

The Journal of
**International
Scientific Researches**

ISRJ *Journal*

The Journal of **International Scientific Researches**

ISSN:2458-8725

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Year / Yıl :
2025
Volume / Cilt :
10
Number / Sayı :
2

The Journal of International Scientific Researches

Year: 2025

Volume: 10

Issue: 2

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Yıl: 2025

Cilt: 10

Sayı: 2

ISSN: 2458-8725

The Journal of International Scientific Researches

Year: 2025 / Volume: 10 / Issue: 2

Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Yıl: 2025 / Cilt: 10 / Sayı: 2

Editor in Chief / Baş Editör

Dr. Büşra Tosunoğlu

Dr. Salih Yıldız

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Editorial Board (Field Editors) / Editör Kurulu (Alan Editörleri)

Dr. M. Hanefi Topal

Dr. Muhlis Özdemir

Dr. Ertuğrul Düzgün

Dr. Ramazan Ünlü

Dr. Elif Kütükoğlu

Dr. Salih Canözü

Dr. Melikşah Turan

Dr. Gül Yeşilçelebi

Dr. İbrahim Avcı

Dr. Ebru Onurlubaş

Dr. Banu Bolayır

Dr. Mustafa Ünver

Dr. Ali Köroğlu

Dr. Nazlı Keyifli

Dr. Ali Tehci

Dr. Melikşah Turan

Dr. Nursal Arıcı

Dr. Demet Erol

Dr. Semra Yılmaz Çıldam

Dr. Sinan Duru

Dr. Fatih Akdeniz

Dr. Onur İzmir

Dr. Mustafa Zuhul

Dr. Hasan Mahmut Kalkışım

Dr. Kadir Sancak

Dr. Efekan Tezcan

Dr. Elif Güvendi Yalçın

Dr. Gülin Yazıcı Çelebi

Dr. M. Serhat Semercioglu

Dr. Erdoğan Serdar Çalık

Dr. Hasan Bozkurt Çelik

Dr. Ali Köroğlu

Birol Güven

Ceyda Işık

Kırklareli Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Abdullah Gül Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Erzurum Teknik Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Tekirdağ Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Kırıkkale Üniversitesi

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Ordu Üniversitesi

Erzurum Teknik Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Siirt Üniversitesi

Ticaret Bakanlığı

Gümüşhane Üniversitesi

Sinop Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Gümüşhane Üniversitesi

Adnan Menderes Üniversitesi

The Journal of International Scientific Researches

Publication and Advisory Board

Yayın ve Danışma Kurulu

Dr. Avinash Pawar	University of Pune
Dr. Bünyamin Er	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Daria Doroshkevich	National Technical University of Ukraine
Dr. Davran Yurdashev	İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Dr. Ekrem Cengiz	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Fazıl Kırkbir	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Hans Jürgen Krysmanski	University of Münster
Dr. Hasan Alacacioğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Hilmi Erdoğan Yayla	Giresun Üniversitesi
Dr. Jagbir Singh Kadyan	University of Delhi
Dr. Killion Munyama	University of Economy WSG
Dr. Kyung Hyan Yoo	William Paterson University
Dr. Mehmet Ferhat Özbek	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Mohamed El-Hodiri	Kansas University
Dr. Mohammad Hudaib	Glasgow University
Dr. Muhammed Asif Yoldaş	Avrasya Üniversitesi
Dr. Musa Pınar	Valparaiso University
Dr. Mukesh Chaudhry	Indiana University of Pennsylvania
Dr. Olha Ilyash	National Technical University
Dr. Ömer Torlak	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Piotr Prus	UTP University of Science and Technology
Dr. Rasim Yılmaz	Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Remzi Altunışık	Sakarya Üniversitesi
Dr. Roszaini Haniffa	Heriot Watt University
Dr. Thomas Li-Ping Tang	Middle Tennessee State University

İletişim Adresi / Contact Address

Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bağlarbaşı Mah. 29100 Merkez / Gümüşhane
Tel: 0456 233 1000 (Dahili: 2203) Fax: 0456 233 7553, journalofisr@gmail.com

“The Journal of International Scientific Researches” dergisi yılda üç kez yayınlanan bilimsel, uluslararası indeksli ve hakemli bir dergidir. Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kendilerine ait olup hiçbir şekilde derginin görüş ve düşüncesi olarak ifade edilemez. Dergideki çalışmalar sadece referans gösterilerek kullanılabilir.

Indexing/ Endeksler

“The Journal of International Scientific Researches”

Index Copernicus, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), SOBIAD, ASOS Index, Scientific Indexing Services (SIS), International Institute of Organized Research (I2OR), Journal Factor (JF), Cosmos Impact Factor (Cosmos), Cite Factor endekslerinde taranmaktadır.

Contents / İçindekiler

Gökçe Karahan Adalı134 - 149

Research Article / Araştırma Makalesi

Assessing Trends and Impact of Digital Transformation: A
Comprehensive Bibliometric Analysis

Dijital Dönüşümün Eğilimlerini ve Etkisini Değerlendirmek: Kapsamlı Bir Bibliyometrik Analiz

Halil Hakdan Öz, Emel Yıldız 150 - 165

Review Article / İnceleme Makalesi

Türkiye Genelindeki Beş Market Zincirinde İlişkisel Pazarlama ve Kurumsal İmajın
Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama ve Sadakat Üzerindeki Etkisinde İlişki Kalitesinin
Aracı Etkisi: Bayburt İli Örneği

The Mediating Effect of Relationship Quality on the Effect of Relationship Marketing and Corporate Image on Positive
Word-of-Mouth Marketing and Loyalty in Five Grocery Chains in Türkiye: The Case of Bayburt Province

Halil İbrahim Sarıca, Mutlu Sesli 166 - 187

Research Article / Araştırma Makalesi

Üniversite Öğrencilerinin Demokratik Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısından
İncelenmesi

Examining the Democratic Attitudes of University Students in terms of Some Variables

Imane Benlemrid, Şahver Omeraki Çekirdekçi 188 - 201

Research Article / Araştırma Makalesi

Social Media Influencer Marketing in an Emerging Market: The Case of Moroccan
Millennial Consumers

Gelişmekte Olan Bir Pazar'da Sosyal Medya Etkileyici Pazarlaması: Faslı Milenyum Kuşağı Tüketicileri Örneği

Nergis Belen, Nursel Yalçın 202 - 228

Research Article / Araştırma Makalesi

Deepfake Teknolojisi ve Ceza Hukuku: Ses ve Görüntü Manipülasyonlarından
Doğan Cezai Sorumluluk

Deepfake Technology and Criminal Law: Criminal Liability for Audio and Video Manipulation

Salih Yıldız, Mehmet Asif Alan 229 - 248

Research Article / Araştırma Makalesi

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0 Perspektifinden İnovasyon ve Pazarlama

Innovation and Marketing from the Perspective of Industry 5.0 and Society 5.0

Şule Demir 249 - 264

Research Article / Araştırma Makalesi

Türkiye’de Şehir Coğrafyası Derslerine Genel Bir Bakış

An Overview of Urban Geography Education(courses) in Türkiye

Hasan Ayaydın..... 265 - 275

Research Article / Araştırma Makalesi

Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi: Gri İlişkisel Analiz Yöntemi

Evaluation of Financial Performances of Participation Banks: Gray Relational Analysis Method

Ömer Uğur 276 - 293

Research Article / Araştırma Makalesi

The European Union Foreign Policy System and the Extent of Europeanization after the Common Foreign and Security Policy

Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Sonrası Avrupa Birliği Dış Politika Sistemi ve Avrupalılaşma Kapsamı

Elmir Badalov 294 - 305

Research Article / Araştırma Makalesi

LNG: Europe’s Energy Supply Security Amid Geopolitical Turmoil – Transforming Dependence into Resilience

LNG: Jeopolitik Kargaşanın Ortasında Avrupa'nın Enerji Arz Güvenliği – Bağımlılığı Dayanıklılığa Dönüştürmek

Assessing Trends and Impact of Digital Transformation: A Comprehensive Bibliometric Analysis

Dijital Dönüşümün Eğilimlerini ve Etkisini Değerlendirmek: Kapsamlı Bir Bibliyometrik Analiz

Abstract

Digital transformation is a process that generates significant value for organizations by integrating digital technologies with effective business strategies. Digital transformation has become a necessity for companies in today's competitive business environment. This study aims to present a broad perspective on academic research in digital transformation. A bibliometric analysis of 5706 articles, selected from the Web of Science (WoS) database, spanning the years 2015 to 2023, was conducted. Tools such as Biblioshiny and VOSviewer were utilized to process data and visualize the results. The graphical analyses present co-authorship relationships, keyword co-occurrences, growth in research topics, and the network of prominent scholars' digital transformation. The study includes publications from 1816 different sources with a total of 16,306 authors, of which 605 are single authored. An increase in publications has been observed since 2017, peaking in 2021, attributed to the digitalization processes closely linked with the COVID-19 pandemic. The study reveals that China is the leading country in terms of publications, while Germany ranks highest for citations. Most of the articles are in the fields of management (1104), business (790), and computer science (499), highlighting the multidisciplinary nature of the topic.

Özet

Dijital dönüşüm, dijital teknolojilerin etkili iş stratejileri ile entegrasyonunu sağlayarak organizasyonlar için önemli değer oluşturan bir süreçtir. Dijital dönüşüm, günümüzün rekabetçi iş dünyasında firmalar için bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu çalışma, dijital dönüşüm konusundaki akademik araştırmalara kapsamlı bir bakış sağlamayı amaçlamaktadır. 2015-2023 yılları arasında yayımlanan ve Web of Science (WoS) veritabanından seçilen 5706 makale üzerinde kapsamlı bir bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sürecinde Biblioshiny ve VOSviewer gibi araçlar kullanılarak verilerin işlenmesi ve sonuçların görselleştirilmesi sağlanmıştır. Grafik analizler, yazarlar arasındaki iş birliği ilişkilerini, anahtar kelimelerin eşzamanlılıklarını, araştırma konularındaki büyümeyi ve dijital dönüşüm alanındaki önemli akademisyenlerin ağ yapılarını ortaya koymaktadır. Çalışmada yer alan 605'i tek yazarlı olmak üzere toplamda 1816 farklı kaynağa ve 16.306 yazara ait yayınlar incelenmiştir. Yayın sayısında 2017 yılından itibaren bir artış gözlenmiş ve bu artış 2021 yılında zirveye ulaşmıştır, bu durum COVID-19 pandemisi ile ilişkili dijitalleşme süreçlerine bağlanmaktadır. Çalışma, en fazla yayının Çin'den, en fazla atfın ise Almanya'dan geldiğini göstermiştir. Makalelerin büyük bir kısmı yönetim (1104), işletme (790) ve bilgisayar bilimi (499) alanlarında olup, bu durum dijital dönüşüm konusunun çok disiplinli doğasını vurgulamaktadır.

Introduction

In the rapidly evolving contemporary world technology environment, digital transformation has emerged as an essential aspect for enterprises, sectors, and societies at large (Kraus et al., 2021). This approach entails integrating digital technology into a variety of organizational components to fundamentally alter how the company functions and provides value to its stakeholders (Hanelt et al., 2021). The adoption of these digital technologies in society, industries, and organizational management has led to the emergence of a well-acknowledged research domain known as digital

Gökçe Karahan Adalı

Assist. Prof. Dr, Haliç University, Faculty of Business Administration, Management Information Systems Department, İstanbul, Türkiye, gokceadali@halic.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-8567-4626>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Keywords

Digital transformation, Industry 4.0, Big Data.

Anahtar Kelimeler

Dijital transformasyon, endüstri 4.0, büyük veri, bibliometric analysis

JEL Codes: O30, O32, O33

Submitted: 26 / 09 / 2024

Accepted: 17 / 03 / 2025

transformation (Shie et al, 2022; Nadkarni & Prügl, 2021; Verhoef et al., 2021; Vial, 2019; Zaoui & Souissi, 2018).

Over the global spread of the COVID- 19 pandemic, the field of digital transformation research has solidified its recognition, particularly among researchers who emphasize the utilization of digital technologies in socioeconomic endeavors (Chawla & Goyal, 2022). In several of their studies, Sulvian et al. (2021) have specifically examined the digital transformation in healthcare during this period. Additionally, they created "the digital coronavirus application" (DCOVA), a web-based program that securely gathers data on individuals under quarantine and builds a multiagency secure database. DCOVA has drawn the attention of numerous researchers spanning various disciplines within the social sciences, encompassing management and more. By this way, industries ranging from healthcare and banking to manufacturing and education have been transformed by digital technology. Digital transformation involves more than merely incorporating technology into current processes (Nadkarni & Prügl, 2021). Through the lens of digital capabilities, it denotes a thorough reinvention of an organization's strategies, procedures, and customer experiences (Vial, 2019). To make wise judgments and foster innovation, researchers, practitioners, and policymakers have all realized how crucial it is to comprehend the trends and advances in the digital transformation. Numerous organizations are undergoing digital transformation by innovating novel methods to create fresh income channels powered by digital age technology (Chawla & Goyal, 2022). Evidently, digital transformation isn't solely centered around technology; it predominantly centers on the synergies arising from integrating information generation, processing, and communication through interconnected systems facilitated by these technologies (Bharadwaj et al., 2013).

In order to fully harness the advantages of digital transformation, an appropriate strategy for this transformation is imperative. Successful integration of digital transformation within organizations is essential for attaining lasting competitiveness, making both the "design and management of digital transformation" are essential (Lee et al., 2021).

Researchers in the field of digital transformation can look at publications, summaries, and collaborations to find models, identify influential names, and map the intellectual structure of a field. These techniques enable academics to study a particular area of research, considering elements such as words, common words, geographical distribution, and word frequency. They provide a variety of tools to evaluate scientific findings, effects and comparative effects. This helps to define the intellectual framework and path of development of the research subject. According to Díaz-García et al. (2022), it also facilitates the identification of subjects in the various sub-subjects of the field and their related conceptual frameworks.

Bibliometric analysis serves as a valuable method for identifying key organizations and leading researchers in the field of digital transformation. Researchers distinguished by their substantial body of work, high citation counts, and extensive collaborative networks often emerge as prominent contributors (Díaz-García et al., 2022; Pizzi et al., 2021). Mapping their institutional affiliations not only highlights the global distribution of influential contributors but also provides insights into collaborative trends that shape the research landscape. Such analyses support the understanding of how intellectual progress in digital transformation is achieved and sustained.

According to this study, United States, United Kingdom, India, and China are the most productive countries regarding the quantity of published articles.

This study aims to provide an in-depth review of scholarly investigations about digital change. The objectives encompass investigating the temporal evolution of research trends, exploring the prevalence of specific research subjects, and elucidating the worldwide interest in this field. The main objective is to establish an initial literature resource that can serve as a guide for researchers interested in undertaking similar studies. The subsequent sections delineate the study's data collection process, methodological approach, resultant findings, and subsequent insights pertaining to the historical, current, and prospective landscape of digital transformation focused research. Besides that, the distinctive aspect of this study is presenting the findings obtained by combining the strengths of two different tools, VOSviewer and Biblioshiny, in line with this direction.

1. Theoretical Background

1.1. Definition of Digital Transformation and Its Significance

It has been widely conceptualized that digital transformation means the process of integrating digital technologies into all aspects of a business, thereby ~~disruptively~~ fundamentally changing how an organization operates and delivers value to its stakeholders (Vial, 2019). The enterprise needs to adapt itself to the digital era regarding competitiveness, agility, and innovation in this modern and technology-saturated market. Once they adopt the strategies for digital transformation, it provides enterprises with enhanced process optimization opportunities and the ability to continuously innovate and improve customer experiences that were not imaginable in the past.

The flexibility of organizations has come with the journey of digital transformation, which enables continuous adaptation to new technologies along with the changes in the market conditions. Regarding this, Bharadwaj et al. in their research pinpoint that one broad-based approach or strategy which will not only influence the technological infrastructure but will change the ways of decision making, organizational culture and leadership, is digital transformation. Furthermore, it extends the critical role in value creation through the advancement of digital capabilities, thus enabling organizations to promote efficiency and reduce costs by becoming sensitive to customers' needs. Companies unable to digitize may struggle to be competitive in an increasingly digital world, where new entrants with digitally native business models disrupt traditional industries.

When literature is examined, it is possible to come across studies conducted in this field. For example, Pizzi et al. (2021) conducted a bibliometric analysis on the impacts of digital transformation on managerial auditing. Four major research areas are identified by the analysis: data analytics, fraud detection, continuous auditing, and technology innovation.

According to Mai and Jim Wu (2022), there is limited cooperation, and many research concepts are still in the early phases of development in this subject. Ogrea and Herciu (2021) confirm that digital transformation goes beyond the already complex realms of digital technologies and their applications/solutions. Lee et. al (2021), tackles the challenge of comprehending trends in digital transformation by introducing a machine learning (ML) approach for topic modeling. Madzik et al. (2023) employ topic modeling utilizing the latent Dirichlet allocation with Gibbs sampling technique to uncover underlying themes in tourism related to digital transformation. Rana and Daultani (2022) recognize untapped possibilities and the scenarios in which AI and ML can be employed to digitally manage and transform supply chains in their studies.

1.2. Key Technologies Driving Digital Transformation

Organizations leverage technologies such as big data, analytics, artificial intelligence (AI), Machine Learning (ML), and the Internet of Things (IoT) to enhance their operations and decision-making processes. Big data and analytics enable real-time processing of vast data sets, providing insights for informed decision-making (Chawla & Goyal, 2022). AI and ML empower businesses to automate intelligent processes, predict trends, and deliver personalized customer experiences through advanced algorithms (Bharadwaj et al., 2013). Similarly, IoT fosters connectivity across devices and systems, optimizing operations through real-time data collection and processing (Lee et al., 2021). Cloud computing enhances scalability and flexibility in managing digital infrastructures, enabling companies to respond swiftly to changing demands while reducing reliance on traditional IT systems (Verhoef et al., 2021).

Though blockchain originally came into being with virtual cryptocurrencies, its rigid security and transparency have found applications across industries such as finance, supply chain management, and healthcare due to its tamper-evident transactions (Nakamoto, 2008; Tapscott & Tapscott, 2016). These features have enabled blockchain to become a cornerstone of digital transformation, driving exponential growth across industries by fostering innovation, automating processes, and delivering superior products and services (Iansiti & Lakhani, 2017; Swan, 2015). Chawla & Goyal (2022) describe how these technologies are changing traditional business models and enable organizations to think of new revenue streams in the face of rapid technological changes for competitiveness.

1.3. Models and Frameworks of Digital Transformation

The basis of digital transformation must be underpinned by theory which then guides the way business enterprises approach their journeys of transformation. Several models and frameworks have over time been developed while integrating digital technologies into the operations of organizations effectively. In this line, Nadkarni & Prügl (2021) present a framework that integrates digital transformation into strategic management processes. Their model emphasizes aligning technological development with an organization's strategic objectives, since digital transformation is not just a question of using technology but rather how to achieve long-term competitive advantage. Similarly, Bharadwaj et al. (2013) argue that digital business strategies must be viewed as integral components of broader corporate strategies, highlighting the interconnected nature of technology and organizational growth.

Verhoef et al. (2021) offer a multidisciplinary reflection on the meaning of digital transformation and propose a framework covering the technological dimensions of transformation along with the organizational, cultural, and market-related ones. This model emphasizes the need to create a digital culture within an organization in which leadership acts as the main driver for the transformation process. Leaders must ensure that employees have acquired the relevant competencies and mindset that will help them in the assimilation of new technologies and processes. In agreement, Westerman et al. (2014) stress the importance of digital leadership in fostering an innovative culture, where the effective use of digital tools is complemented by organizational adaptability. Furthermore, Kane et al. (2015) underline that organizations with a strong digital culture are more likely to succeed in adopting and sustaining digital transformation initiatives, particularly when leadership provides clear strategic guidance.

It will then be plausible when the digital transformation process can be perceived as a dynamic and iterative cycle, rather than a one-time event. Among the most successful models, stages include digital awareness, digital adoption, digital optimization, and digital innovation. This ensures that businesses not only adopt digital technologies but continuously improve their processes and look for new opportunities toward innovation. Organizations must also embed mechanisms for real-time feedback to assess the ongoing impact of digital transformation efforts, as suggested by Sebastian et al. (2017), ensuring alignment with dynamically changing market demand and customer expectations. Moreover, Vial (2019) proposes that firms adopt a holistic approach to digital transformation, integrating both external market trends and internal organizational capabilities to remain agile and responsive to technological changes.

1.4. Digital Transformation Applications by Industry

Digital transformation means different things for different industries, as each has its own challenges and opportunities to consider when implementing digital technologies. Within the health sector, it has changed the delivery of services and management with, in some cases, astonishing improvements in patient care and operational efficiencies. In COVID-19, Sullivan et al. (2021) documented that due to the pandemic, digital tools such as telemedicine, EHRs, and AI diagnostic systems were rapidly implemented to enable health care providers to continue their care with strict social distancing and highly congested facilities. These have made care organizations provide more personalized, timely, and efficient services, with reduced costs and improved outcomes. Similarly, Mesko et al. (2017) emphasize that digital health tools, including wearable devices and mobile applications, have empowered patients by enabling self-management and improving the overall quality of care.

Specific to manufacturing, digital transformation has resulted in the adoption of Industry 4.0 technologies, including IoT, robotics, automation, and advanced analytics. Frank et al. (2019) support the fact that these technologies have brought considerable change in production processes through real-time monitoring, predictive maintenance, and optimization of supply chain management. Integration of IoT sensors into manufacturing equipment allows the collection of data about the performance of equipment to predict failures and optimize maintenance schedules, reducing downtime and increasing efficiency. Similarly, automation and robotics have allowed manufacturers to increase productivity while reducing labour costs. Further, Xu et al. (2018) explore

how cloud-based manufacturing systems can provide scalable solutions, enabling smaller manufacturers to access advanced analytics and computational tools at reduced costs.

In turn, the financial sector has equally witnessed significant transformation in digital banking, mobile payments, blockchain, and AI-based fraud detection systems. More recently, blockchain technology has transformed transaction processing in financial institutions by providing secure and decentralized transaction systems (Tapscott & Tapscott, 2016). In addition, the implementation of AI-driven fraud detection tools has drastically improved the ability of financial institutions to identify and prevent fraudulent transactions in real-time (Zhang et al., 2020). In the retail arena, e-commerce, AI-driven personalization, and omnichannel customer experiences for the digital consumer will drive further change. According to Brynjolfsson et al. (2013), these applications have accelerated the pace of digital innovation, making digital transformation the chief driver of growth and adaptability in the face of rapidly changing consumer behaviours and market conditions.

1.5. Strategic Role of Digital Transformation

In essence, digital transformation is a strategic initiative taken up by organizations for driving growth, innovation, and competitiveness. It's more than just the adoption of new technologies; it is, in fact, a cultural change in corporate business, interaction with customers, and value creation (Hanelt et al., 2021; Verhoef et al., 2021). Lee et al. (2021) have emphasized that the process of digital transformation must be performed in tandem with long-term strategic actions since organizations that can integrate their digital strategies into their activities would be well positioned to achieve sustainable competitive advantage in the industries in which they participate.

Driving innovation is certainly one of the most important strategic benefits digital transformations can bring in. Using digital technologies, businesses can develop new business models, offer innovative services and products, and even expand to new markets (Verhoef et al., 2021). Digital technologies, such as AI and data analytics, will provide insight into customer preferences, thus enabling companies to offer more personalized and targeted products. Digital platforms enable firms to scale up operations rapidly at low cost and reach global markets with very minimal investments (Nambisan et al., 2019).

Customer experience plays a pivotal role as a strategic perspective in digital transformation, emphasizing its potential to enhance and personalize interactions. Today, customers seek seamless, omnichannel, and personalized experiences, and digital transformation provides a mechanism through which such expectations are met by organizations (Verhoef et al., 2021). By integrating customer data emanating from all touchpoints, businesses build better-focused marketing campaigns; they optimize product recommendations and give rise to elevated customer service. It not only increases customer satisfaction but also develops brand loyalty, leading to revenue.

Besides, digital transformation makes organizations agile, and through this agility, they can respond much quicker to changes in the marketplace, new technologies, and competitive dynamics (Sebastian et al., 2017). Agility is just what the modern business world requires, due to the fast and continuous changes in the form of disruptive innovations and changing consumer expectations that demand continuous evolution in business. Slow-moving organizations will easily lose market share to more agile competitors who are in a better position to leverage digital opportunities.

2. Method

In this study, bibliometric analysis is used to explore the research landscape related to the subject of digital transformation. According to Demirkol et al. (2022) bibliometric analysis can be explored through two primary categories: performance analysis and mapping.

This study's method provides a systematic mapping that gives an overview of the publication trend, contributing authors, influential papers, and the evolution of key themes within the topic. The data analysis for the identification of patterns and the establishment of relationships among these data gives an overview of how this field has developed over time. This approach will focus on conducting research about the landscape of the field of digital transformation and will therefore allow for the systematic mapping of existing literature to provide insight into publication trends, key contributing authors, influential papers, and the evolution of key themes within the topic. The

analysis tends to outline the patterns and relationships within the data itself, providing an overview of how the field has developed over time.

2.1. Data Description

Bibliometric analysis involves extracting and analyzing data from scholarly literature databases to gain insights into research trends and patterns. Wang et al. (2014) assert that bibliometric analysis serves as a valuable tool for discerning growth paths, innovative uses, priorities for research, and references within a given topic. This analytical approach considers geographical locations and research networks, offering comprehensive insights into the subject.

For this analysis, a comprehensive search of scholarly databases was conducted using keywords related to "digital transformation.". The main aim of this study is to analyze the research trends related to Digital Transformation. To achieve this, the initial step involves selecting the existing academic literature that pertains to this subject. For this purpose, the "Web of Science (WoS)" database has been selected due to its high relevance in the field of Social Sciences. First and foremost, publication year was not used as an exclusion criterion without considering any time constraints, research has been conducted covering studies from the past to 2023. Observing that the publication count was significantly low before the year 2015, the time frame was narrowed down to the period from 2015 to 2023 to capture the most recent developments in the field.

Subsequent refinement of the results was performed, retaining only published and early access articles, conference proceedings and book chapters were excluded. This selection process included peer review, ensuring the scientific quality of the chosen articles in English. Initially, there were a total of 6663 documents. To ensure high publication quality, criteria from WOS indexes such as "SSCI (Social Sciences Citation), ESCI (Emerging Sources Citation Index), and SCI-Expanded (science Citation Index-Expanded)" were incorporated.

After a rigorous filtering process conducted, which eliminated duplicates and articles not directly related to the study's focus, a final selection of 5706 articles was made for the bibliometric analysis. "Bibliometric visualization methods" were used to illustrate the results of the "bibliometric analysis" approach, which was used to examine the pertinent publications.

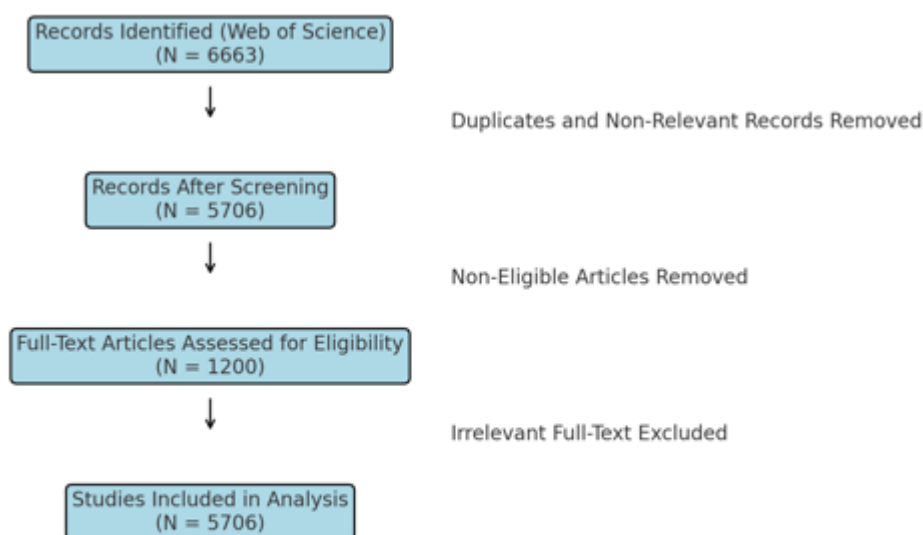

Figure 1a. Prisma Flow Diagram for Data Selection

The steps of the data selection process, as outlined in the PRISMA framework and illustrated in Figure 1a. Initially, 6,663 records were identified from the Web of Science database. After removing duplicates and non-relevant records, 5,706 records remained for screening. Full-text eligibility assessment reduced the dataset further, excluding irrelevant or ineligible studies. Ultimately, 5,706

peer-reviewed articles published between 2015 and 2023 were included in the bibliometric analysis, focusing on digital transformation research. This structured process highlights the rigor and precision applied in curating the dataset for analysis.

2.2. Data Analysis

In order to do bibliometric analysis, two tools have been used to highlight significant features and the development of research in the area of digital transformation. The VOSviewer was used to do the mapping analysis, bibliographic coupling, co-authorship analysis, and the study of keyword co-occurrences. VOS Viewer's functionality is particularly helpful for displaying large bibliometric maps in a way that is easy to understand. (Van Eck & Waltman, 2010). The second tool for analysis is Biblioshiny. Biblioshiny is a shiny R-language application that offers a web interface within the Bibliometrix package (Aria and Cuccurullo, 2017), was used to examine: intellectual and social structure of the field. The R codes developed on RStudio (RStudio, 2023).

2.3. Findings

This section encompasses a comprehensive descriptive analysis and bibliometric assessments of the publications. An overview of the documents obtained in Figure 1 is presented by Biblioshiny. It can be observed that articles existing between 2015 and 2023 have been examined. These publications, originating from 1816 different sources, with 605 being single authored, involve a total of 16,306 authors. The proportion of collaborative authorship through international cooperation is determined to be 28.22%.

Figure 1b. Main Description of Documents

Additionally, the annual growth rate of studies in the relevant field is found to be 81.63%, indicating that the domain of digital transformation is a highly regarded area of interest. It can be observed that authors have employed a total of 14517 keywords.

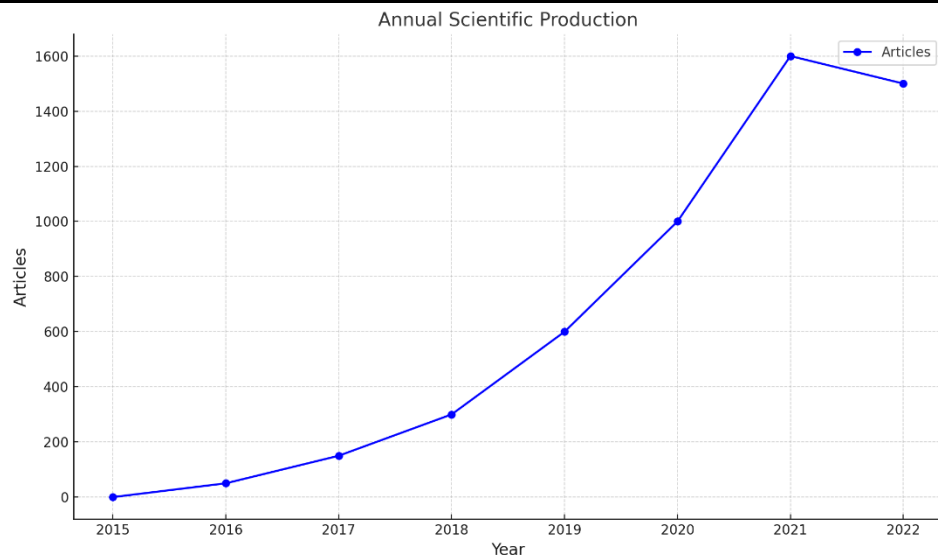

Figure 2. Annual Scientific Production

The yearly output of scientific research in the study's field from 2015 to 2023 is displayed in Figure 2. The graph indicates that until 2017, there was minimal concern in literature. This is the first year that the number of academic articles has increased. There was a significant increase in literature in 2020, and this trend has maintained in 2021. By the analysis, it can be inferred that there has been an accelerated pace of research activities on this subject since 2017, and this momentum increased in 2021, and peaked in 2022. This result can be attributed to the reflection of all processes moving towards digitalization due to the integration of the COVID-19 pandemic into our lives. COVID-19 crisis, coupled with the necessity to embrace new methodologies.

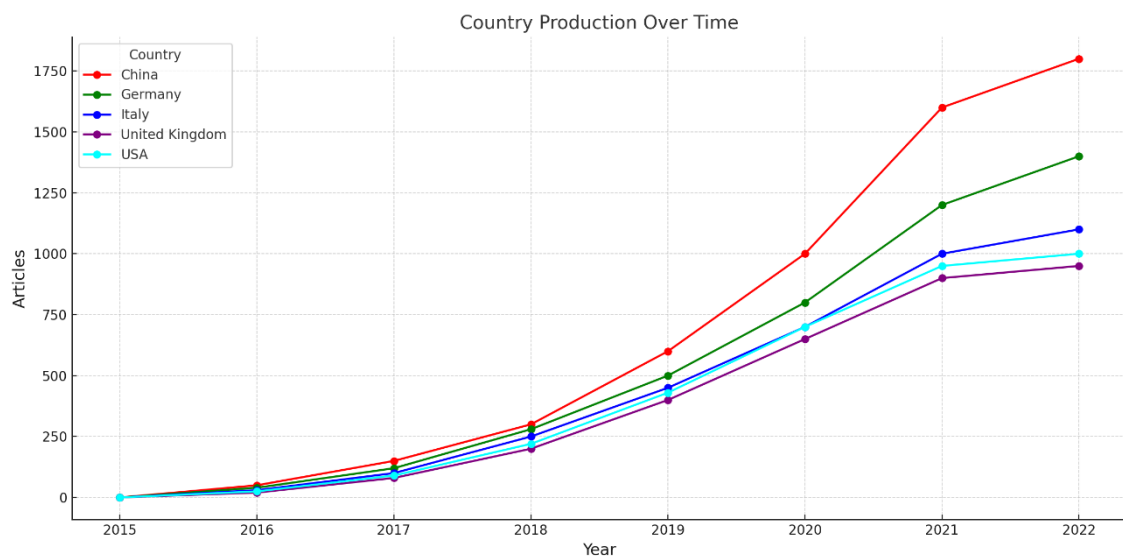

Figure 3. Country Production Over Time

As seen in Figure 3, which represents the productivity of countries, is examined, it is evident that as of 2021, there has been a significant increase in research activities related to the subject, particularly in China. The notable impact of the COVID-19 pandemic, originating in China, should not be overlooked. Following China in sequence countries are Germany, the United States, Italy, and the United Kingdom.

Country Scientific Production

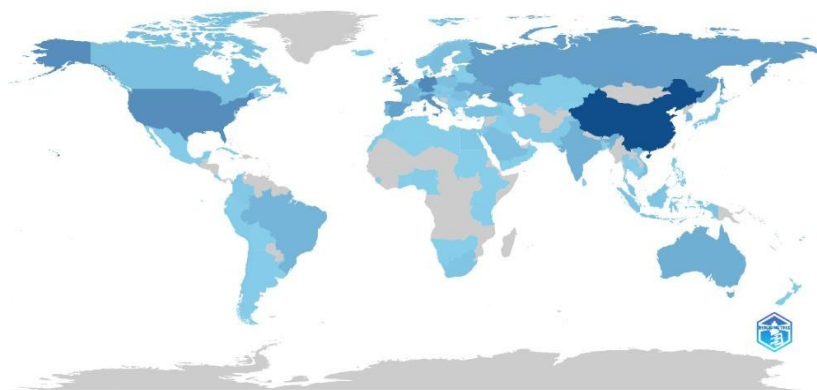

Figure 4. Country Scientific Production Map

Biblioshiny reflects the most productive countries on the map (Figure 4) as dark blue. As the shade of blue softens, there is a decrease in productivity. So, we can see that China is the most productive country. Germany, USA, and UK are also seen as productive in the related field. The analysis focuses on the collaboration patterns, specifically co-authorship, among authors contributing to MMR publications. Table 1 illustrates the assessment of “single country publications (SCP)”, “multiple country publications (MCP)”, and the “MCPRatio (MCPR)” based on the corresponding authors' countries. Notably, among the 680 studies from China, only 159 opted for MCP.

Table 1. Corresponding Author's Countries

Country	Articles	SCP	MCP	Freq	MCP_Ratio
CHINA	839	680	159	0.147	0.190
GERMANY	404	297	107	0.071	0.265
ITALY	321	221	100	0.056	0.312
RUSSIA	291	259	32	0.051	0.110
USA	289	193	96	0.051	0.332
UNITED KINGDOM	279	141	138	0.049	0.495
SPAIN	267	222	45	0.047	0.169
AUSTRALIA	160	97	63	0.028	0.394
UKRAINE	137	122	15	0.024	0.109
INDIA	127	94	33	0.022	0.260

In Ukraine, a mere 15 out of 137 publications embraced MCP, resulting in the lowest MCPR value (0.109) within the top 20 corresponding author countries. In contrast, the United Kingdom demonstrated a strong inclination toward collaborative efforts, with 138 out of 141 publications being MCP and the highest MCPR value (0.495) among the listed countries. The leading countries in terms of MCP were the UK (0.495), Australia (0.394), and the USA (0.332), respectively. These findings provide a comprehensive overview of international collaboration trends in MMR publications, highlighting the varying degrees of engagement across different countries.

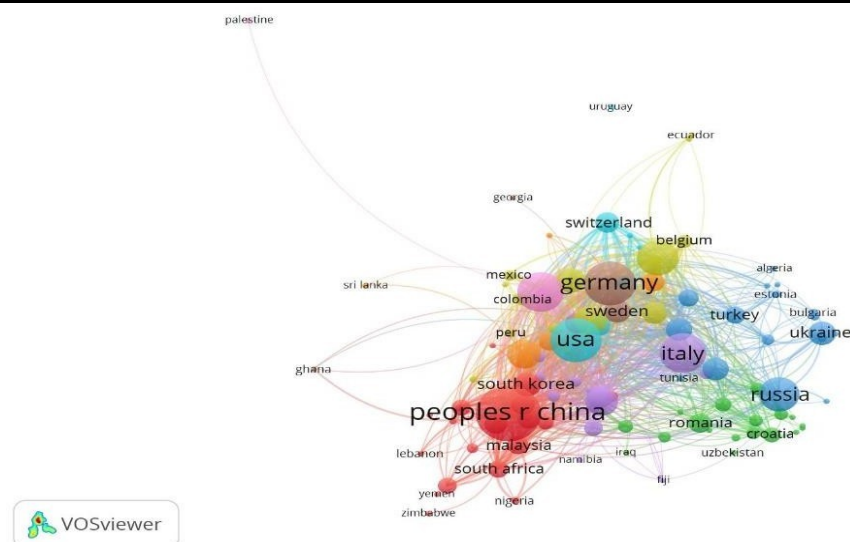

Figure 5. Co-occurrence of Countries

Figure 5 illustrates the collaborative network among countries. At this point, it can be observed that China possesses the widest network with a total link strength of 7001, engaging in collaborative efforts with numerous countries such as the USA, Germany, and Russia. Following China, Germany (total link strength 6640) and the USA (total link strength 5677) trail closely with expansive network presence.

Figure 6. Word Tree Map

According to Biblioshiny TreeMap, most of the articles in this selection (1104) have been published in the field of management expertise, as shown by Figure 6. Additional areas of relevance include Business (790), Environmental Sciences (606), Environmental Studies (528), Green Sustainable Science Technology (502), Computer Science Information Systems (499).

2.3.1. Keyword Network Visualization

The construction of keyword maps based on co-occurrence data was facilitated using VOSviewer. A network analysis of word co-occurrence was generated to comprehend the primary topics and trends within this field of study. Keywords are displayed in node labels. The importance of the keyword percentage increases with the size of the node. The distance between nodes reveals the degree of links that bind them. We set the minimum threshold of keyword frequency as two. Results showed 21 clusters with 999 items seen in Figure 7.

Cluster 1 (99 items) is marked in pink and contains the keywords Digital transformation is mentioned 999 times with a total link strength of 22,737. digital technology, industry 4.0, etc. Cluster 2, marked in green, contains education, e-learning, digital learning, knowledge, and 84 items like these. Cluster 2 focuses on the digital adaptation of education. Cluster 3 marked in grey with 83 items consist of financial performance, digital services, digital revolution. Cluster 4 marks in soft green consist of 79 items like internet of thins, machine learning, deep learning, big data. It focuses on exploring essential technologies. Cluster 5 contains 77 items. It contains the words like accounting, e- government, development, and digital maturity.

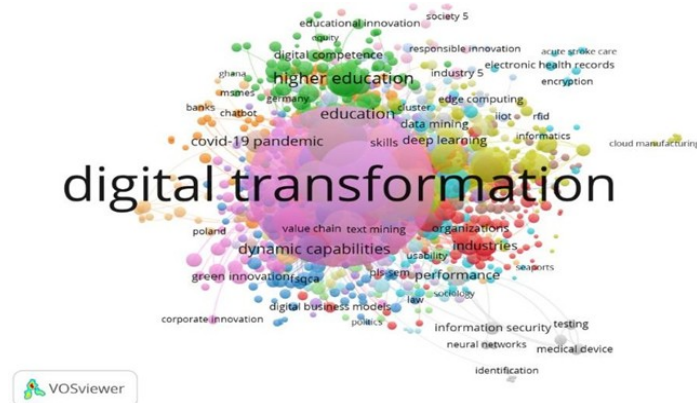

Figure 7. Keyword Network Analysis

2.3.2. Citation by Authors

Based on total citations, the authors Kraus and Sascha emerge as the most cited, with the total link strength 600. Following that, Arias-Perez and Jose with the total length strength 92. These are indicated in the density map of Figure 8 with yellow markings.

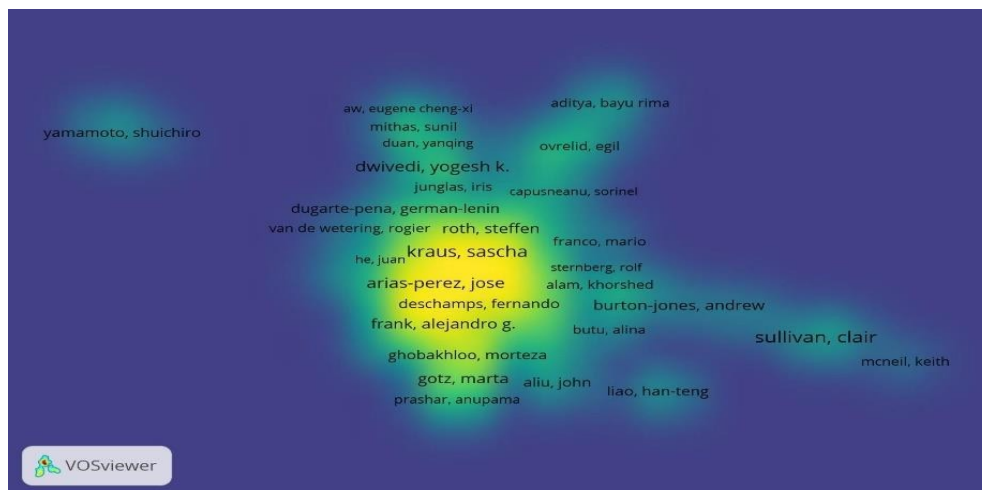

Figure 8. Authors' Density Visualization

2.3.3. Citations of Documents

The study also analyzed the most cited documents by setting 5 as the minimum citation threshold (Figure 9). The ones that met this requirement included in the analysis. Each of the clusters was expressed in a different color according to the year included. The node's size corresponds to the ratio of the number of citations in a journal. The link connecting two points signifies co-citation between two selected papers.

Furthermore, the length of the link indicates the correlation between the two journals. A shorter connection distance indicates a stronger correlation between them. According to Figure 9, "Frank, 2019" with 942 citations aims to generalize implementation of digital technologies, is observed as the most cited work. "Matt, 2015" (746 citations) discuss about digital information technologies, "Nambisan & Agarwal 2010", 471 citations aim to understand the transformation of the economy into a digital landscape requires the incorporation of multiple levels and cross-levels of analysis.

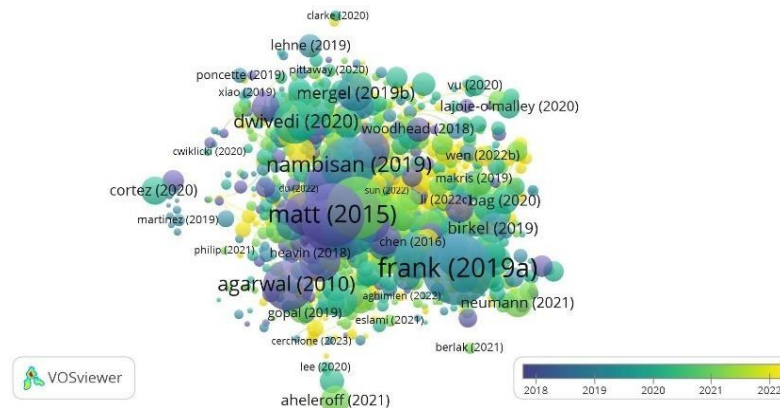

Figure 9. Most Cited Documents Visualization

3. Discussion

Digital transformation has become a strategic requirement for firms looking to flourish in the digital age in the face of extraordinary technical innovation. It involves reinventing corporate models, procedures, and consumer experiences, not just implementing new technologies. Organizations can open new doors for growth, innovation, and competitiveness by embracing this path, ultimately influencing a future that is both digital and revolutionary.

Bibliometric analysis provides a potent lens through which we can study the landscape of digital transformation. The analysis emphasizes how the discipline is expanding, how it is interdisciplinary, and how new ideas are emerging. These factors all help us comprehend this important phenomenon. Staying aware of these trends and insights is crucial for individuals navigating the always shifting world of innovation and technology as digital transformation continues to impact sectors, society, and research agendas.

A bibliometric analysis covering the years 2015 through 2023 was conducted, utilizing a sample of 5706 articles that featured the term "digital transformation" in their titles or keywords from the Web of Science (WoS) database. These publications originated from 1816 different sources, with 605 being single authored, involving a total of 16,306 authors. The number of publications experienced an increase from 2017 onwards, reaching its highest level in 2021. This increase is attributed to the acceleration of digitalization processes, closely linked to the COVID-19 pandemic.

According to keyword co-occurrence analysis, "digital transformation," "digital technology," and "Industry 4.0" were the most frequently used terms. In the literature, "Industry 4.0," "digitalization," "big data," and "e-commerce" emerged as the most prominent keywords. This suggests that digital transformation research has focused on technological advancements and their applications in business and industry.

According to the analysis, China is the country with the highest number of publications in this field, while Germany has been identified as the most cited country. This may be since foundational studies in the field originated from Germany. That finding confirms the result of Shi et al. (2022), which suggests that researchers with significant collaboration are predominantly from German institutions. Meanwhile, Chawla and Goyal (2021) identified the United States as the most contributing country in terms of articles published in the digital transformation research area, followed by Germany and Sweden. Similarly, both studies identify Russia as one of the most leading nations in the field of digital transformation research.

3.1. Theoretical Implications

This study contributes to the literature on digital transformation in three key ways. First, it conducts a bibliometric analysis of academic trends in digital transformation, examining the growth in publications and the structure of academic collaboration networks. Second, it identifies the most cited studies and key concepts, thereby establishing the theoretical framework of the field. Third, it explores the technological and strategic factors shaping digital transformation, highlighting major themes that define its evolution. Future research should adopt multidisciplinary approaches to refine models and frameworks that provide a more comprehensive understanding of digital transformation and its implications across various domains.

3.2. Practical Implications

The primary limitation of this study is its reliance on the Web of Science database, which excludes potentially valuable publications from other sources. Future research should consider the following directions: Companies implementing digital transformation should align new technologies with organizational culture and leadership strategies. Digital transformation is reshaping learning and development strategies. Businesses should invest in e-learning and remote training programs to enhance employees' digital competencies. With the increasing importance of data, organizations should adopt big data analytics and AI-powered decision-making systems to enhance strategic planning.

3.3. Limitations and Future Research Directions

The primary limitation of this study is its reliance on the Web of Science database, which excludes potentially valuable publications from other sources. Future research should address this limitation by incorporating additional databases such as Scopus and Google Scholar to broaden the scope of analysis and provide a more comprehensive overview of digital transformation literature. Additionally, the geographical distribution of research on digital transformation varies significantly, with limited studies focusing on developing economies. Future studies should explore the applications and strategic management of digital transformation in these regions, examining the challenges and opportunities unique to emerging markets.

Another promising direction for future research involves investigating interdisciplinary connections between social sciences, engineering, and information sciences to develop a holistic understanding of digital transformation. Furthermore, emerging technologies such as blockchain, artificial intelligence, and online learning platforms are reshaping business models, and their impact should be further examined to understand their role in driving digital innovation and transformation. By addressing these gaps, future research can provide deeper insights into the evolving landscape of digital transformation and its implications for different industries and economies.

Additionally, for guiding future research, expanding the selection of keywords could be recommended. Considering the latest advancements in digital technology, it is anticipated that Digital Transformation will evolve into an extensive and deeply integrated interdisciplinary research domain across both academic and practical areas.

Conclusion

Digital transformation continues to be a dynamic and rapidly evolving field. This study provides valuable insights into the current state of research and highlights key areas for future exploration. As digital transformation becomes an integral part of organizational strategy worldwide, ongoing research will be essential to understanding its full potential and addressing the challenges it presents.

The study's findings emphasize the importance of digital transformation in enhancing business agility, operational efficiency, and customer experience. With the increasing adoption of technologies such as artificial intelligence, big data, blockchain, and cloud computing, organizations are finding new opportunities to innovate and create competitive advantages. However, the rapid pace of technological advancements also brings challenges, such as cybersecurity risks, ethical concerns, and the need for continuous skill development.

Additionally, the role of policymakers and regulatory bodies in shaping digital transformation strategies cannot be overlooked. Governments and industry leaders must collaborate to establish frameworks that encourage responsible digital transformation while ensuring data security and privacy. Future research should focus on examining these regulatory challenges and identifying best practices for sustainable digital transformation.

Moreover, this study highlights gaps in the literature regarding the impact of digital transformation on small and medium-sized enterprises (SMEs) and developing economies. While large corporations often have the resources to adopt digital strategies effectively, smaller organizations may face financial and technical barriers. Addressing these disparities through tailored research and policy recommendations can help ensure that digital transformation benefits all organizations, regardless of size or location.

In conclusion, digital transformation is not just a trend but a fundamental shift in how businesses and industries operate. By continuously evaluating its progress and addressing associated challenges, researchers, business leaders, and policymakers can work together to drive meaningful change and innovation in the digital era.

References

- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. doi: <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 37(2), 471-482. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37.2.3>
- Brynjolfsson, E., Hu, Y., & Rahman, M. S. (2013). Competing in the age of omnichannel retailing. *MIT Sloan Management Review*, 54(4), 23-29.
- Chawla, R. N., & Goyal, P. (2022). Emerging trends in digital transformation: a bibliometric analysis. *Benchmarking*, 29(4), 1069-1112. doi: <https://doi.org/10.1108/BIJ-01-2021-0009>
- Demirkol, D., Koçoğlu, F. Ö., Aktaş, Ş., & Erol, Ç. (2022). A bibliometric Analysis of the Relationship Between Diabetes and Artificial Intelligence. *Istanbul Tıp Fakultesi Dergisi*, 85(2), 249-257. doi: <https://doi.org/10.26650/IUITFD.928111>
- Díaz-García, V., Montero-Navarro, A., Rodríguez-Sánchez, J. L., & Gallego-Losada, R. (2022). Digitalization and digital transformation in higher education: A bibliometric analysis. *Frontiers in Psychology*, 13, 1081595. Doi : <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1081595>
- Hanelt, A., Bohnsack, R., Marz, D., & Antunes Marante, C. (2021). A systematic review of the literature on digital transformation: Insights and implications for strategy and organizational change. *Journal of Management Studies*, 58(5), 1159-1197. <https://doi.org/10.1111/joms.12639>
- Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*, 210(September 2018), 15-26. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.01.004>
- Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (2017). The truth about blockchain. *Harvard Business Review*, 95(1), 118-127.
- Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). Strategy, not technology, drives digital transformation. *MIT Sloan Management Review*, 14(1), 1-25.
- Kraus, S., Palmer, C., Kailer, N., Kallinger, F. L., & Spitzer, J. (2021). Digital transformation: An overview of the current state of the art of research. *SAGE Open*, 11(3), 21582440211047576. <https://doi.org/10.1177/21582440211047576>
- Lee, C., Liu, C., Trappey, A. J. C., Mo, J. P. T., & Desouza, K. C. (2021). Advanced Engineering Informatics Understanding digital transformation in advanced manufacturing and engineering: A bibliometric analysis, topic modeling and research trend discovery. *Advanced Engineering Informatics*, 50, 101428. <https://doi.org/10.1016/j.aei.2021.101428>
- Madzík, P., Falát, L., Copuš, L., & Valeri, M. (2023). Digital transformation in tourism: bibliometric literature review based on machine learning approach. *European Journal of Innovation Management*, 26(7), 177-205. doi: <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2022-0531>

-
- Mai, Y., Jim Wu, Y. (2022). Digital Transformation: A Bibliometric Analysis. *Journal of Organizational and End User Computing*, 34(7), 42–43. doi: <https://doi.org/10.4018/joeuc.302637>
- Matt, C., Hess, T., & Benlian, A. (2015). Digital Transformation Strategies. *Business and Information Systems Engineering*, 57(5), 339–343. doi: <https://doi.org/10.1007/s12599-015-0401-5>
- Mesko, B., Drobni, Z., Bényei, É., Gergely, B., & Györfy, Z. (2017). Digital health is a cultural transformation of traditional healthcare. *mHealth*, 3, 38. <https://doi.org/10.21037/mhealth.2017.08.07>
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- Nambisan, S., Wright, M., & Feldman, M. (2019). The digital transformation of innovation and entrepreneurship: Progress, challenges and key themes. *Research Policy*, 48(8), 103773. doi: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.03.018>
- Nadkarni, S., & Prügl, R. (2021). Digital transformation: A review, synthesis, and opportunities for future research. *Management Review Quarterly*, 71(2), 233–273. <https://doi.org/10.1007/s11301-020-00185-7>
- Ogrean, C., & Herciu, M. (2021). Digital Transformation as Strategic Shift - A Bibliometric Analysis. In *Studies in Business and Economics*, 16(3), 136–151. doi: <https://doi.org/10.2478/sbe-2021-0050>
- Pizzi, S., Venturelli, A., Variale, M., & Macario, G. P. (2021). Assessing the impacts of digital transformation on internal auditing: A bibliometric analysis. *Technology in Society*, 67(September), 101738. doi: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101738>
- Rana, J., & Daultani, Y. (2022). Mapping the Role and Impact of Artificial Intelligence and Machine Learning Applications in Supply Chain Digital Transformation: A Bibliometric Analysis. *Operations Management Research*, 0123456789. doi: <https://doi.org/10.1007/s12063-022-00335-y>
- Ritu Agarwal, Guodong (Gordon) Gao, Catherine DesRoches, Ashish K. Jha, (2010) Research Commentary – The Digital Transformation of Healthcare: Current Status and the Road Ahead. *Information Systems Research*, 21(4), 796-809.
- RStudio, (2023). RStudio: Integrated Development for R. RStudio, Inc., Boston, MA URL <http://www.rstudio.com/>.
- Sebastian, I. M., Ross, J. W., Beath, C. M., Mockler, M., Moloney, K. G., & Fonstad, N. O. (2017). How big old companies navigate digital transformation. *MIS Quarterly Executive*, 16(3), 197–213.
- Shi, L., Mai, Y., & Wu, Y. J. (2022). Digital Transformation: A Bibliometric Analysis. *Journal of Organizational and End User Computing (JOEUC)*, 34(7), 1-20. doi: <http://doi.org/10.4018/JOEUC.302637>
- Sullivan, C., Wong, I., Adams, E., Busato, M., Mcneil, K., Fahim, M., Fraser, J., & Ranatunga, G. (2021). Moving Faster than the COVID-19 Pandemic: The Rapid, Digital Transformation of a Public Health System. *Appl Clin Inform*, 12(2), 229-236. doi: 10.1055/s-0041-1725186.
- Swan, M. (2015). Blockchain: Blueprint for a new economy. O'Reilly Media.
- Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain revolution: How the technology behind bitcoin is changing money, business, and the world. *Portfolio Penguin*.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2023). VOSviewer Manual (VOSviewer version 1.6.19), https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.19.pdf
- Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N. E., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122, 889–901. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022>
- Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>
- Wang, B., Pan, S. Y., Ke, R. Y., Wang, K., and Wei, Y. M. (2014). An overview of climate change vulnerability: a bibliometric analysis based on web of science database. *Nat. Hazards* 74, 1649–1666. doi: <https://doi.org/10.1007/s11069-014-1260-y>
- Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). Leading digital: Turning technology into business transformation. *Harvard Business Review Press*.
-

-
- Xu, X., Xu, L. D., & Li, L. (2018). Industry 4.0: State of the art and future trends. *International Journal of Production Research*, 56(8), 2941–2962. <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1444806>
- Zaoui, F., & Souissi, N. (2018). Onto-digital: An ontology-based model for digital transformation knowledge. *International Journal of Information Technology and Computer Science*, 10(12), 1–12.
- Zhang, Z., Wang, H., & Li, C. (2020). Anomaly detection in big data: A review of state-of-the-art algorithms. *Applied Intelligence*, 50(8), 2758–2776. <https://doi.org/10.1007/s10489-020-01763-6>
- Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>

Türkiye Genelindeki Beş Market Zincirinde İlişkisel Pazarlama ve Kurumsal İmajın Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama ve Sadakat Üzerindeki Etkisinde İlişki Kalitesinin Aracı Etkisi: Bayburt İli Örneği

The Mediating Effect of Relationship Quality on the Effect of Relationship Marketing and Corporate Image on Positive Word-of-Mouth Marketing and Loyalty in Five Grocery Chains in Türkiye: The Case of Bayburt Province

Özet

Geleneksel pazarlama uygulamalarının yetersiz kaldığı günümüzde firmaların karlılıklarını artırmak ve sürdürülebilirliklerini sağlamak için müşteriler ile yakın ilişkiler kurması zorunluluk haline gelmiştir. Pazarda rekabet avantajı kazanmak firmaların müşterilerle sağlıklı ilişkiler geliştirmesine ve onların nezdinde olumlu bir imaj yaratmasına bağlıdır. Bu bağlamdan yola çıkılarak bu araştırma ile ilişkisel pazarlamanın ve kurumsal imajın ilişki kalitesine, müşteri sadakatine ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya olan etkilerinin analiz edilmesi ve bu etkilerde ilişki kalitesinin aracılık rolünün belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'deki en büyük beş market zincirinin Bayburt'taki müşterileri üzerinde ankete dayalı bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Anket tekniği ile elde edilen veriler SPSS ve AMOS istatistik paket programları aracılığıyla korelasyon ve yapısal eşitlik analizlerine tabi tutulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre ilişkisel pazarlama ve kurumsal imajın ilişki kalitesinin, sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ilişkisel pazarlama ve kurumsal imajın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisinde ilişki kalitesinin aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir.

Abstract

Today, when traditional marketing practices are insufficient, it has become a imperative for companies to establish close relationships with customers to increase their profitability and ensure their sustainability. Gaining a competitive advantage in the market depends on developing healthy relationships with customers and creating a positive image in their eyes. Based on this context, this study aims to analyze the effects of relationship marketing and corporate image on relationship quality, customer loyalty, and positive word-of-mouth marketing and to determine the mediating role of relationship quality in these effects. For this purpose, survey-based research was conducted on the customers of the five largest supermarket chains Bayburt in Turkey. The data obtained through the survey technique were subjected to correlation and structural equation analyses through SPSS and AMOS statistical package programs. According to the results obtained, it was determined that relationship marketing and corporate image have a significant and positive effect on relationship quality, loyalty, and positive word-of-mouth marketing. In addition, relationship quality has a mediating role in the effect of relationship marketing and corporate image on loyalty and positive word-of-mouth marketing.

Halil Hakdan Öz

Öğr. Gör, Bayburt Üniversitesi, Kalite Koordinatörlüğü, Bayburt, Türkiye, hllhakdan95@gmail.com
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-1970-6105>

Emel Yıldız

Doç. Dr, Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, İnsan Kaynakları Yönetimi, Gümüşhane, Türkiye, Emel.yildiz@yahoo.com,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-7190-593X>

Makale Türü / Article Type

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

İlişkisel Pazarlama, Kurumsal İmaj, İlişki Kalitesi, Sadakat, Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama

Keywords

Relationship marketing, corporate image, relationship quality, loyalty, positive word-of-mouth marketing

JEL Codes: M30, M31, M37, M39

Bilgilendirme/Information

Bu çalışma, 10. Akdeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde (2-5 Kasım 2023, Girne) bildirisi olarak sunulmuştur.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışmanın araştırma bölümü Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'nun 22.06.2022 tarih 4 sayılı kararında verilen izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Submitted: 15 / 11 / 2024

Accepted: 25 / 03 / 2025

Giriş

Günümüzde rekabetin küresel boyutlara ulaşmış olması müşterilerle olan ilişkilerde, firmaların pazarlamaya karşı bakış açılarında bir değişiklik yaşatmıştır. Firmalar artık birçok müşteriye tek bir ürün satmaktan ziyade, belirli bir müşteri kitlesine birçok ürün satmaya yönelik olarak geliştirilmiş ilişki odaklı pazarlama stratejilerine odaklanmaktadır (Ruswanti ve Lestari, 2016). İlişkisel pazarlama olarak ifade edilen bu pazarlama stratejisinde amaç müşterilerle uzun dönemli ilişkiler geliştirip, sadık müşteri toplulukları oluşturmaktır (Bagherzad, Chavosh ve Hosseinihah, 2011). Rekabet yoğunluğunun aşırı şekilde hissedildiği günümüz pazarlarında, ilişkisel pazarlama stratejileri ile firmalar müşterilerle uzun dönemli ilişkiler geliştirebilmektedir. Firmaların tüketici sadakatini sağlamaya dönük uygulamış olduğu ilişkisel pazarlama stratejileri sayesinde alışveriş yapma sıklığının artırılması amaçlanmaktadır (Aldred, 2005). İlişkisel pazarlama stratejileriyle müşteri sadakati oluşturarak pozitif ağızdan ağıza pazarlama uygulamaları desteklenebilmektedir. Tüketicilerle kurulan yakın ilişkiler ve sağlıklı iletişimler tüketicilerin deneyimlerini bir başkasına aktarmasını sağlayabilmektedir (Berry ve Parasuraman, 1991). Böylelikle firmalar başarılı ilişkisel pazarlama stratejileri sayesinde hem sadık müşteriler oluşturmakta hem de pozitif ağızdan ağıza pazarlama yoluyla herhangi bir maliyete katlanmadan yeni müşteriler elde edebileceklerdir.

Firmaların sadık müşteri kitlesi oluşturmak ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama yoluyla yeni müşterilere ulaşmasını sağlayacak bir diğer yolu kurumsal imaj oluşturmaktadır. Firmanın müşteri zihnindeki fonksiyonel ve hazzı değerlerini ifade eden kurumsal imaj aslında firmanın toplum nezdindeki itibarını oluşturmaktadır (Zaltman, 2003). Ürün kullanımı ve hizmet alımı sonrasında beklentilerin karşılanması tüketicilerin gelecekteki firma seçimini etkilemektedir. Ayrıca ifade edilen beklentilerin karşılanması tüketicilerin firma hakkında diğer bireylere olumlu görüşler bildirmesini de sağlayabilmektedir (Lu ve Cai, 2009).

İlişki kalitesi algılamaları ilişkisel pazarlama ve kurumsal imajın müşteri sadakati ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisini olumlu yönde etkileyerek sadakati artırmaya ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya katkı sunmaktadır. İlişkisel pazarlama çabaları sonucu tatmin olan müşteriler pozitif ağızdan ağıza pazarlama aracılığı ile pozitif bir iletişim oluşturmaktadır (Holmlund ve Kock, 1996). Böylelikle başarılı ilişkisel pazarlama stratejilerinin ve kurumsal imajın etkinliği artırılabilir. Müşterilerce ilişki kalitesi algılarının yüksek olması ilişkisel pazarlamanın ve kurumsal imajın sadakate ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya etkisini artırabileceği düşünülmektedir. İlişki kalitesi algılamalarının düşük olması ise ilişkisel pazarlamanın ve kurumsal imajın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisini azaltabileceği öngörülmektedir. Bu noktada bu araştırmanın ilişkisel pazarlama ve kurumsal imajın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkilerinde ilişki kalitesinin artırıcı veya azaltıcı bir unsur olabileceğini ortaya koyarak alana katkı yapacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal Literatür

1.1. İlişkisel Pazarlama

Rekabetin hayli yoğun olduğu günümüz pazarlarında ilişkisel pazarlama stratejileri firmaların sürdürülebilir bir hayat seyri oluşturmada önemli rol oynamaktadır (Kale, 2004: 43). Leverin ve Liljander (2006) ilişkisel pazarlamayı firmaların tüketicilerle etkileşim kurması ile başlayan, onları kendi müşterileri haline getirmesiyle devam eden ve ilişkilerin güçlendirilerek tüketicilerin devamlı müşterilere dönüştürülmesiyle zirve yapan bir süreç olarak tanımlamaktadır. Üretici sayısındaki artışla beraber tüketicilerin seçenekleri de artmıştır. Bu durum ise firmaların müşteri elde etmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle firmalar yeni müşteri elde etmekten ziyade var olan müşterilerle satış hacmini artırarak karlılıklarını artırmayı hedeflemektedir. Reicheld ve Sasser (1990) tarafından yapılan araştırmada yeni müşteriler elde etmenin var olan müşterileri elde tutmaktan beş kat daha maliyetli olduğu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda ilişkisel pazarlama önemli bir işletme stratejisi olarak ön plana çıkmaktadır (Verhoef, 2003: 36). İlişkisel pazarlamayı literatüre kazandıran Berry (1995) firmaların pazarlama faaliyetlerinde yalnızca yeni müşteriler elde etmeye odaklanmamasını, aynı zamanda müşterilerin markalara sadakat hissi beslemesine yönelik stratejiler geliştirilmesi

gerektiğini vurgulamaktadır. Söz konusu argümanla ilişkili olarak firmalar ve müşteriler arasındaki iletişim ve öğrenme süreçlerindeki karşılıklı ilişkiler yoluyla tüketicilere özelleştirilmiş sunumların yapılması önerilmektedir (Eisingerich ve Bell, 2006: 89). Böylece tüketicilerin müşteri değer algılamaları artırılarak uzun dönemli ilişkiler inşa edilebilir (Evans ve Laskin, 1994: 441).

1.2. Kurumsal İmaj

İmaj, herhangi bir kişinin, firmanın veya olgusal durumun insan zihnindeki çağrışımı olarak ifade edilmektedir (Kotler ve Keller, 2006). Başka bir tanıma göre ise imaj kişilerin başka kişiler ve firmalar hakkında sahip olduğu görüş ve düşüncelerinin dışa yansımasıdır (Kotler ve Barich, 1991: 96). Kurumsal imaj ise firmaların toplum zihnindeki izlenimleri olarak tanımlanmaktadır (Kim, Lee, ve Prideaux, 2014:134). Firmaların piyasalarda kalıcı olabilmelerinde kurumsal imaj hayati rol oynamaktadır (Keller, 1993:13). Belirli deneyimler sonucunda kişilerin firmalara karşı görüşlerinin, duygularının, izlenimlerinin ve etkileşimlerinin somut bir sonucu olarak kurumsal imaj ortaya çıkmaktadır (Nguyen ve Leblanc, 2002:248). Rekabetçi bir çevrede müşterilerin nezdinde pozitif bir kurumsal imaja sahip olmak sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede önemli rol oynamaktadır (Leonidou, Leonidou, Fotiadis ve Zeriti, 2013:98). Kurumsal imaj piyasalarda firmaların itibarını artırarak tüketicilerin zihninde firmaların olumlu bir yer edinmesini sağlamaktadır. Ayrıca firmaların ürün ve hizmetlerini tercih etmede tüketicilerin tereddüt etmelerinin engellenmesinde kurumsal imajın önemli payı bulunmaktadır (Lee, 2022) Pozitif kurumsal imaj firmaların ürün ve hizmetlerinden beklenen performansın sağlanacağına yönelik tüketici algılamalarını olumlu yönde etkileyebilmektedir. Böylelikle kurumsal imaj tüketici zihnindeki ürün ve hizmet kalitesi algılamalarını da şekillendirebilmektedir (Alam ve Noor, 2020).

1.3.İlişki Kalitesi

İlişki kalitesi temelde ürün ve hizmetlerin kalitesini artıran ve maddi olmayan değer demeti olarak tanımlanmaktadır. Alıcılar ve satıcılar arasındaki işlemlerde müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ilişkilerin uygunluk düzeyi olarak da ifade edilmektedir (Örs, 2007). Benzer bir başka tanıma göre ise tüketicilerin ilişkilere yönelik beklentilerini karşılama düzeyi olarak belirtilmektedir (Hennig- Thurau ve Klee, 1997:740). Chu ve Wang'a (2012:80) göre ilişki kalitesi müşterilerle olan etkileşimlerdeki ilişkinin gücünü veya önemini göstermektedir. Tüketiciler ihtiyaçlarının karşılanması noktasında kendilerini değerli hissettirecek kaliteli çözümler arayışındadır. İlişki kalitesinde karşılıklı çıkarlar alıcılar ile satıcılar arasındaki yoğun işbirliklerinin geliştirilmesine olanak sağlamaktadır (Huntley, 2006). Alıcılar ile satıcılar arasındaki ilişki kalitesinin yüksek olması alıcıların satıcılara güven beslemesini sağlamaktadır. Böylece alıcılar satıcıların kendilerine kasti olarak herhangi bir zarar vermeyeceğini, var olan sorunların çözümü için samimi çaba harcayacağını, ihtiyaç duyulan ürün ve hizmeti kendisine ulaştırmada mağduriyetlerin yaşanmamasını garanti edeceğini düşünebilmektedir (Yılmaz, 2015: 9).

1.4. Müşteri Sadakati

Genel olarak sadakat tüketicilerin ürün ve hizmet alımında birçok seçenek arasından sıklıkla tercih ettiği firma veya markaları gelecekte de tercih etme eğilimi ve arzusu göstermesi olarak tanımlanmaktadır (Oliver, 1999: 34). Tüketicilerde sadakat iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilkinin davranışsal sadakat oluşturmaktadır. Buna göre davranışsal sadakat tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamada sürekli belirli firma ya da markaları tercih etmesi şeklinde ifade edilmektedir (Ball, Coelho ve Machas, 2004:1273). Tutumsal sadakat ise tüketicilerin satın alma davranışını sürekli yapamaması durumunda bile firmayı ya da markayı çevresindeki potansiyel tüketicilere tavsiye etmesi olarak açıklanmaktadır. Bu bakımdan satın almada sürekliliğin sağlanamamasına rağmen tutumsal sadakate sahip müşteriler ürün ve hizmetlerin reklamını yaparak firmalara değer katmaktadır (Çatı ve Koçoğlu, 2008:169). Müşterilerin firmaya karşı olumlu tutum beslemesinde, firmanın ürünlerini tekrardan satın alınmasının sağlanmasında ve firmayı diğer tüketicilere tavsiye etmesinde müşteri sadakati önemli rol oynamaktadır (Bowen ve Chen, 2001: 214). Müşteri sadakati farklı şekillerde meydana gelmektedir. Bunlar birçok firma arasından bir firmayı tercih etmesi, tüketicilerin ürün ve hizmet alımına devam etmesi ve ileriki dönemde

firmayla olan iş ilişkilerini artırması olarak ifade edilmektedir (Zeithaml, Berry ve Parasuraman, 1996: 34).

1.5. Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama

Ağızdan ağıza pazarlama literatürde viral pazarlama ya da söylenti pazarlama olarak da adlandırılmaktadır (Arora, 2007). Tüketicilerin ürün kullanımları ve hizmet alımları sonrasındaki değerlendirmelerini çevresindeki diğer bireyler ile paylaşması ağızdan ağıza pazarlama olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu değerlendirmeler sonucunda tüketicilerin ürün ve hizmetlerle ilgili görüşleri olumlu ya da olumsuz olabilmektedir (Silverman, 2007). Bir diğer tanımda ise ağızdan ağıza pazarlama tüketicilerin satın aldıkları ürün ve hizmetlerle ilgili memnuniyet ya da şikâyetlerini diğer bireylerle paylaşması, görüşlerini aktarması olarak ifade edilmektedir (Dick ve Basu, 2007: 107). Ağızdan ağıza pazarlama her ne kadar negatif veya pozitif yönlü olsa da araştırmacılar genellikle pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya yönelik çalışmalar yapmaktadır (Brown, Barry, Dacin ve Gunst, 2005: 125). Pozitif ağızdan ağıza pazarlama tüketicilerin kendi istekleriyle bir işletmenin ürün ve hizmetleri hakkında çevresindekilere olumlu görüş bildirmesi, ürün ve hizmeti kullanmalarını tavsiye etmesidir. Bu bakımdan pozitif ağızdan ağıza pazarlama firmaların kendi lehleri (çıkarları) doğrultusunda kullanabilecekleri önemli bir bilgi kaynağıdır (Richins, 1983: 69). Tüketicilerin ürün ve hizmet hakkındaki olumlu görüşleri diğer tüketicilerde ürün ve hizmetleri satın alması noktasında önemli bir referans kaynağı oluşturmaktadır (Alizadehfanaeloo, 2019:42).

2. Araştırma Çerçevesi ve Hipotezler

2.1. İlişkisel Pazarlama ve İlişki Kalitesi İlişkisi

Tüketicilerle iyi ilişkilerin geliştirilmesi, onların ihtiyaçlarının etkili bir şekilde karşılanması ve karşılaştıkları problemlerin doğru zamanda hızlı ve tatmin edici şekilde çözüme kavuşturulması ilişki kalitesi algılamalarını pozitif bir şekilde etkilemektedir. Ndubisi, Chan ve Gibson (2007) satış uzmanları ile müşteriler arasında sağlıklı iletişimin kurulmasının, çatışma yönetiminin başarılı uygulanmasının ve müşterilerle satış uzmanları arasındaki ilişkide belli doyuma ulaşmanın ilişki kalitesi algılamalarını artıracaklarını ifade etmektedir. Bankacılık sektöründe gerçekleştirilen bir araştırma müşterilerle bankalar arasında etkili bir iletişimin kurulması ve müşteri sorunlarının çözümünde etkili bir çatışma yönteminin uygulanması ilişki kalitesi algılamalarını artırabileceğini ortaya koymuştur (Bejou, Wray ve Ingram, 1996). Benzer şekilde satış uzmanlarının müşterilere karşı davranışları ile müşterilerin ilişki kalitesi algılamaları arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Yani tüketicilere karşı ilgili olmak, onların ihtiyaçlarını veya sorunlarını anlayıp çözüm yolları sunmak, ilişkilerde kibar ve nazik davranmak onların ilişki kalitesi algılamalarını artırmaktadır. (Crosby, Evans, & Cowles, 1990). Birçok araştırmada çalışanlarla müşteriler arasındaki sosyal ilişkilerin ilişki kalitesi algılamalarını doğrudan etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Goodwin, 1997; Price, Linda ve Eric, 1999). Söz konusu argümanlar ve araştırmanın amacı doğrultusunda araştırmanın hipotezi şöyle oluşturulmuştur:

H1: İlişkisel pazarlama ilişki kalitesini anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.2. İlişkisel Pazarlama ve Sadakat İlişkisi

İlişkisel pazarlamanın ardında yatan temel felsefe müşteri ve firma arasındaki etkileşim ve stratejilerle müşteri kazanma ve sadık müşteri kitlesi oluşturmaktır (Berry, 1995). İlişkisel pazarlamayla ürün ve hizmet sağlayıcılarla müşteriler arasındaki karşılıklı ilişkilerin sürdürülebilir hale getirilmesi amaçlanmaktadır (Gummesson, 1987: 13). Böylelikle ürün ve hizmet sağlayıcılar olarak firmalar, ilişkisel pazarlama stratejileri ile müşteri sadakatini artırarak karlılıklarının devamlılığını sağlayabilirler (Bagherzad, Chavosh, ve Hosseinikhah, 2011). Önceki çalışmalarda firmalar ile tüketiciler arasındaki ilişkilerin değerli, kaliteli ve başarılı olması tüketicilerin sadakat davranışlarını artırarak müşterileri elde tutmada önemli bir faktör olduğunu doğrulamaktadır (Moorman, Zaltman ve Deshpandé, 1992; Verhoef, 2003). Başarılı ilişkisel pazarlama stratejileri ile firmalar kendilerine sadık müşteri portföyleri oluşturarak rekabet avantajına sahip olabilirler (Veloutsou, Saren ve Tzokas, 2002: 447). Ndubisi (2007) tarafından Malezya'da bankacılık sektöründe yapılan araştırma sonucuna göre başarılı ilişkisel pazarlama stratejilerinin müşteri

sadakatinin artırarak uzun dönemde karlılığı önemli düzeyde etkilediği görülmektedir. Benzer şekilde müşteri sadakati oluşturmada ilişkisel pazarlama stratejilerinin etkisinin ortaya konulduğu birçok araştırma yapılan açıklamaları doğrulamaktadır (Too, Souchon ve Thirkell, 2001; (Jumaev ve Hanaysha, 2012; Chakiso, 2015). Yapılan açıklamalardan hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H2: İlişkisel pazarlama sadakati anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.3. İlişkisel Pazarlama ve Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama İlişkisi

İlişkisel pazarlama satın almayı teşvik edici iletişimlerin ötesinde, müşteriler nezdinde firma hakkında pozitif izlenim yaratarak, gelecekteki satın alma kararlarının etkilenmesini veya ürün ve hizmetler hakkında diğer tüketicilere tavsiyelerde bulunmasını sağlayabilmektedir (Woisetschlager, Lentz ve Evanschitzky, 2011). Böylelikle müşterilerle geliştirilen iyi ilişkiler sayesinde firmaların sunduğu ürün ve hizmetler ile etkili bir paremetre oluşturularak pozitif ağızdan ağıza pazarlama iletişimine katkı sunulabilir (Ladhari, 2007: 1090). Kim ve Cha (2002) Güney Kore'deki 27 lüks otel müşterilerine yönelik yapılan çalışmada başarılı ilişkisel pazarlama stratejilerinin yüksek bir bağlılık ve aynı zamanda pozitif ağızdan ağıza pazarlama iletişimi oluşturması suretiyle firma karlılığını doğrudan etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Hakansson ve Snehota (1995)'da ilişkisel pazarlama uygulamaları sayesinde tüketicilerin firmalar hakkındaki düşüncelerini diğer bireylerle paylaştığını ifade etmektedir. Bunun nedeni firmaların müşterileri ile arasındaki güven duygusunu geliştirmesi, güvenilir bir iletişim mekanizması inşa etmesi ve hizmet aktarımı sırasında müşterilerin tatmin edilmesi ile tüketicilerin bu duruma kayıtsız kalmayarak diğer paydaşlara pozitif deneyimi hakkında aktarımlarda bulunmasıdır. Bu sayede işletmeye karşı olumlu duygular besleyen yeni müşterilerle sağlıklı ilişkilerin geliştirilmesi de sağlanabilecektir (Lin ve Lu, 2010). İlişkisel pazarlama ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasındaki ilişkilere yönelik yapılan diğer çalışmalar bu açıklamaları desteklemektedir (Kim ve Cha, 2002; Ngoma ve Ntale, 2019; Akbari, Kazemi ve Haddadi, 2016; Parsa ve Sadeghi, 2015). Söz konusu açıklamalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H3: İlişkisel pazarlama pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.4. İlişki Kalitesi ile Sadakat ve Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama İlişkisi

İlişki kalitesinin müşteri sadakati üzerindeki rolüne yönelik olarak özellikle hizmet pazarlaması alanında birçok çalışma gerçekleştirilmiştir (Adjei ve Clark, 2010; Ha ve Jang, 2009; Hyun, 2010). Lüks restoran müşterileri üzerinde yapılan bir çalışmada ilişki kalitesi algılamalarının restorantlara karşı belirli duyguların oluşumunda doğrudan etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre ilişki kalitesi algılamalarının yüksek olması kişilerin restorantı tekrar tercih etmesini ve diğer bireylere de tavsiyelerde bulunmasını sağlamaktadır (Kim, Lee ve Yoo, 2006). Hyun (2010)'da benzer bir çalışmada ilişki kalitesinin müşteri sadakati ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamanın önemli bir öncülü olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ilişki kalitesi algılamaları satın almanın da ötesinde tüketicilerin gelecekteki kararlarında ve başkalarına yönelik olumlu tavsiyelerde bulunmasında önemli bir etkidir (Lee Y. , 2016). Yapılan açıklamalardan hareketle aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

H4: İlişki kalitesi sadakati anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

H5: İlişki kalitesi pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.5. Kurumsal İmaj ve İlişki Kalitesi İlişkisi

Holmlund ve Kock (1996) önceki deneyimlerin, iletişimin ve kurumsal imajın müşterilerin algılamış olduğu ilişki kalitelerini pozitif bir şekilde etkilediğini ifade etmektedir. Müşterilerin daha önceki alışveriş deneyimleri sonucunda oluşan kurumsal imaj algılamaları ilişki kalitesi beklentilerini doğrudan etkileyebilmektedir. Ayrıca müşterilerin herhangi bir alışveriş deneyimleri olmamasına rağmen ağızdan pazarlama yoluyla çevresinden duyduğu önermeler de ilişki kalitesi algılamalarını etkileyebilmektedir. Öyleki kurumsal imaj algılamalarının yüksek olduğu durumda hizmette eksikliklerin, aksamaların olması bile tüketicilerin ilişki kalitesi algılamalarını olumsuz etkilememektedir. Çünkü tüketiciler bu durumun geçici olduğunu düşünmektedirler (Brown ve Dacin, 1997: 70). Chen ve Chen (2014) tarafından otel işletmelerinde yapılan bir araştırma sonucuna göre tüketicilerin kurumsal imaj algılamaları ilişki kalitesini pozitif yönde etkilemektedir. Yapılan

diğer araştırmalarda bu araştırmayla bezerlik göstermektedir (Huang, Yen ve Liu, 2014; Putro, 2016; Hashim, Kadir ve Latifah, 2010; Kuo ve Tang, 2013). Yapılan açıklamalar doğrultusunda oluştural hipotez aşağıdaki gibidir:

H6: Kurumsal imaj ilişki kalitesini anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.6. Kurumsal İmaj ve Sadakat İlişkisi

Firmalara olan sadakatin artırılmasında güçlü kurumsal imaj algılamaları önemli rol oynamaktadır. Kurumların toplum nezdinde uzun zaman ve yüksek çabalar sonucunda oluşturmuş oldukları imaj algılamaları tüketicilerin firmalara çekilmesinde, elde tutulmasında yani sonuç olarak sadık müşteri grubu oluşturulmasında önem taşımaktadır (Walters ve Blaise, 1989). Birçok araştırmada kurumsal imaj ve sadakat arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Johnson ve arkadaşları (2001) kurumsal imajın tutum olarak tüketici sadakatini pozitif etkilediğini belirtmektedir. Telekomünikasyon, eğitim ve perakendecilik sektöründe gerçekleştirilen araştırmaların sonucuna göre müşteri sadakati oluşturmada kurumsal imajın pozitif yönlü etkisinin olduğu belirlenmiştir (Nguyen ve Leblanc, 2001). Bir başka araştırmada ise kurumsal popülerlik ve kurumsal imajın müşteri sadakati üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre kurumsal imaj ve kurumsal popülerliğin müşteri sadakatini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. (Marangoz ve Biber, 2007). Araştırmanın amacı ve yapılan açıklamalardan hareketle aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H7: Kurumsal imaj sadakati anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.7. Kurumsal İmaj ve Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama İlişkisi

Rahman vd. (2016) kurum imajının pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu belirtmektedir. Destinasyon imaj değerinin elektronik ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen bir araştırmada kurum imajına karşı olumlu algılamaların pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı pozitif şekilde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Suwarduki, Yulianto, ve Mawardi, 2016). Jalilvand ve Samiei (2012)'e göre tüketicilerin firma, ürün ve hizmetler hakkında çevresindekilere pozitif önerme ve görüşler aktarmasında marka imajı önemli bir etkidir. Yapılan açıklamalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H8: Kurumsal imaj pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı anlamlı ve pozitif etkilemektedir.

2.8. İlişki Kalitesinin Aracı Rolü

Müşterilerle uzun dönemli ilişkilerin kurulmasının amaçlandığı ilişkisel pazarlama stratejileri ile tüketici sadakatini oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu nedenle ilişkisel pazarlama uygulamaları sırasında tüketicilerin algılamış olduğu ilişki kalitesi müşteri sadakati oluşturmada önemli rol oynamaktadır (Syah, 2014). İlişkisel pazarlama stratejileri ile müşteri sadakati arasındaki ilişkide algılanan pozitif ilişki kalitesi müşterilerin sadakat düzeylerini artırabilmektedir (Ndubisi, Chan ve Gibson, 2007). Ayrıca ilişkisel pazarlama stratejilerinin firma hakkında diğerlerine olumlu iletiler aktarılmasında etkili olduğu yapılan araştırmalar ile ortaya konmuştur (Akbari, Kazemi ve Haddadi, 2016). Tüketicilerin firmadan bağımsız olarak gerçekleştirdiği ağızdan ağıza pazarlamaya katılma arzularının artırılmasında başarılı ilişkisel pazarlama stratejilerinin yanında ilişki kalitesi algılamaları da önemli rol oynayabilmektedir. (Brown, Barry, Dacin ve Gunst, 2005). Yapılan açıklamalar doğrultusunda aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H9: İlişkisel pazarlama ve sadakat arasındaki ilişkide ilişki kalitesinin aracılık rolü vardır.

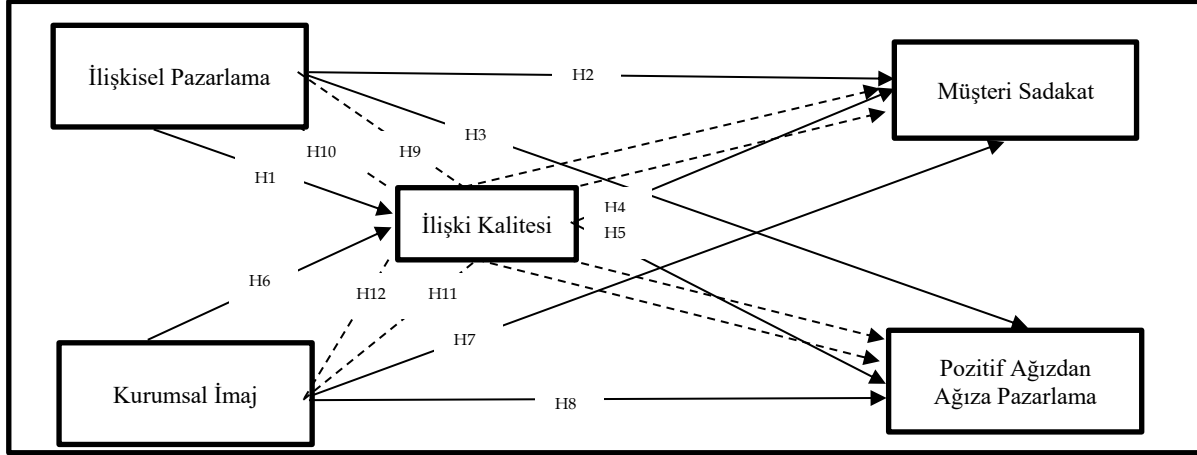
H10: İlişkisel pazarlama ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasındaki ilişkide ilişki kalitesinin aracılık rolü vardır.

Firma itibarının bir göstergesi olan kurumsal imaj algılamaları tüketicilerin firmaya karşı beklenti oluşturmalarını sağlamaktadır. Firmalar müşteri ilişkilerinde söz edilen beklentileri sağladığı düzeyde müşteri sadakati elde etmektedir (Huang, Yen ve Liu, 2014) Tüketicilerle olan ilişkilerdeki başarı düzeyi ise tüketicilerin nezdinde ilişki kalitesi algılamalarını doğrudan etkileyebilmektedir. (Alam ve Noor, 2020). Bu noktada kurumların yaratmış olduğu imaj müşterilerin sadakatini belli noktaya kadar sürdürmesine yardımcı olmaktadır. Ancak müşteri sadakatini sürdürülebilir olmasını sağlamak için firmaların imajına olumlu katkı sağlayacak yüksek ilişki kalitesi algılamalarının oluşturulması gerekmektedir. Böylece tüketicilerin kurum imajı sayesinde firmaya karşı olumlu yargılamaları güçlendirilebilir (Chen ve Chen, 2014). Bir diğer

tarafından tüketicilerin kurumsal imaj algılarının diğer tüketicilerle paylaşılmasında kurumla ilgili geçmiş tecrübelerinde önemli payı bulunmaktadır (Sanjaya ve Yasa, 2018). Sonuç olarak kurumsal imajıyla birlikte yüksek düzeyde algılanan ilişki kalitesi tüketicilerin pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya katılma isteklerini güçlendirebilecektir. Yapılan açıklamalardan yola çıkarak oluşturulan hipotez aşağıdaki gibidir:

H11: Kurumsal imaj ve sadakat arasındaki ilişkide ilişki kalitesinin aracılık rolü vardır.

H12: Kurumsal imaj ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasındaki ilişkide ilişki kalitesinin aracılık rolü vardır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı, Evren ve Örneklem

Bu araştırma ilişkisel pazarlama stratejilerinin ve kurumsal imaj algılarının ilişki kalitesi, müşteri sadakatı ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırmanın bir diğer amacını ilişkisel pazarlamanın ve kurumsal imajın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisinde ilişki kalitesinin aracılık rolü olup olmadığının analizi edilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda Türkiye’deki beş market zincirinin Bayburt’taki müşterileri üzerinde ankete dayalı bir araştırma yapılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumunun adrese dayalı nüfus kayıt sistemine göre Bayburt’un 2022 yılındaki nüfusunun 84241 olduğu görülmüştür (TÜİK, 2023). Yapılan açıklamalar doğrultusunda Kolayda örnekleme yöntemine göre araştırmaya gönüllü olarak 444 kişi katılım sağlamıştır. Anketler Bayburt’ta beş marketten herhangi birinden alışveriş yaptığını ifade eden kişilere kolayda örnekleme yöntemi ile yapılmıştır.

Çalışmanın araştırma bölümü Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu’nun 22.06.2022 tarih 4 sayılı kararında verilen izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

İlişkisel pazarlama stratejilerinin belirlenmesi amacıyla Berry (1995) tarafından geliştirilen ve 13 ifadeden oluşan ilişkisel pazarlama ölçeği kullanılmıştır. Kurumsal imaj algılarının belirlenmesi amacıyla Cretu ve Brodie (2007) tarafından geliştirilen ve 4 ifadeden oluşan kurumsal imaj ölçeği kullanılmıştır. Kurumsal imaj ölçeğinin bir ifadesi alışveriş yaptığım market toplumsal etkinliklerin aktif bir sponsorudur şeklindedir. İlişki kalitesi algılarını ölçebilmek için Mosavi ve Ghaedi (2012) tarafından yapılan çalışmadan yararlanılmıştır. İlişki kalitesi algılarını belirlemeye yönelik geliştirilen ölçek 4 ifadeden oluşmaktadır. Chen ve Mau (2009) tarafından geliştirilen ölçek ile tüketicilerin sadakat tutumları ölçülmüştür. Müşteri sadakatı ölçeği toplam 6 ifadeden oluşmaktadır. Pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya katılım düzeyinin belirlenmesi amacıyla Maru File, Judd ve Prince (1992) tarafından yapılan çalışmadan yararlanılmıştır. Ölçek 4 ifadeden oluşmaktadır. Araştırmadaki tüm ölçekler 5’li likert tipine sahip ölçme araçlarından oluşmaktadır.

Buna göre 1 kesinlikle katılmıyorumdan başlayarak 5 kesinlikle katılıyorumda doğru devam etmektedir.

4. Bulgular

4.1. Demografik Özellikler

Araştırma verileri 12.03.2022 ile 30.04.2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Araştırmaya katılanların demografik özelliklerinin belirlenmesi amacıyla yapılan frekans analizi sonuçları Tablo 1’de yer almaktadır. Buna göre araştırmaya katılanların çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır (%53,6). Araştırmaya katılanların %8,1’i ilkokul, %14,9’u ortaokul, %43’ü lise %14,2’si lise, %14,2’si önlisans, %14’ü lisans ve %5,9’u da lisansüstü eğitim derecesine sahip kişilerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca araştırma katılımcılarının %52’si evli ve %48’i ise bekâr bireylerden oluşmaktadır. Gelir düzeyleri incelendiğinde katılımcıların %25,9’u 7500 TL ile 15000 TL arasında, %32,4’ü 15001 TL ile 22500 TL arasında, %25,5’i 22501 ile 30000 TL arasında, %10,8’i 30001 ile 37500 TL arasında ve %5,4’ü ise 37501 TL ve üzerinde gelire sahiptir. Katılımcıların %28,2 si 18 ile 25 yaş, %33,1’i 26 ile 33 yaş, %27,5’i 34 ile 41 yaş %9,7’si 42-49 yaş ve %1,6’si ise 50 yaş ve üzeri kişilerden oluşmaktadır. Katılımcıların genel demografik özellikleri incelendiğinde çoğunluğunun orta düzey gelir seviyesinde ve orta yaş aralığında oldukları söylenebilir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Kişi	%	Aylık Gelir	Kişi	%
Erkek	238	53,6	7500-15000 TL	115	25,9
Kadın	206	46,4	15001-22500 TL	144	32,4
Toplam	444	100,0	22501-30000 TL	113	25,5
Eğitim Durumu	Kişi	%	30001-37500 TL	48	10,8
İlkokul	36	8,1	37501 TL ve üzeri	24	5,4
Ortaokul	66	14,9	Toplam	444	100,0
Lise	191	43,0	Yaş	Kişi	%
Ön Lisans	63	14,2	18-25	125	28,2
Lisans	62	14,0	26-33	147	33,1
Lisansüstü	26	5,9	34-41	122	27,5
Toplam	444	100,0	42-49	43	9,7
Medeni Durum	Kişi	%	50 Yaş ve üzeri	7	1,6
Evli	231	52,0	Toplam	444	100,0
Bekar	213	48,0			
Toplam	444	100,0			

4.2. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Araştırma ölçeklerinin güvenilirliği daha önce yapılan Türkçe çalışmalarda ortaya konulmakla birlikte bu araştırmada da Cronbach Alpha analizi ile güvenilirlikleri tekrardan test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 2’de yer almaktadır. Buna göre araştırma ölçeklerine ait AVE (ortalama açıklanan varyans) değerinin 0,50’nin üzerinde olması beklenmektedir. CR (birleşik güvenilirlik) değerinin ise AVE değerinden yüksek olması gerekmektedir (Hair, Risher, Sarstedt ve Ringle, 2019: 9). Ancak CR değerinin 0,60’ın üzerinde olması durumunda AVE değerinin 0,50’nin altında bir değer alması kabul edilebilir (Fornell ve Larcker, 1981; Hair vd., 1998). Bu açıklamalar sonucunda araştırma ölçeklerinin tümüne ait cronbach alpha değerinin güvenilir değerler taşıdığı ve ilişkisel pazarlama ölçeğine ait AVE değerinin ,432 olması CR değerinin ,603 olması nedeniyle kabul edilebilir bir değer olduğu söylenilebilir.

Tablo 2. Ölçeklerin Güvenilirlik Değerleri

Kavram	Cronbach Alpha	CR	AVE
İlişkisel Pazarlama	,977	,603	,432
Kurumsal İmaj	,952	,959	,797
İlişki Kalitesi	,940	,911	,720
Sadakat	,948	,958	,793
Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama	,930	,955	,876

Tablo 3’de araştırma ölçeklerinin hepsinin faktör analizine uygunluğunu ifade eden KMO test değerinin 0,60’dan büyük olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç örneklem sayısının yeterli olduğunu göstermektedir. Ayrıca Barlett’s Küresellik test sonuçlarının tümünün anlamlı olduğu görülmektedir ($p < 0.05$). Bu sonuçlar doğrultusunda araştırma ölçeklerinin geçerli ve araştırma örnekleminin yeterli sayıda olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Geçerlilik Test Sonuçları

Kavram	KMO	p	% Varyans
İlişkisel Pazarlama	,958	0.000	80,4
Kurumsal İmaj	,896	0.000	82,0
İlişki Kalitesi	,818	0.000	79,9
Sadakat	,875	0.000	75,2
Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama	,825	0.000	85,3

4.3. Hipotezlerin Testi

Araştırmada yer alan ölçeklerin birbirleriyle olan ilişkilerinin yönünün ve gücünün test edilmesi amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırma verilerinin histogram ve yaprak testleri sonucunda normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. Bu nedenle Pearson korelasyon analizi tekniği uygulanmıştır. Yapılan pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4. Değişkenler Arasındaki Korelasyon Analizi

Ölçekler	X	SS	1	2	3	4	5
İlişkisel Pazarlama	3,969	0,99	1				
Kurumsal İmaj	3,973	0,97	,674*	1			
İlişki Kalitesi	3,983	1,01	,569*	,640*	1		
Sadakat	4,086	0,89	,694*	,714*	,692*	1	
Pozitif Ağızdan Ağıza Pazarlama	3,963	1,04	,566*	,585*	,542*	,616*	1

$P < 0,5$

Araştırma değişkenlerinin birbirleriyle olan ilişkileri incelendiğinde ilişkisel pazarlama ile ilişki kalitesi arasında orta düzeyde pozitif bir ilişkinin olduğu ($r = ,569$); ilişkisel pazarlama ile sadakat arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu ($r = ,694$); İlişkisel pazarlama ile pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasında orta düzeyde ve pozitif bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir ($r = ,566$). Kurumsal imaj ile ilişki kalitesi arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu görülmüştür ($r = ,640$). Ayrıca kurumsal imaj ile sadakat arasında ($r = ,714$) ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasında ($r = ,585$) pozitif ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Araştırma modeline ilişkin uyum iyiliği değerleri Tablo 5’de yer almaktadır. Buna göre tüm uyum iyiliği değerlerinin referans değer aralığında olduğu belirlenmiştir. Buna göre araştırma modeli yapısal eşitlik analizine uygundur.

Tablo 5. Modele İlişkin Uyum İyiliği Değerleri

İndeksler	Referans Değeri	Ölçüm Modeli
CMIN/DF	$0 < \chi^2 / sd \leq 5$	3,047
AGFI	$\geq ,90$	,912
CFI	$\geq ,90$	,985
GFI	$\geq ,90$	,962
IFI	$\geq ,90$	,985
TLI	$\geq ,90$	,974
RMSEA	$< ,05 - \leq ,08$	,079

Araştırma modeline ilişkin olarak standardize regresyon katsayısı hesaplanmış olup Tablo 6’da sunulmuştur. Buna göre ilişkisel pazarlamanın ilişki kalitesi üzerinde doğrudan anlamlı ($p \leq ,05$) ve orta düzeyde ($,59$) bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. İlişkisel pazarlamanın müşteri sadakati ($,43$) üzerinde doğrudan orta düzeyde ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama ($,38$) üzerinde doğrudan düşük düzeyde anlamlı ($p \leq ,05$) bir etkisinin olduğu gözlenmiştir. İlişki kalitesinin müşteri sadakati üzerinde doğrudan orta düzeyde ($,47$) ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerinde ise doğrudan düşük düzeyde ($,37$) anlamlı ($p \leq ,05$) bir etkisinin olduğu görülmüştür. Kurumsal imajın ilişki

kalitesi üzerinde doğrudan orta düzeyde (,68) ve anlamlı ($p \leq ,05$) bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kurumsal imajın müşteri sadakatı üzerinde doğrudan orta düzeyde (,47), pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerinde ise doğrudan düşük düzeyde (,37) anlamlı ($p \leq ,05$) bir etkisinin olduğu araştırmada elde edilen bir diğer sonucu oluşturmaktadır.

İlişki kalitesinin aracılık etkisinin test edilmesi için Baron ve Kenny (1986) tarafından geliştirilen aracılık modeli kullanılmıştır. Bu modele göre aracılık rolünden bahsedebilmek için ilk olarak bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olması gerekmektedir. İkinci olarak bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olması gerekmektedir. Üçüncü olarak aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olması beklenmektedir. Son olarak bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide modele aracı değişken eklendiğinde bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi tamamen ortadan kalkıyorsa *tam aracı etki*, etkide bir azalma gözleniyorsa *kısmi aracı etki* söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda ilişkisel pazarlamanın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki anlamlı etkisinde modele ilişki kalitesi dâhil edildiğinde kurumsal imajın müşteri sadakatine olan etkisi, 0,47’den, 0,19’a düşmektedir. Aynı şekilde pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya olan etkide de bir azalma görülmüştür. Kurumsal imajın sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisinde modele ilişki kalitesi dâhil edildiğinde kurumsal imajın sadakat üzerindeki etkisinde bir azalmanın olduğu belirlenmiştir. İlişki kalitesinin modele dâhil edilmesinde sonra kurumsal imajın pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisinde bir azalma yaşanmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda ilişki kalitesinin tüm bu ilişkilerde kısmi aracı rolü olduğu belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar neticesinde tüm araştırma hipotezleri desteklenmektedir.

Tablo 6. Hipotez Sonuçları

Hipotezler	Yollar	Regrasyon Katsayısı	P	Kabul/Ret
H1	İ. P → İ.L.K	,59	,000	Kabul
H2	İ.P → M. S	,43	,000	Kabul
H3	İ.P → A.A.P	,38	,000	Kabul
H4	İ.L.K → M.S	,47	,000	Kabul
H5	İ.L.K → A.A.P	,37	,000	Kabul
H6	K. İ → İ.L.K	,68	,000	Kabul
H7	K.İ → M. S	,47	,000	Kabul
H8	K. İ → A.A.P	,37	,000	Kabul
H9	İ.P → İ.L.K → M.S	,19	,000	Kabul
H10	İ.P → İ.L.K → A.A.P	,17	,000	Kabul
H11	K.İ → İ.L.K → A.A.P	,16	,000	Kabul
H12	K.İ → İ.L.K → M.S	,18	,000	Kabul

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde üretici sayısındaki artışla beraber tüketicilerin satın alma seçenekleri de çoğalmıştır. Bu durumda firmalar kendi ürün ve hizmetlerinin tüketiciler tarafından tercih edilmesini sağlamak için müşterilerle yakın ilişkiler geliştirmenin rekabet avantajı kazanma noktasında önemli bir strateji olduğunun farkına varmıştır (Sivesan, 2012:180). Bu nedenle bu araştırma kurumsal imajın ve ilişkisel pazarlama uygulamalarının sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya etkisini ve bu etkide ilişki kalitesinin aracılık rolünü analiz etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’deki beş market zincirinin Bayburt’taki müşterileri üzerinde ankete dayalı bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada elde edilen bulgular neticesinde başarılı ilişkisel pazarlama stratejileri ile tüketicilerin ilişki kalitesi algılamaları, sadakat düzeyleri ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya katılma arzuları artırılabilir. Analizin bir diğer sonucuna göre kurumsal imaj ile ilişki kalitesi, sadakat ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama arasında da anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Böylelikle ilişki kalitesi algılamalarının, sadakatin ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamanın bir diğer öncülünü kurumsal imajın oluşturduğu söylenebilir. Araştırma sonuçlarına göre olumlu kurumsal imaj algılamaları müşterilerin sadakatini, ilişki kalitesi algılamalarını ve

pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya katılma isteklerini artıracaktır. İlişki kalitesinin hem ilişkisel pazarlamanın sadakate ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya olan etkisinde hem de kurumsal imajın sadakate ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamaya olan etkisinde kısmı aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir. Böylelikle ilişkisel pazarlama stratejilerinin yanında algılanan ilişki kalitesi, sadakati ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı artıracaktır. Ayrıca kurumsal imaj algılamalarındaki olumlu tutuma ek olarak ilişki kalitesi müşterilerin sadakatini ve pozitif ağızdan ağıza pazarlamayı daha da etkin hale getirecektir.

Araştırma sonuçları literatürdeki benzer çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Akbari, Kazemi ve Haddadi, 2016; Ruswanti ve Lestari, 2016; De Leaniz ve del Bosque Rodríguez, 2016; Lin ve Lu, 2010). Araştırmada elde edilen bulgular neticesinde firmaların sürdürülebilir rekabet avantajı kazanması için ilişkisel pazarlama faaliyetlerine ve firmanın toplum nezdinde başarılı bir imaj oluşturmaya önem vermeleri önerilmektedir.

Bu araştırma, tüketici davranışlarını etkileyen önemli faktörlerden biri olan kurumsal imaj ve ilişkisel pazarlama uygulamalarının, müşteri sadakati ve pozitif ağızdan ağıza pazarlama üzerindeki etkisini inceleyerek işletmeler için stratejik çıkarımlar sunmaktadır. Günümüz rekabetçi piyasa koşullarında, müşterilerle sürdürülebilir ilişkiler kurmak ve güven tesis etmek, firmalar için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, araştırmanın bulguları, firmaların müşteri bağlılığını güçlendirmek için kurumsal imajlarını ve ilişkisel pazarlama stratejilerini etkin şekilde yönetmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle müşteri memnuniyetini ve bağlılığını artırmanın, uzun vadeli başarı için kritik olduğu vurgulanmaktadır.

Çalışmanın önemli katkılarının yanında bazı kısıtları da bulunmaktadır. Öncelikle araştırmanın yalnızca Bayburt ilinde ve belirli market zincirlerinin müşterileri üzerinde gerçekleştirilmiş olması, elde edilen sonuçların genellenebilirliğini sınırlandırabilir. Farklı sektörlerde veya daha geniş bir coğrafi alanda benzer araştırmalar yapılarak sonuçların tutarlılığı test edilebilir. Ayrıca, çalışmada kullanılan veri toplama yöntemi anket olup, bu yöntemin katılımcıların öznel beyanlarına dayalı olması, algıların tam olarak objektif bir şekilde ölçülmesini zorlaştırabilir. Daha derinlemesine bir analiz için nitel araştırma yöntemleriyle desteklenen çalışmalara ihtiyaç duyulabilir. Son olarak, araştırma belirli bir zaman diliminde gerçekleştirilmiştir; ancak müşteri sadakati ve ağızdan ağıza pazarlama dinamikleri zamanla değişebilecek unsurlar olduğundan, uzun vadeli bir gözlem çalışması daha kapsamlı bulgular sağlayabilir. Bu kısıtlar göz önünde bulundurularak yapılacak ileri araştırmalar, konuyla ilgili daha geniş bir perspektif sunabilir.

Kaynakça

- Adjei, M., & Clark, M. (2010). Relationship marketing in A B2C context: The moderating role of personality traits. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 17(1), 73-79.
- Akbari, M., Kazemi, R., & Haddadi, M. (2016). Relationship marketing and word-of-mouth communications: Examining the mediating role of customer loyalty. *Marketing and branding research*, 3, 63-74.
- Alam, M., & Noor, N. (2020). The relationship between service quality, corporate image, and customer loyalty of Generation Y: An application of SOR paradigm in the context of superstores in Bangladesh. *Sage Open*, 10(2).
- Aldred, T. (2005). *Handout for module of Relationship and Direct Marketing*. WLT. Leeds: LUBS.
- Alizadehfanaeloo, P. (2019). AVM İmajının, AVM Ziyareti, Müşteri Memnuniyeti, Ağızdan Ağıza İletişim ve Sadakat Üzerinde Etkisi: Bir Alan Araştırması (Doktora Tezi). *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Arora, H. (2007). Word of mouth in the world of marketing. *The Icfa Journal of Marketing Management*, 6(4), 51-65.
- Bagherzad, A., Chavosh, A., & Hosseinihah, S. (2011). The Influence of Relationship Marketing Tactics on Customer's Loyalty in B2C Relationship- The Role of Communication and Personalization. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 5(31), 49-56.

- Ball, D., Coelho, P., & Machas, A. (2004). The role of communication and trust in explaining customer loyalty an extension to the ECSI model. *European Journal of Marketin*, 38(9), 1272-1293.
- Bao, T., & Chang, T. (2014). Finding disseminators via electronic word of mouth message for effective marketing communications. *Decision Support Systems*, 67, 21-29.
- Baron, R., & Kenny, D. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173.
- Bejou, D., Wray, B., & Ingram, T. (1996). Determinants of Relationship Quality: an artificial neural network analysis. *Journal of Business Research*, 36(2), 137-143.
- Berry, L. (1995). Relationship marketing of services – growing interest, emerging perspectives. *Journal of the Academy of marketing science*, 23, 236-245.
- Berry, L., & Parasuraman, A. (1991). *Marketing Services*. New York: NY: Free.
- Bowen, J., & Chen, S. (2001). The relationship between customer loyalty and customer satisfaction. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 13(5), 213-217.
- Brown, T., & Dacin, P. (1997). The company and the product: Corporate associations and consumer product responses. *Journal of Marketing*, 61, 98-84.
- Brown, T., Barry, T., Dacin, P., & Gunst, R. (2005). Spreading the word: Investigating antecedents of consumers' positive word-of-mouth intentions and behaviors in a retailing context. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 123-138.
- Chakiso, C. (2015). The effect of relationship marketing on customers' loyalty (Evidence from Zemen Bank). *EMAJ: Emerging Markets Journal*, 5(2), 58-70.
- Chen, M., & Mau, L. (2009). The impacts of ethical sales behaviour on customer loyalty in the life insurance industry. *The Service Industries Journal*, 29(1), 59-74.
- Chen, W., & Chen, M. (2014). Factors affecting the hotel's service quality: Relationship marketing and corporate image. *ournal of hospitality marketing & management*, 23(1), 77-96.
- Chu, Z., & Wang, Q. (2012). Drivers of relationship quality in logistics outsourcing in China. *Journal of Supply Chain Management*, 48(3), 79-96.
- Cretu, A., & Brodie, R. (2007). The influence of brand image and company reputation where manufacturers market to small firms: A customer value perspective. *Industrial marketing management*, 36(2), 230-240.
- Crosby, L., Evans, K., & Cowles, D. (1990). Relationship quality in services selling: an Interpersonal Influence perspective. *The Journal of Marketing*, 54(3), 68-81.
- Çatı, K., & Koçoğlu, C. (2008). Müşteri sadakati ile müşteri tatmini arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 197-188.
- De Leaniz, P., & del Bosque Rodríguez, I. (2016). Corporate image and reputation as drivers of customer loyalty. *Corporate Reputation Review*, 19, 166-178.
- Dick, A., & Basu, K. (2007). Customer loyalty: toward an integrated conceptual framework. *Journal of the academy of marketing science*, 22(2), 99-113.
- Eisingerich, A., & Bell, S. (2006). Relationship marketing in the financial services industry: The importance of customer education, participation and problem management for customer loyalty. *Journal of financial services marketing*, 10, 86-97.
- Evans, J., & Laskin, R. (1994). The relationship marketing process: A conceptualization and application. *Industrial marketing management*, 23(5), 439-452.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- Goodwin, C. (1997). Communalinity as a Dimension of Service Relationships. *Journal of Consumer Psychology*, 5, 387-415.
- Gummesson, E. (1987). The New Marketing – Developing Long-Term Interactive Relationships. *Long Range Planning*, 20(4), 10-20.
- Ha, J., & Jang, S. (2009). Perceived justice in service recovery and behavioral intentions: The role of relationship quality. *International Journal of Hospitality Management*, 28(3), 319-327.

-
- Hair, J., Risher, J., Sarstedt, M., & Ringle, C. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European business review*, 31(2), 2-24.
- Hair Jr, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L., & Black, W. C. (1995). Multivariate data analysis with readings. Prentice-Hall, Inc..
- Håkansson, H., & Snehota, I. (1995). *Developing Relationships in Business Network*. London: Routledge.
- Hashim, N., Kadir, S., & Latifah, S. (2010). The effect of corporate image, customer perceived value, relationship quality and switching intention among Islamic banking customers in Malaysia. *Business and Management Quarterly Review (BMQR)*, 1(4), 60-74.
- Hennig-Thurau, T., & Klee, A. (1997). The impact of customer satisfaction and relationship quality on customer retention: A critical reassessment and model development. *Psychology & Marketing*, 14(8), 737-764.
- Holmlund, M., & Kock, S. (1996). Relationship marketing: The importance of customer-perceived service quality in retail banking. *The Service Industries Journal*, 16(3), 287-304.
- Huang, C., Yen, S., & Liu, C. (2014). The relationship among corporate social responsibility, service quality, corporate image and purchase intention. *International Journal of Organizational Innovation*, 6(3).
- Huntley, J. (2006). Conceptualization and measurement of relationship quality: Linking Relationship quality to actual sales and recommendation intention. *Industrial Marketing Management*, 35(7), 703-714.
- Hyun, S. (2010). Predictors of relationship quality and loyalty in the chain restaurant industry. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 51(2), 251-267.
- Jalilvand, M., & Samiei, N. (2012). The effect of electronic word of mouth on brand image and purchase intention: An empirical study in the automobile industry in Iran. *Marketing Intelligence & Planning*, 30(4), 460-476.
- Johnson, M., Gustafsson, A., Andreassen, T., Lervik, L., & Cha, J. (2001). The Evolution and Future of National Customer Satisfaction Index Models. *Journal of Economic Psychology*, 22(2), 217-245.
- Jumaev, M., & Hanaysha, J. (2012). Impact of relationship marketing on customer loyalty in the banking sector. *Far East Journal of Psychology and Business*, 6(4), 36-55.
- Kale, S. (2004). CRM failure and the seven deadly sins. *Marketing management*, 13(5), 42-46.
- Keller, K. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *The Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Kim, S., Lee, J., & Prideaux, B. (2014). Effect of celebrity endorsement on tourists' perception of corporate image, corporate credibility and corporate loyalty. *International Journal of Hospitality Management*(37), 131-145.
- Kim, W., & Cha, Y. (2002). Antecedents and consequences of relationship quality in hotel industry. *International journal of hospitality management*, 21(4), 321-338.
- Kim, W., Lee, Y., & Yoo, Y. (2006). Predictors of relationship quality and relationship outcomes in luxury restaurants. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 30(2), 143-149.
- Kotler, P., & Barich, H. (1991). A framework for marketing image management. *Sloan management review*, 32(2), 94-104.
- Kotler, P., & Keller, K. (2006). *Marketing Management* (12 b.). Upper Saddle River: Pearson Prentice Hall.
- Kuo, C., & Tang, M. (2013). Relationships among service quality, corporate image, customer satisfaction, and behavioral intention for the elderly in high speed rail services. *Journal of Advanced Transportation*, 47(5), 512-525.
- Ladhari, R. (2007). The effect of consumption emotions on satisfaction and word-of-mouth communications. *Psychology & Marketing*, 24(12), 1085-1108.
- Lee, T. (2022). Corporate social responsibility and SMEs' performance: mediating role of corporate image, corporate reputation and customer loyalty. *International Journal of Emerging Markets*.
- Lee, Y. (2016). Relationship quality and its causal link to service value, satisfaction, and word-of-mouth. *Services Marketing Quarterly*, 37(3), 171-184.
-

- Leonidou, L., Leonidou, C., Fotiadis, T., & Zeriti, A. (2013). Resources and capabilities as drivers of hotel environmental marketing strategy: implications for competitive advantage and performance. *Tourism Management*, 35, 94-110.
- Leverin, A., & Liljander, V. (2006). Does Relationship Marketing Improve Customer Relationship Satisfaction and Loyalty? *International Journal of Bank Marketing*, 24(4), 232-251.
- Lin, L., & Lu, C. (2010). The influence of corporate image, relationship marketing, and trust on purchase intention: the moderating effects of word-of-mouth. *Tourism review*, 65(3), 16-34.
- Lu, Y., & Cai, L. (2009). Analysis of image and loyalty for exhibitions and host destinations.
- Marangoz, M., & Biber, L. (2007). Kurumsal İmajın ve Kurumsal Ünün Müşteri Bağlılığına Etkileri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 173-197.
- Maru File, K., Judd, B., & Prince, R. (1992). Interactive Marketing: The Influence of Participation on Positive Word-of-Mouth and Referrals. *Journal of services marketing*, 6(4), 5-14.
- Moorman, C., Zaltman, G., & Deshpandé, R. (1992). Relationships between Providers and Users of Market Research: The Dynamics of Trust within and between Organizations. *Journal of Marketing Research*, 29(3), 314-329.
- Mosavi, S., & Ghaedi, M. (2012). The effects of relationship marketing on relationship quality in luxury restaurants. *African Journal of Business Management*, 6(19), 60-90.
- Ngoma, M., & Ntale, P. (2019). Word of mouth communication: A mediator of relationship marketing and customer loyalty. *Cogent Business & Management*.
- Nguyen, N., & Leblanc, G. (2001). Corporate Image and Corporate Reputation in Customers' Retention Decisions in Services. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 8, 227-236.
- Nguyen, N., & Leblanc, G. (2002). Contact personnel, physical environment and the perceived corporate image of intangible services by new clients. *International Journal of Service Industry Management*, 13(3), 242-262.
- Oliver, R. (1999). Whence Consumer Loyalty? *Journal of Marketing*, 64, 33-34.
- Örs, H. (2007). Hizmet sektöründe rekabet stratejisi aracı olarak ilişki kalitesi: Ölçülmesi ve müşteri memnuniyeti ile ilişkisi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 51-65.
- Parsa, S., & Sadeghi, T. (2015). Effect of Relationship Marketing on Word of Mouth in Life Insurance with the Approach of Trust and Commitment: Case Study of Karafarin Insurance Agents in Mashhad. *International Journal of Management, Accounting & Economics*, 2(10).
- Price, L., Linda, L., & Eric, J. (1999). Commercial Friendships: Service Provider-Client Relationships in Context. *Journal of Marketing*, 63, 38-56.
- Putro, A. (2016). Influence of corporate image and relationship quality on customer Trust and customer loyalty on the pt garuda indonesia in Surabaya. *Asian Journal of Business and Management Sciences*, 4(11), 24-36.
- Rahman, A., Putri, P., & Nurfebriaraning, S. (2016). Pengaruh Word of Mouth Terhadap Brand Image Dota 2 Pada Mahasiswa Universitas Telkom. *e-Proceeding of Management*, 3(1), 899-906.
- Reichheld, F., & Sasser, W. (1990). Zero defections: quality comes to services. 1990, 68(5), 105-111.
- Richins, M. (1983). Negative word-of-mouth by dissatisfied consumers: A pilot study. *Journal of Marketing*, 47(1), 68-78.
- Ruswanti, E., & Lestari, W. (2016). The Effect of Relationship Marketing towards Customers' Loyalty Mediated by Relationship Quality (Case Study in Priority Bank in Niaga). *DeReMa (Development Research of Management): Jurnal Manajemen*, 11(2), 191-211.
- Sanjaya, D., & Yasa, N. (2018). The effect of service quality on customer satisfaction, positive word of mouth and corporate image. *Journal of Business and Management*, 20(7), 28-33.
- Silverman, G. (2007). *Ağızdan ağıza pazarlama: dünyanın en güçlü pazarlama yönteminin 28 sırrı*. (E. Orfanlı, Çev.) İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Sivesan, S. (2012). Impact of relationship marketing on customer loyalty on banking sectors. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 2(3), 179-181.
- Suwarduki, P., Yulianto, E., & Mawardi, M. (2016). Pengaruh electronic word of mouth terhadap citra destinasi serta dampaknya pada minat dan keputusan berkunjung (survei pada followers

- aktif akun instagram indtravel yang telah mengunjungi destinasi wisata di Indonesia). *Jurnal Administrasi Bisnis (JAB)*, 37(2), 115-124.
- Syah, T. (2014). Participation Facility Provider For Customer Loyalty formers, the Mediation Relational Quality, and Implicit Self Moderated Theorist. *Doctoral dissertation at the University of Indonesia Program. Depok*.
- Too, L., Souchon, A., & Thirkell, P. (2001). Relationship marketing and customer loyalty in a retail setting: a dyadic exploration. *Journal of Marketing Management*, 17(3), 287-319.
- TÜİK. (2023). *Türkiye İstatistik Kurumu*. <https://data.tuik.gov.tr/>. adresinden alındı
- Veloutsou, C., Saren, M., & Tzokas, N. (2002). Relationship Marketing: What If...? *European Journal of Marketing*, 36(4), 433-449.
- Walters, G., & Blaise, J. (1989). *Consumer Behavior: A Decision Making Approach*. South-Western Publishing Company.
- Woisetschlager, D., Lentz, p., & Evanschitzky, H. (2011). How habits, socialities, and economic switching barriers affect customer loyalty in contractual service settings. *J. Bus. Res*, 64(8), 800-808.
- Yılmaz, C. (2015). Endüstriyel pazarlarda ilişki kalitesinin öncülleri ve ardılları (Yayımlanmamış Doktora Tezi). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir*.
- Zaltman, G. (2003). *How customers think: Essential insights into the mind of the market*. Harvard Business Press.
- Zeithaml, V., Berry, L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31-46.

Extended Abstract

Aim and Scope

Marketing has a dynamic structure that varies in line with the expectations and needs of companies and customers. Today, the fact that competition has reached global dimensions has led to a change in the perspective of companies towards marketing in their relations with customers. Rather than selling a single product to many customers, companies now focus on relationship-oriented marketing strategies developed to sell many products to a specific customer base (Ruswanti & Lestari, 2016). The aim of this marketing strategy, which is referred to as relationship marketing, is to develop long-term relationships with customers and create loyal customer communities (Bagherzad, Chavosh, & Hosseinikhah, 2011).

Corporate image is another element that will enable firms to create a loyal customer base and reach new customers through positive word-of-mouth marketing. Corporate image, which expresses the functional and hedonistic values of the company in the minds of customers, actually constitutes the reputation of the company in the eyes of society (Zaltman, 2003). In short, image constitutes the subjective perceptions of individuals about firms. Fulfillment of expectations after product use and service purchase affects consumers' future choice of firms. In addition, meeting the expressed expectations may also enable consumers to express positive opinions about the firm to other individuals (Lu & Cai, 2009). This situation may directly affect the firms to gain new customers.

Methods

This study was conducted to examine the effects of relationship marketing strategies and corporate image perceptions on relationship quality, customer loyalty, and positive word-of-mouth marketing. In addition, another purpose of the research is to analyze whether relationship quality has a mediating role in the effects of relationship marketing and corporate image on loyalty and positive word-of-mouth marketing. In line with this purpose, survey-based research was conducted on the customers of the five largest supermarket chains in Turkey, Bayburt. According to the address-based population registration system of the Turkish Statistical Institute, the population of Bayburt in 2022 is 84241 (TÜİK, 2023). Accordingly, at least 322 customers who have the capacity to represent the universe at the 95 percent confidence interval and 5 percent significance level should

participate in the study (Etik, 2023). In line with the explanations made, 444 people voluntarily participated in the study according to the simple random sampling method.

Findings

Accordingly, it has been determined that relationship marketing has a significant ($p \leq .05$) and moderate (.59) effect on relationship quality. Relationship marketing has a significant ($p \leq .05$) and medium level effect on customer loyalty (.43) and a low level effect on positive word-of-mouth marketing (.38). Relationship quality has a significant ($p \leq .05$) effect on customer loyalty at the medium level (.47) and on positive word-of-mouth marketing at the low level (.38). It is concluded that corporate image has a medium level (.68) and significant ($p \leq .05$) effect on relationship quality. Another result of the study is that corporate image has a medium level (.47) and low level (.37) significant ($p \leq .05$) effect on customer loyalty and positive word-of-mouth marketing, respectively.

In the significant effect of relationship marketing on loyalty and positive word-of-mouth marketing, when relationship quality is included in the model, the effect of corporate image on customer loyalty decreases (.19). Likewise, a decrease in the effect on positive word-of-mouth marketing was also observed (.17). When relationship quality is included in the model in the effect of corporate image on loyalty and positive word-of-mouth marketing, it is determined that there is a decrease in the effect of corporate image on loyalty (.18). When relationship quality was included in the model, there was a decrease in the effect of corporate image on positive word-of-mouth marketing (.16). In line with these results, it was determined that relationship quality has a partial mediating role in all these relationships.

Conclusion

It can be stated that relationship marketing practices will increase customers' perceptions of relationship quality, their loyalty to the firm, and positive word-of-mouth marketing. Another finding obtained as a result of the analysis is that corporate image positively affects relationship quality, loyalty, and positive word-of-mouth marketing. According to this result, positive corporate image perceptions can increase customers' loyalty, relationship quality perceptions, and their willingness to participate in positive word-of-mouth marketing. Relationship quality has a partial mediating role in both the effect of relationship marketing on loyalty and positive word-of-mouth marketing and the effect of corporate image on loyalty and positive word-of-mouth marketing. Thus, in addition to relationship marketing strategies, perceived relationship quality will increase loyalty and positive word-of-mouth marketing. In addition, in addition to the positive attitude in corporate image perceptions, relationship quality will make customer loyalty and positive word-of-mouth marketing more effective.

Üniversite Öğrencilerinin Demokratik Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi

Examining the Democratic Attitudes of University Students in terms of Some Variables

Özet

İnsanlar öğrenerek siyasi değerlerini, kanaatlerini ve tutumlarını geliştirmektedir. Demokratik tutum, demokratik bir toplumun sürdürülebilirliği için hayati bir öneme sahiptir, çünkü bu tutum, katılımcılığı, hoşgörü ve eşitliği teşvik etmektedir. Demokratik tutumun sosyal yaşamda ve okulda uyum ile pozitif ilişkili olduğu gösterilmiştir. Demokratik değerlerin yaygınlaştırılması ve sürdürülmesi açısından bu araştırmada üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini temsil eden örnekleme 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesinde okumakta olan öğrenciler 390 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma verilerini toplamak için Sincar, Şahin ve Beycioğlu (2019) tarafından geliştirilen "Demokratik Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda; üniversite öğrencilerinin farklılıklara saygı ve duyarlı davranma tutumlarının çok yüksek; gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarının ise yüksek düzeyde olduğunu; demokratik tutumlarının cinsiyet, sınıf düzeyi, anne eğitim düzeyi, oy kullanma durumu, siyasi görüş oluşumu ve siyasi olayları takip etme ile ilgili değişkenlere göre değişkenlik gösterdiğini sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarını "Farklılıklara Saygı", "Duyarlı Davranma", "Gücü Yüceltme" ve "Toplumsal Sorumluluk" alt boyutları açısından değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bulgular, öğrencilerin demokratik tutumlarının çeşitli değişkenlere göre değişebildiğini göstermektedir. Cinsiyet, sınıf düzeyi, ebeveyn eğitim düzeyi, oy kullanma geçmişi, siyasi görüş oluşumu ve siyasi olay takibi gibi faktörler, öğrencilerin demokratik tutumlarının belirli alt boyutlarında farklılıklara işaret etmektedir. Farklılıklara saygı ve duyarlı davranma tutumları genellikle yüksek seviyede iken, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumları daha orta düzeydedir. Bu sonuçlar, öğrencilerin demokratik tutumlarının çeşitli değişkenlere bağlı olarak değişebileceğini ve bu tutumları anlamak için birden fazla faktörün etkili olabileceğini göstermektedir.

Abstract

People develop their political values, opinions and attitudes by learning. Democratic attitude is of vital importance for the sustainability of a democratic society because it encourages participation, tolerance and equality. It has been shown that democratic attitude is positively related to harmony in social life and school. In this study, it was aimed to examine the democratic attitudes of university students in terms of some variables in terms of the dissemination and maintenance of democratic values. The screening model, which is one of the quantitative research methods, was used in this study. The sample representing the universe of the study consists of 390 students studying at Tokat Gaziosmanpaşa University in the 2023-2024 academic year. "The Democratic Attitude Scale" developed by Sincar, Şahin and Beycioğlu (2019) was used to collect the research data. As a result of the study; It was concluded that university students' attitudes of respecting and being sensitive to differences were very high; their attitudes of exalting power and social responsibility were high; and their democratic attitudes varied according to variables related to gender, class level, mother's education level, voting status, political opinion formation and following political events.

The research aims to evaluate the democratic attitudes of university students in terms of the sub-dimensions of "Respect for Differences", "Behaving Sensitive", "Exalting Power" and "Social Responsibility". The findings show that the democratic attitudes of students can vary depending on various variables. Factors such as gender, grade level, parental education level, voting history, political view formation and following political events indicate differences in certain sub-dimensions of students' democratic attitudes. While the attitudes of respecting and acting sensitively to differences are generally at a high level, the attitudes of exalting power and social responsibility are at a more moderate level. These results show that the democratic attitudes of students can vary depending on various variables and that more than one factor can be effective in understanding these attitudes.

Halil İbrahim Sarıca

Yüksek Lisans Öğrencisi, TOGÜ, Tokat, Türkiye,
halilibrahimsarica@gmail.com

Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-3466-752X>

Mutlu Sesli

Doç. Dr., TOGÜ, Tokat, Türkiye, mutlusesli@gop.edu.tr

Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-1009-0041>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Demokrasi, Tutum, Demokratik Tutum.

Keywords

Democracy, Attitude, Democratic Attitude.

JEL Codes: E69, E60, E65

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışmanın araştırma bölümü Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulu'nun 14.11.2023, tarih 18.24 sayılı kararında verilen izin doğrultusunda yerine getirilmiştir.

Submitted: 18 / 11 / 2024

Accepted: 11 / 03 / 2025

Giriş

Demokrasi, toplumların karar alma mekanizmalarında bireylerin eşit katılımını sağlayan bir yönetim biçimidir. Bu sistem, yalnızca ulusal düzeyde değil, en küçük topluluklardan en büyük sosyal yapılara kadar her düzeyde uygulanabilir. Küçük bir mahallede alınan bir karardan, bir ülkenin geleceğini etkileyen anayasal değişikliklere kadar, demokrasi tüm bu süreçlerde paydaşların aktif katılımını ve fikir birliğini teşvik eder. Can (2019)'a göre, demokrasi aynı zamanda "siyasal alan" olarak adlandırılan, toplumun ortak çıkarlarına yönelik tartışmaların yürütüldüğü bir platformu da oluşturur. Bu alan, bireylerin ve grupların eşit haklarla bir araya gelip ortak kararlar almasını, farklı görüşlerin bir arada değerlendirildiği bir zemin oluşturmasını sağlar. Böylece, topluluklar hem kendi dinamiklerine uygun çözümler geliştirebilir hem de adalet ve kapsayıcılık ilkelerini temel alarak toplumsal bağları güçlendirebilir. Demokrasi, Yunanca Demos (insanlar) ve Kratos (güç, güç, iktidar) kelimelerinden türetilerek oluşturulmuş ve halkın yönetimi anlamına gelmektedir (Turan, 2019: 2). Literatürde demokrasinin birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan en yaygın olanlarından biri Abraham Lincoln'un "Demokrasi, halkın, halk tarafından, halk için yönetimidir." tanımıdır (Can, 2019). Bilici (2023)'e göre, demokrasinin temelini oluşturan bu değerler arasında eşitlik, özgürlük, insan hakları, çoğulculuk, hukukun üstünlüğü, halk egemenliği, katılım, genel ve eşit oy ilkeleri yer alır. Bu değerler, demokratik düzenin sürdürülebilirliği ve toplumsal barışın sağlanması açısından kritik bir öneme sahiptir.

İnsanlar öğrenerek siyasi değerlerini, kanaatlerini ve tutumlarını geliştirmektedir (Sorgun ve Doğan, 2023). Tutum kavramı; bir objeye, herhangi bir uyarıcıya, insanlar veya olaylara, grup, fikir veya durumlara yönelen olumlu ya da olumsuz öğrenilmiş tepki eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Robbins, 1994; Tezbaşaran, 1997; Özalp, 2019). Tutumlar hem sosyal algımızı hem de davranışlarımızı etkilemektedir (Üstüner, 2006). Demokratik tutum, bir bireyin toplumsal yaşamda demokratik değerleri benimsemesi ve bu değerleri günlük yaşamına yansıtması anlamına gelir. Bu tutum, demokratik bir toplumun sürdürülebilirliğini sağlamak için vazgeçilmezdir, çünkü bireylerin katılımcı, hoşgörülü ve eşitlikçi davranışlar sergilemesini teşvik eder. Chen, Dong ve Zhou (1997)'nin çalışmaları, demokratik tutumun sosyal yaşamda ve okul ortamında uyum ile pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, demokratik tutumun bireyler arasındaki ilişkileri güçlendirdiği, çatışmaları azalttığı ve toplumsal bütünlüğü desteklediği anlamına gelir. Okul, sosyal hayatın bir mikro modeli olarak, demokratik değerlerin öğrenilmesi ve deneyimlenmesi açısından önemli bir role sahiptir. Sağlam, Kılıçdere ve Topçu (2023)'ye göre, okul ortamında demokrasi kültürünün öğretilmesi ve desteklenmesi, bireylerin sosyal hayata hazırlık süreçlerini güçlendirir. Bu kültür, yalnızca teorik bilgilerin aktarılmasıyla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda uygulamalı yöntemlerle pekiştirilmelidir. Örneğin, öğrenci meclisleri, tartışma platformları ve gönüllülük projeleri gibi etkinlikler, bireylerin demokratik süreçlere aktif katılımını teşvik edebilir. Özellikle üniversite öğrencileri, toplumsal değişim ve ilerlemenin önemli aktörleridir. Bu genç bireyler, toplumun gelecekteki liderleri, karar vericileri ve değişim yaratıcıları olma potansiyeline sahiptir. Üniversitelerin sağladığı olanaklar, benimsediği yaklaşım ve sunduğu özgürlük ortamı da bu konuda etkili bir rol oynar. Üniversiteler, gençlerin geleceğini inşa eden ve yönelimlerini belirlemede kritik bir öneme sahip olan eğitim kurumlarıdır (Turan ve Çiçek, 2023: 816). Bu nedenle, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarını anlamak ve geliştirmek, sadece onların bireysel gelişimi için değil, aynı zamanda demokratik değerlerin toplum genelinde yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliği için kritik bir adım olarak görülmektedir. Gençlerin bu değerlerle erken yaşlarda tanışması, demokratik bir kültürün kalıcı bir şekilde yerleşmesini ve güçlenmesini sağlayacaktır.

Toplumun sürdürülebilirliği, demokratik değerlerin yaygınlaştırılması ve bu değerlerin sürekliliğinin sağlanması açısından demokratik tutumlar hayati bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, bu çalışmada üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi hedeflenmiştir. Araştırmada, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumları "Farklılıklara Saygı", "Duyarlı Davranma", "Gücü Yüceltme" ve "Toplumsal Sorumluluk" olmak üzere dört alt boyutta ele alınmış ve bu alt boyutlar üzerinden öğrencilerin demokratik tutumları betimlenmeye çalışılmıştır. Bu alt boyutlar, öğrencilerin demokratik değerlere olan yaklaşımlarını

ve bu değerlerin toplumsal yaşama entegrasyonunu daha ayrıntılı bir şekilde analiz etmeye olanak tanımaktadır. Araştırmanın bulguları, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarının farklı değişkenler doğrultusunda nasıl şekillendiğini anlamaya ve bu tutumların geliştirilmesine yönelik öneriler sunmaya katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, çalışmanın sonuçlarının, demokratik değerlerin genç bireyler arasında daha etkili bir şekilde yaygınlaştırılmasına ve sürdürülebilir bir demokratik toplumun inşasına yönelik önemli çıktılar sağlaması beklenmektedir.

Araştırma kapsamında, konuyla ilgili geniş bir literatür taraması yapılmış ve mevcut çalışmalar incelenmiştir. Bu süreçte, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarını farklı boyutlarıyla ele alan ve çeşitli değişkenler açısından inceleyen benzer çalışmalara rastlanmıştır. Benzer çalışmalar, bu araştırmanın amaçlarının şekillenmesinde yol gösterici olmuştur. Aydoğmuş ve Kiraz'ın (2020) gerçekleştirdiği Üniversite Öğrencilerinin Demokratik Tutum ve Tolerans Düzeylerinin İncelenmesi başlıklı çalışmada, üniversite öğrencilerinin demokratik tutum ve tolerans düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonuçları, öğrencilerin demokratik tutumlarının cinsiyet, fakülte ve sınıf düzeyi değişkenlerine göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Elkatmış ve Toptaş'ın (2020) Sınıf Öğretmeni Adaylarının Demokratik Tutumlarının İncelenmesi başlıklı araştırması, sınıf öğretmeni adaylarının demokratik tutumlarının belirlenmesi ve bu tutumların demografik değişkenler açısından farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi amacıyla yürütülmüştür. Çalışmada, cinsiyet, öğretim türü (örgün veya açık öğretim), mezun olunan lise türü, ebeveynlerin eğitim durumu ve aile gelir düzeyi gibi değişkenler ele alınmış; ancak bu faktörlerin, adayların demokratik tutum düzeyleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı belirlenmiştir. Sönmez Ektem'in (2019) Öğretmen Adaylarının Eğitim Felsefesi İnançları ve Demokratik Tutumları Arasındaki İlişki başlıklı çalışmada ise öğretmen adaylarının eğitim felsefesi inançlarını belirlemek ve bu inançlarla demokratik tutumlar arasındaki ilişkiyi incelemek amaçlanmıştır. Araştırma sonuçları, eğitim felsefesi inançları ile demokratik tutumlar arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Altunay Şam, Çaypınar ve Alimcan'ın (2016) Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ve Şiddete Karşı Tutumları Arasındaki İlişki başlıklı çalışmada ise öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile şiddete karşı tutumları arasındaki ilişkinin beklenen şekilde ve anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Saracaloğlu, Uça, Başara Baydilek ve Coşkun'un (2013) Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Değer Algılarının İncelenmesi başlıklı araştırmasında, öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile değer algıları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma sonuçları, demokratik tutum puanları ile değer algıları arasında pozitif yönde ve zayıf düzeyde anlamlı bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir. Aydemir ve Aksoy'un (2010) Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Demokratik Tutumlarının Bazı Değişkenlerle İlişkisi: Malatya Örneği başlıklı araştırmasında, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğrencilerinin demokratik tutumlarının çeşitli değişkenlerle ilişkisi incelenmiştir. Araştırma bulguları, öğrencilerin demokratik tutumlarının cinsiyet, annelerinin mesleği, mezun olunan lise türü, programa giriş puan türü ve okunan programlara göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Genç ve Kalafat'ın (2007) Öğretmen Adaylarının Demokratik Tutumları ile Problem Çözme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi başlıklı çalışmada, öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile problem çözme becerilerinin çeşitli değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği analiz edilmiştir. Araştırma sonuçları, cinsiyet ve öğrenim şekline göre farklılıklar olduğunu, ancak sınıf düzeyi, anabilim dalı ve ebeveynlerin öğrenim durumlarına göre anlamlı bir farklılık olmadığını göstermiştir. Bulut Serin'in (2006) Buca Eğitim Fakültesi, Psikolojik Danışman ve Rehberlik Bölümü Öğrencilerinin Demokratik Tutumları başlıklı araştırmasında, demokratik tutumların çeşitli demografik faktörlere göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Çalışma, öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıf düzeyi, yaş, mezun olunan lise türü gibi değişkenlere göre anlamlı farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde, Bulut'un (2006) Bir Grup Üniversite Öğrencisinin Demokratik Tutumları ile Çeşitli Değişkenler Arasındaki İlişkiler başlıklı çalışması, öğrencilerin demokratik tutumlarının öğrenim gördükleri bölüm, babanın mesleği, annenin eğitim düzeyi ve anne tutumlarına bağlı olarak anlamlı farklılıklar gösterdiğini saptamıştır. Çermik, (2013) çalışmada ise öğretmen adaylarının yüksek derecede demokratik değerlere sahip olduğunu ve bunların "hak arama", "farklılıklara saygı", "adalet" ile "eşitlik" şeklinde dört faktöre dayandığını

ifade etmiştir. Ayrıca, öğretmen adaylarının demokratik değerleri cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde, erkekler lehine anlamlı bir farklılık tespit etmiştir. Gömleksiz ve Çetintaş (2011) Öğretmen adaylarının demokratik tutumları cinsiyet, üniversite, bölüm, anne eğitim düzeyi, gelir düzeyi, kardeş sayısı değişkenleri açısından farklılaşırken, baba eğitim düzeyine göre farklılaşmanın olmadığı tespit etmiştir. Güven vd (2014) ise tarih öğretmen adaylarının çeşitli değişkenler açısından sahip oldukları demokratik tutumlarını incelediği çalışmasında tarih öğretmen adaylarının demokratik tutumlarında; cinsiyet, anne ve baba eğitim düzeyi, ailenin aylık geliri, en uzun süre ile yaşanan yerleşim yeri ve sahip olunan kardeş sayısı değişkenlerine göre anlamlı bir farklılaşma tespit etmemişlerdir. Öğrenim görülen sınıf düzeyine göre, öğrencilerin sahip oldukları demokratik tutumlarında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

1. Yöntem

Üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarını ve bu tutumların çeşitli değişkenler açısından farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yürütülen bu çalışmada, nicel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nicel araştırma, değişkenler arasındaki ilişkilerin sayısal verilere dayanarak analiz edilmesini sağlayan bir araştırma yaklaşım olarak ve bu yöntemi, veri toplama ve analiz sürecinde nesnel ölçüm araçlarını kullanarak sonuçlara ulaşmayı amaçlayan sistematik bir süreç olarak tanımlamaktadır (Büyüköztürk, 2012). Bu yöntem, özellikle demokratik tutumların ölçülmesi gibi soyut kavramları somutlaştırmada etkili bir araçtır. Araştırma kapsamında, belirlenen değişkenler ve bu değişkenlere ait veriler sayısal formatta toplanmış ve istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiştir. Böylece, öğrencilerin demokratik tutumlarının cinsiyet, yaş, eğitim türü, ebeveyn eğitim durumu, gelir düzeyi vb. faktörlere bağlı olarak farklılık gösterip göstermediği bilimsel olarak ortaya konulmuştur. Nicel yöntemin kullanılması, araştırmacılara daha genel ve genellenebilir sonuçlar elde etme imkânı tanırken, bu sonuçların daha geniş kitleler için yorumlanabilir olmasını da sağlamaktadır.

Çalışmanın araştırma bölümü Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulu'nun 14.11.2023, tarih 18.24 sayılı kararında verilen izin doğrultusunda yerine getirilmiştir.

1.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nicel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, belirli bir zaman diliminde var olan bir durumu herhangi bir müdahalede bulunmaksızın, olduğu haliyle betimlemeyi amaçlayan bir araştırma desendir. Karasar (2014: 77) tarama modelini, araştırılmak istenen olgu, olay, obje veya bireylerin mevcut durumlarını, doğal halleriyle belirleme yöntemi olarak tanımlamaktadır. Bu model, araştırmacının durumu etkileyici bir müdahalede bulunmaksızın, sadece gözlem ve veri toplama süreçleriyle mevcut tabloyu ortaya koymasına olanak tanır. Araştırma kapsamında, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumları analiz edilmiş ve bu tutumların çeşitli değişkenler açısından farklılık gösterip göstermediği değerlendirilmiştir. Tarama modeli, bireylerin demokratik tutumlarına ilişkin genel bir tablo sunmak ve bu tutumların demografik özellikler gibi faktörlerle ilişkisini anlamak için uygun bir yöntemdir. Bu yöntem, sonuçların geçerliliğini artırmak ve katılımcıların doğal durumlarını yansıtmak açısından önemli bir avantaj sağlar. Tarama modelinin bu çalışmada kullanılması, demokratik tutumların var olan durumunu betimlemeyi ve bu durumun genel öğrenci kitlesine genellenebilecek şekilde yorumlanmasını mümkün kılmıştır. Bu yöntem, bireylerin demokratik değerleri algılama ve benimseme düzeylerini belirlerken müdahalesiz bir yaklaşım sunarak, gerçekçi ve güvenilir sonuçlar elde edilmesine katkıda bulunmuştur.

1.2. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evreni, 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmada, evren içerisinde basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak bir örneklem seçilmiştir. Karasar (2014, s. 113), basit tesadüfi örnekleme yöntemini, evrende yer alan tüm bireylerin örnekleme dahil edilme olasılığının eşit olduğu bir yöntem olarak tanımlamaktadır. Bu yöntemin tercih edilmesi, seçilen örneklemin evreni temsil etme gücünü artırmakta ve yanlışlık ihtimalini en aza indirmektedir. Bu yöntem sayesinde, araştırmanın bulguları Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi öğrencilerinin genelini temsil

edebilir ve elde edilen sonuçların güvenilirliği ile genellenebilirliği artar. Örneklemin rastgele seçilmiş olması, her öğrencinin araştırmaya dahil edilme şansını eşit kılmış ve böylece tarafsız bir veri toplama süreci gerçekleştirilmiştir. Örneklem, evrenden rastgele seçilen ve çalışmaya katılan toplam 390 öğrenciden oluşmaktadır. Bu sayı, araştırmanın evrenini temsil edebilmek ve istatistiksel analizler için yeterli bir büyüklük sağlamaktadır. Araştırmada katılımcılara ait demografik özellikler ise Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Demografik Özellikleri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	258	66,2
	Erkek	132	33,8
Sınıf Düzeyi	1. Sınıf	155	39,7
	2. Sınıf	129	33,1
	3. Sınıf	49	12,6
	4. Sınıf	57	14,6
Ailenin Gelir Düzeyi	0-17002 TL	164	42,1
	17003-35000 TL	129	33,1
	35001-50000 TL	49	12,6
	50001 TL ve Üzeri	48	12,3
Baba Eğitim Düzeyi	Lise ve Altı	319	81,8
	Ön Lisans	24	6,2
	Lisans	47	12,1
Anne Eğitim Düzeyi	Lise ve Altı	338	86,7
	Ön Lisans	26	6,7
	Lisans	26	6,7
Kiminle Yaşadığı	Aile	168	43,1
	Arkadaş	28	7,2
	Yalnız	21	5,4
	Yurt	173	44,4
Yaşadığı Yer	İl Merkezi	214	54,9
	İlçe Merkezi	131	33,6
	Köy-Belde	45	11,5
Daha Önce Oy Kullanma Durumu	Evet	300	76,9
	Hayır	90	23,1
Siyasi Görüşün Oluşmasında Etkili Olma	Aile	168	43,1
	Arkadaş	44	11,3
	Sosyal Medya	102	26,2
	Diğer Ulusal Yayınlar	76	19,5
Sivil Toplum Kuruluşuna Üye Olma Durumu	Evet	76	19,5
	Hayır	314	80,5
Siyasi Olayları Takip Etme Durumu	Evet	264	67,7
	Hayır	126	32,3
Siyasi Olayları Takip Etme İletişim Araçları	Sosyal Medya	125	47,3
	İnternet	111	42,0
	Gazete ve Televizyon	28	10,6

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğrencilerin %66,2'sinin kadın, %33,8'inin erkek olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin %39,7'sinin 1. Sınıf öğrencisi, %33,1'inin 2. Sınıf öğrencisi, %12,6'sının 3. Sınıf öğrencisi ve %14,6'sının 4. Sınıf öğrencisi olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin %42,1'inin ailesinin aylık gelirinin 0-17002 TL, %33,1'inin ailesinin aylık gelirinin 17003-35000 TL, %12,6'sının ailesinin aylık gelirinin 35001-50000 TL ve %12,3'ünün ailesinin aylık gelirinin 50001 TL ve üzeri olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin %81,8'inin babasının lise ve altı, %6,2'sinin babasının ön lisans ve %12,1'inin babasının lisans mezunu olduğu; %86,7'sinin annesinin lise ve altı, %6,7'sinin annesinin ön lisans ve %6,7'sinin

annesinin lisans mezunu olduğu görülmüştür. Öğrencilerin %43,1'inin ailesiyle, %7,2'sinin arkadaşıyla, %5,4'ünün yalnız ve %44,4'ünün yurttta yaşadığı; %54,9'unun il merkezinde, %33,6'sının ilçe merkezinde ve %11,5'inin köy-beldede yaşadığı görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin %76,9'unun daha önceden oy kullandığı, %23,1'inin daha önceden oy kullanmadığı; %43,1'inin siyasi görüşünün oluşmasında ailesinin, %11,3'ünün siyasi görüşünün oluşmasında arkadaşının, %26,2'sinin siyasi görüşünün oluşmasında sosyal medyanın ve %19,5'inin siyasi görüşünün oluşmasında diğer ulusal yayınların etkili olduğu görülmüştür. Öğrencilerin %19,5'inin sivil toplum kuruluşlarına (STK) üyeliğinin olduğu, %80,5'inin STK'lara üyeliğinin olmadığı görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin %67,7'sinin siyasi olayları takip ettiği, %32,3'ünün siyasi olayları takip etmediği; siyasi olayları takip edenlerin %47,3'ünün siyasi olayları sosyal medyadan, %42,0'sinin siyasi olayları internetten ve %10,6'sının siyasi olayları gazete ve televizyondan takip ettiği görülmüştür.

1.3. Ölçme Araçları

Bu araştırmada, öğrencilerin demokratik tutumlarını ölçmek amacıyla Sincar, Şahin ve Beycioğlu (2019) tarafından geliştirilen "Demokratik Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek, toplam 16 maddeden oluşmakta ve bu maddelerden 4 tanesi ters madde olarak hazırlanmıştır. Ölçeğin güvenirliği, iç tutarlılığı ölçmek amacıyla Cronbach Alfa katsayısı ile değerlendirilmiştir. Ölçeğin Cronbach Alfa değeri 0,75 olarak hesaplanmış, bu da ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir. Özdamar (2011), Cronbach Alfa değerinin 0,00 - 0,40 arasında ölçeğin güvenilir olmadığını, 0,40 - 0,60 arasında zayıf güvenirlikte olduğu, 0,60 - 0,80 arasında güvenilir olduğu, 0,80 - 1,00 arasında ise yüksek derecede güvenilir olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, bu ölçeğin demokratik tutumları ölçmek için yeterli güvenirlik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Ölçeğin geçerlik çalışmasında yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda, ölçeğin dört alt boyuttan oluştuğu belirlenmiştir. Bu alt boyutlar:

- Farklılıklara Saygı,
- Duyarlı Davranma,
- Gücü Yüceltme,
- Toplumsal Sorumluluk.

Bu dört faktör, ölçeğin toplam varyansının %52,48'ini açıklamaktadır. Ayrıca, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) sonucunda elde edilen uyum indeks değerleri, ölçeğin dört faktörlü yapısının kabul edilebilir düzeyde olduğunu ortaya koymuştur:

- $\chi^2/Sd = 1.809$,
- GFI = 0.936,
- AGFI = 0.910,
- NNFI (TLI) = 0.891,
- CFI = 0.912,
- RMSEA = 0.05,
- RMR = 0.043.

Bu değerler, ölçeğin yapı geçerliğini desteklemektedir. Demokratik Tutum Ölçeği ile elde edilen verilerin analizinde güvenirlik ve geçerlik kriterlerine uygun bir yöntem izlenmiştir. Ölçeğin güvenirlik katsayıları ve iç tutarlılığıyla ilgili ayrıntılı bilgiler ise Tablo 2'de sunulmuştur. Bu bulgular, kullanılan ölçme aracının araştırma amaçlarına uygun olduğunu ve öğrencilerin demokratik tutumlarını güvenilir bir şekilde değerlendirebildiğini göstermektedir.

Tablo 2. Demokratik Tutum Ölçeğine Ait Güvenirlik Katsayıları

Alt Boyutlar	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha
Farklılıklara Saygı	5	0,76
Duyarlı Davranma	4	0,63
Gücü Yüceltme	4	0,68
Toplumsal Sorumluluk	3	0,61
Toplam	16	0,72

Tablo 2 incelendiğinde, araştırmada kullanılan Demokratik Tutum Ölçeğinin alt boyutları için hesaplanan Cronbach Alfa katsayıları şu şekilde bulunmuştur:

Farklılıklara Saygı alt boyutu: 0,76,
Duyarlı Davranma alt boyutu: 0,63,
Gücü Yüceltme alt boyutu: 0,68,
Toplumsal Sorumluluk alt boyutu: 0,61,
Ölçeğin genel güvenilirliği: 0,72.

Bu değerler, ölçeğin iç tutarlılığa dayalı güvenilirlik düzeyini değerlendirmek açısından önemlidir. Özdamar (2011)'a göre, 0,60 ile 0,80 arasında bulunan Cronbach Alfa değerleri, ölçüm aracının güvenilirliğinin iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, her bir alt boyut ve genel ölçek için elde edilen Cronbach Alfa katsayıları, Demokratik Tutum Ölçeği'nin iç tutarlılığına bağlı olarak güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir.

Özellikle, Farklılıklara Saygı alt boyutunun Cronbach Alfa katsayısının 0,76 olarak bulunması, bu alt boyutun ölçüm açısından en yüksek güvenilirliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer alt boyutlarda ise Cronbach Alfa katsayılarının 0,61 ile 0,68 arasında değiştiği görülmektedir. Bu değerler, her bir alt boyutun da güvenilir sonuçlar sağlayabileceğini ifade eder.

Genel ölçek için hesaplanan Cronbach Alfa katsayısının 0,72 olması, ölçeğin genel düzeyde güvenilir bir ölçüm sunduğunu ve demokratik tutumların değerlendirilmesinde yeterli bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Demokratik Tutum Ölçeği, iyi bir iç tutarlılığa sahip olması nedeniyle bu araştırmada geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olarak değerlendirilmiştir.

1.4. Veri Toplama Süreci

Bu araştırmada, veri toplama süreci başlamadan önce gerekli etik prosedürler tamamlanmıştır. 14.11.2023 tarihinde, 18.24 sayılı karar no ile Etik Kurul onayı alınmıştır. Bu onay, araştırmanın etik standartlara uygun bir şekilde yürütüldüğünü belgelemektedir. Etik Kurul onayı alındıktan sonra, araştırmada kullanılacak ölçekler Google Forms platformu üzerinden çevrimiçi ortama aktarılmıştır. Bu yöntem, verilerin hızlı ve etkili bir şekilde toplanmasını sağlamıştır. Veri toplama süreci, 15 Ocak 2024 tarihinde başlamış ve 15 Mayıs 2024 tarihinde sona ermiştir. Bu süre zarfında, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan öğrencilere ölçek linkleri e-posta, sosyal medya grupları veya diğer çevrimiçi platformlar aracılığıyla gönderilmiştir. Katılımcılar, bu bağlantılar aracılığıyla ölçeklere erişerek gönüllü olarak araştırmaya katılım sağlamıştır. Bu yöntem, geniş bir katılımcı kitlesine ulaşmayı mümkün kılmış ve verilerin etkin bir şekilde toplanmasını desteklemiştir.

1.5. Verilerin Çözümlemesi

Ölçek uygulamasından sonra elde edilen verilerin bilimsel bir şekilde analiz edilebilmesi amacıyla, SPSS (Statistical Package for Social Sciences) istatistik programı kullanılarak verilerin girişleri yapılmıştır. Araştırmada toplanan nicel veriler, SPSS for Windows 22.0 programı yardımıyla analiz edilmiştir. SPSS programı, verilerin istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde işlenmesini ve yorumlanmasını sağlamaktadır. Verilerin normal dağılıma uygunluğunun tespit edilmesinde çarpıklık, basıklık ve standart hata değerleri kullanılmıştır. Bu analiz, verilerin dağılımının normalliğini belirleyebilmek için temel bir adımdır. Çarpıklık değeri, dağılımın simetrik olup olmadığını, basıklık değeri ise dağılımın ne kadar dik veya yayvan olduğunu gösterir. Standart hata, örneklemde elde edilen istatistiklerin doğruluğunu belirlemede önemli bir ölçüttür. Elde edilen normallik analizi sonuçları, Tablo 3'te sunulmuştur. Bu tablo, verilerin normal dağılıma uygun olup olmadığını gösteren istatistiksel verileri içermektedir. Normallik analizi, verilerin geçerli ve güvenilir sonuçlar verecek şekilde analiz edilmesi için kritik öneme sahiptir. Analiz sonuçları, verilerin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde değerlendirilebilmesi için gereklidir.

Tablo 3. Demokratik Tutum Ölçeğine Ait Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Alt Boyutlar	N	Çarpıklık		Basıklık	
		Değer	Std. Hata	Değer	Std. Hata
Farklılıklara Saygı	390	-1,00	0,12	0,70	0,25
Duyarlı Davranma	390	-0,98	0,12	-0,35	0,25
Gücü Yüceltme	390	-0,60	0,12	0,18	0,25
Toplumsal Sorumluluk	390	-0,39	0,12	-0,03	0,25

Tablo 3 incelendiğinde, Demokratik Tutum Ölçeğinden elde edilen puanlara ait çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanarak, verilerin normal dağılım gösterip göstermediği kontrol edilmiştir. Tabachnick ve Fidell (2013)'e göre, çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 1 aralığında olması, verilerin normal dağılıma uygun olduğunu gösterir. Yapılan analiz sonucunda, ölçeğin alt boyutları için hesaplanan çarpıklık ve basıklık değerlerinin bu aralıkta yer aldığı ve dolayısıyla normal dağılım gösterdiği sonucuna varılmıştır. Bu bulgular, verilerin parametrik testlere uygun olduğunu göstermektedir. Parametrik testler, verilerin normal dağılıma uygun olduğu durumlarda daha güçlü ve güvenilir sonuçlar sağlar. Bu nedenle, araştırmada bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin tespiti için bağımsız örneklem t-testi ve ANOVA testi gibi parametrik testler kullanılmıştır. Bağımsız örneklem t-testi, iki grup arasındaki ortalamaların anlamlı farklarını incelemek için kullanılırken, ANOVA testi ise birden fazla grubun karşılaştırılmasını sağlar. Bu testlerle yapılan analizler, demokratik tutum ölçeği ile ilgili bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin daha derinlemesine incelenmesine olanak tanımıştır.

2. Bulgular

Bu bölümde, araştırmaya katılımı sağlanan öğrencilere uygulanan demokratik tutum ölçeğinden elde edilen verilerin analiz edilmesi ile ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir.

Uygulanan demokratik tutum ölçeğine verilen cevaplara ilişkin minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Demokratik Tutum Ölçeğine Ait Betimsel İstatistikler

Alt Boyutlar	N	Mini	Maxi	X	Ss
Farklılıklara Saygı	390	1,80	5,00	4,25	0,68
Duyarlı Davranma	390	3,75	5,00	4,71	0,37
Gücü Yüceltme	390	1,00	5,00	3,56	0,95
Toplumsal Sorumluluk	390	1,33	5,00	3,82	0,79

Tablo 4 incelendiğinde, öğrencilerin demokratik tutum ölçeğinin farklılıklara saygı alt boyutuna verdikleri puanların minimum 1,80; maksimum 5,00; ortalamasının 4,25; standart sapmasının 0,68 olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının çok yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Öğrencilerin demokratik tutum ölçeğinin duyarlı davranma alt boyutuna verdikleri puanların minimum 3,75; maksimum 5,00; ortalamasının 4,71; standart sapmasının 0,37 olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin duyarlı davranma tutumlarının çok yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Öğrencilerin demokratik tutum ölçeğinin gücü yüceltme alt boyutuna verdikleri puanların minimum 1,00; maksimum 5,00; ortalamasının 3,56; standart sapmasının 0,95 olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Öğrencilerin demokratik tutum ölçeğinin toplumsal sorumluluk alt boyutuna verdikleri puanların minimum 1,33; maksimum 5,00; ortalamasının 3,82; standart sapmasının 0,79 olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının yüksek düzeyde olduğu görülmüştür.

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyet değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Demokratik Tutum Ölçeği Cinsiyet Değişkeni t Testi

Alt Boyutlar	Cinsiyet	N	X	Ss	t	p
Farklılıklara Saygı	Kadın	258	4,35	0,61	3,50	0,00**
	Erkek	132	4,08	0,78		
Duyarlı Davranma	Kadın	258	4,72	0,38	0,10	0,92
	Erkek	132	4,71	0,35		
Gücü Yüceltme	Kadın	258	3,67	0,92	3,27	0,00**
	Erkek	132	3,34	0,98		
Toplumsal Sorumluluk	Kadın	258	3,81	0,75	-0,44	0,66

	Erkek	132	3,85	0,86		
--	-------	-----	------	------	--	--

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 5 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği'nin farklılıklara saygı alt boyutunda, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (p<0,05). Kadın öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamaları (4,35±0,61), erkek öğrencilerin puan ortalamalarından (4,08±0,78) daha yüksek bulunmuş; bu durum, kadın öğrencilerin farklılıklara saygı düzeylerinin erkek öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p>0,05). Kadın öğrencilerin puan ortalamaları (4,72±0,38) ile erkek öğrencilerin puan ortalamaları (4,71±0,35) oldukça yakın değerler göstermiştir. Bu bulgu, kadın ve erkek öğrencilerin duyarlı davranma düzeylerinin benzer olduğunu ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutunda ise cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık gözlemlenmiştir (p<0,05). Kadın öğrencilerin puan ortalamaları (3,67±0,92), erkek öğrencilerin puan ortalamalarından (3,34±0,98) daha yüksek bulunmuştur. Bu sonuç, kadın öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının erkek öğrencilere kıyasla daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Son olarak, toplumsal sorumluluk alt boyutunda, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p>0,05). Kadın öğrencilerin puan ortalamaları (3,81±0,75) ile erkek öğrencilerin puan ortalamaları (3,85±0,86) birbirine oldukça yakın değerler göstermiştir. Bu durum, kadın ve erkek öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının benzer düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin sınıf değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Demokratik Tutum Ölçeği Sınıf Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Sınıf	N	X	Ss	F	p	Post-Hoc
Farklılıklara Saygı	1. Sınıf	155	4,21	0,67	2,38	0,07	
	2. Sınıf	129	4,19	0,73			
	3. Sınıf	49	4,44	0,60			
	4. Sınıf	57	4,37	0,64			
Duyarlı Davranma	1. Sınıf	155	4,69	0,39	2,23	0,09	
	2. Sınıf	129	4,70	0,38			
	3. Sınıf	49	4,84	0,26			
	4. Sınıf	57	4,72	0,36			
Gücü Yüceltme	1. Sınıf	155	3,56	0,89	2,59	0,052	
	2. Sınıf	129	3,44	1,00			
	3. Sınıf	49	3,51	0,99			
	4. Sınıf	57	3,86	0,96			
Toplumsal Sorumluluk	1. Sınıf	155	3,66	0,84	4,27	0,01*	3. Sınıf > 1. Sınıf 4. Sınıf > 1. Sınıf
	2. Sınıf	129	3,86	0,71			
	3. Sınıf	49	4,00	0,80			
	4. Sınıf	57	4,02	0,73			

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 6 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeğinin farklılıklara saygı alt boyutunda, sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p>0,05). Birinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,21±0,67), ikinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,19±0,73), üçüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,44±0,60) ve dördüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,37±0,64) birbirine oldukça yakın bulunmuştur. Bu sonuç, tüm sınıf düzeylerindeki öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının benzer olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda da sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p>0,05). Birinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,69±0,39), ikinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,70±0,38), üçüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,84±0,26) ve dördüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları (4,72±0,36) arasında dikkate değer bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum, öğrencilerin sınıf düzeyine bakılmaksızın duyarlı davranma tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Gücü yüceltme alt boyutunda da sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir ($p>0,05$). Birinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($3,56\pm0,89$), ikinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($3,44\pm1,00$), üçüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($3,51\pm0,99$) ve dördüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($3,86\pm0,96$) birbirine yakın değerler göstermektedir. Bu bulgular, öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının sınıf düzeyine göre değişmediğini ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorumluluk alt boyutunda ise sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p<0,05$). Üçüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($4,00\pm0,80$) ve dördüncü sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları ($4,02\pm0,73$), birinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamalarından ($3,66\pm0,84$) daha yüksek bulunmuştur. Bu durum, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin toplumsal sorumluluk tutumlarının birinci sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin ailenin aylık geliri değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. Demokratik Tutum Ölçeği Ailenin Aylık Geliri Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Ailenin Aylık Geliri	N	X	Ss	F	p
Farklılıklara Saygı	0-17002 TL	164	4,20	0,70	1,00	0,39
	17003-35000 TL	129	4,25	0,69		
	35001-50000 TL	49	4,36	0,58		
	50001 TL ve Üzeri	48	4,34	0,69		
Duyarlı Davranma	0-17002 TL	164	4,73	0,37	0,77	0,51
	17003-35000 TL	129	4,73	0,35		
	35001-50000 TL	49	4,65	0,39		
	50001 TL ve Üzeri	48	4,68	0,39		
Gücü Yüceltme	0-17002 TL	164	3,48	0,95	2,04	0,11
	17003-35000 TL	129	3,51	0,95		
	35001-50000 TL	49	3,68	1,00		
	50001 TL ve Üzeri	48	3,83	0,91		
Toplumsal Sorumluluk	0-17002 TL	164	3,85	0,72	0,49	0,69
	17003-35000 TL	129	3,77	0,82		
	35001-50000 TL	49	3,90	0,83		
	50001 TL ve Üzeri	48	3,78	0,89		

** $p<0,01$; * $p<0,05$

Tablo 7 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeğinin farklılıklara saygı alt boyutunda, ailenin aylık gelirine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Gelir gruplarına göre puan ortalamaları şu şekildedir: 0-17002 TL gelire sahip öğrenciler için $4,20\pm0,70$, 17003-35000 TL gelire sahip öğrenciler için $4,25\pm0,69$, 35001-50000 TL gelire sahip öğrenciler için $4,36\pm0,58$, ve 50001 TL ve üzeri gelire sahip öğrenciler için $4,34\pm0,69$. Bu sonuç, öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının ailelerinin gelir düzeyinden bağımsız olarak benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda da ailenin aylık gelirine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,05$). Gelir gruplarına göre puan ortalamaları şu şekildedir: 0-17002 TL gelire sahip öğrenciler için $4,73\pm0,37$, 17003-35000 TL gelire sahip öğrenciler için $4,73\pm0,35$, 35001-50000 TL gelire sahip öğrenciler için $4,65\pm0,39$, ve 50001 TL ve üzeri gelire sahip öğrenciler için $4,68\pm0,39$. Bu durum, duyarlı davranma tutumlarının ailelerin gelir düzeyine göre farklılaşmadığını ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutunda da ailenin aylık gelirine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Gelir gruplarına göre puan ortalamaları şu şekildedir: 0-17002 TL gelire sahip öğrenciler için $3,48\pm0,95$, 17003-35000 TL gelire sahip öğrenciler için $3,51\pm0,95$, 35001-50000 TL gelire sahip öğrenciler için $3,68\pm1,00$, ve 50001 TL ve üzeri gelire sahip öğrenciler için $3,83\pm0,91$. Bu sonuçlar, öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının ailelerin gelir düzeyine göre farklılaşmadığını göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutunda da ailenin aylık gelirine göre anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir ($p>0,05$). Gelir gruplarına göre puan ortalamaları şu şekildedir: 0-17002 TL gelire sahip öğrenciler için $3,85\pm0,72$, 17003-35000 TL gelire sahip öğrenciler için $3,77\pm0,82$, 35001-50000 TL gelire sahip öğrenciler için $3,90\pm0,83$, ve 50001 TL ve üzeri gelire sahip öğrenciler için

3,78±0,89. Bu bulgular, toplumsal sorumluluk tutumlarının ailelerin gelir düzeyinden bağımsız olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin baba eğitim durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. Demokratik Tutum Ölçeği Baba Eğitim Durumu Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Baba Eğitim Düzeyi	N	X	Ss	F	p
Farklılıklara Saygı	Lise ve Altı	319	4,25	0,68	0,24	0,77
	Ön Lisans	24	4,26	0,71		
	Lisans	47	4,32	0,68		
Duyarlı Davranma	Lise ve Altı	319	4,73	0,36	1,18	0,31
	Ön Lisans	24	4,71	0,43		
	Lisans	47	4,64	0,40		
Gücü Yüceltme	Lise ve Altı	319	3,53	0,96	0,62	0,54
	Ön Lisans	24	3,70	0,81		
	Lisans	47	3,66	1,00		
Toplumsal Sorumluluk	Lise ve Altı	319	3,84	0,77	0,82	0,44
	Ön Lisans	24	3,65	0,86		
	Lisans	47	3,76	0,85		

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 8 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği’nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin baba eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Baba eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,25 \pm 0,68$), baba eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,26 \pm 0,71$) ve baba eğitim durumu lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,32 \pm 0,68$) birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu durum, baba eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans düzeyinde olan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde de baba eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır ($p > 0,05$). Baba eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamaları ($4,73 \pm 0,36$), ön lisans düzeyinde olanların puan ortalamaları ($4,71 \pm 0,43$) ve lisans düzeyinde olanların puan ortalamaları ($4,64 \pm 0,40$) arasında anlamlı bir fark bulunmamış; tüm gruplar arasında benzer tutum düzeyleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Aynı şekilde, gücü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamalarının da baba eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p > 0,05$). Baba eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin puan ortalamaları ($3,53 \pm 0,96$), ön lisans düzeyinde olanların puan ortalamaları ($3,70 \pm 0,81$) ve lisans düzeyinde olanların puan ortalamaları ($3,66 \pm 1,00$) arasında fark bulunmamış; bu alt boyuttaki tutumların tüm gruplar için benzer düzeyde olduğu gözlenmiştir.

Son olarak, toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde de öğrencilerin baba eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı ortaya konmuştur ($p > 0,05$). Baba eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,84 \pm 0,77$), ön lisans düzeyinde olanların puan ortalamalarının ($3,65 \pm 0,86$) ve lisans düzeyinde olanların puan ortalamalarının ($3,76 \pm 0,85$) birbirine oldukça yakın olduğu; dolayısıyla, baba eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans düzeyinde olan öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının aynı seviyede olduğu görülmüştür.

Araştırmaya katılan öğrencilerin anne eğitim durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Demokratik Tutum Ölçeği Anne Eğitim Durumu Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Anne Eğitim Düzeyi	N	X	Ss	F	p	Post-Hoc
Farklılıklara Saygı	Lise ve Altı	338	4,26	0,68	3,13	0,05*	Ön Lisans > Lisans
	Ön Lisans	26	4,48	0,46			

	Lisans	26	4,01	0,76			
Duyarlı Davranma	Lise ve Altı	338	4,71	0,37	0,56	0,57	
	Ön Lisans	26	4,78	0,36			
	Lisans	26	4,67	0,37			
Gücü Yüceltme	Lise ve Altı	338	3,58	0,94	0,70	0,50	
	Ön Lisans	26	3,35	1,00			
	Lisans	26	3,55	1,10			
Toplumsal Sorumluluk	Lise ve Altı	338	3,84	0,78	2,49	0,08	
	Ön Lisans	26	3,92	0,69			
	Lisans	26	3,50	0,93			

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 9 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği'nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamalarında öğrencilerin anne eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir ($p < 0,05$). Anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,48 \pm 0,46$), anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarından ($4,01 \pm 0,76$) daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuç, anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerden daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, anne eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Anne eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,71 \pm 0,37$), anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,78 \pm 0,36$) ve anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,67 \pm 0,37$) birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu bulgu, anne eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans olan öğrencilerin duyarlı davranma tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Gücü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamalarında anne eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır ($p > 0,05$). Anne eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,58 \pm 0,94$), anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,35 \pm 1,00$) ve anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,55 \pm 1,10$) birbirine yakın olduğu görülmüştür. Bu durum, anne eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans olan öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının benzer düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, anne eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Anne eğitim durumu lise ve altı olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,84 \pm 0,78$), anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,92 \pm 0,69$) ve anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,50 \pm 0,93$) birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu sonuç, anne eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans olan öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin kiminle yaşadığı değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Demokratik Tutum Ölçeği Kiminle Yaşadığı Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Kiminle Yaşadığı	N	X	Ss	F	p
Farklılıklara Saygı	Aile	168	4,26	0,68	0,88	0,45
	Arkadaş	28	4,07	0,64		
	Yalnız	21	4,20	0,68		
	Yurt	173	4,29	0,69		
Duyarlı Davranma	Aile	168	4,74	0,37	0,73	0,53
	Arkadaş	28	4,66	0,39		
	Yalnız	21	4,63	0,39		
	Yurt	173	4,71	0,36		
Gücü Yüceltme	Aile	168	3,57	0,96	1,50	0,22
	Arkadaş	28	3,24	1,02		

	Yalnız	21	3,39	1,04		
	Yurt	173	3,62	0,92		
Toplumsal Sorumluluk	Aile	168	3,87	0,77	0,62	0,60
	Arkadaş	28	3,79	0,78		
	Yalnız	21	3,63	0,94		
	Yurt	173	3,81	0,78		

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 10 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği'nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamalarında, öğrencilerin kiminle yaşadığı değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Ailesiyle yaşayan öğrencilerin ($4,26 \pm 0,68$), arkadaşıyla yaşayan öğrencilerin ($4,07 \pm 0,64$), yalnız yaşayan öğrencilerin ($4,20 \pm 0,68$) ve yurttta yaşayan öğrencilerin ($4,29 \pm 0,69$) puan ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu sonuç, ailesiyle, arkadaşıyla, yalnız ve yurttta yaşayan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının benzer düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin kiminle yaşadığı değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > 0,05$). Ailesiyle yaşayan öğrencilerin ($4,74 \pm 0,37$), arkadaşıyla yaşayan öğrencilerin ($4,66 \pm 0,39$), yalnız yaşayan öğrencilerin ($4,63 \pm 0,39$) ve yurttta yaşayan öğrencilerin ($4,71 \pm 0,36$) puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu belirlenmiştir. Bu durum, öğrencilerin yaşama biçimlerine göre duyarlı davranma tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Gücü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin kiminle yaşadığı değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Ailesiyle yaşayan öğrencilerin ($3,57 \pm 0,96$), arkadaşıyla yaşayan öğrencilerin ($3,24 \pm 1,02$), yalnız yaşayan öğrencilerin ($3,39 \pm 1,04$) ve yurttta yaşayan öğrencilerin ($3,62 \pm 0,92$) puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmüştür. Bu bulgu, öğrencilerin yaşama biçimlerine göre gücü yüceltme tutumlarının benzer düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin kiminle yaşadığı değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). Ailesiyle yaşayan öğrencilerin ($3,87 \pm 0,77$), arkadaşıyla yaşayan öğrencilerin ($3,79 \pm 0,78$), yalnız yaşayan öğrencilerin ($3,63 \pm 0,94$) ve yurttta yaşayan öğrencilerin ($3,81 \pm 0,78$) puan ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu sonuç, öğrencilerin yaşama biçimlerine göre toplumsal sorumluluk tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaşadığı yer değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. Demokratik Tutum Ölçeği Yaşadığı Yer Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Yaşadığı Yer	N	X	Ss	F	p
Farklılıklara Saygı	İl Merkezi	214	4,28	0,70	0,64	0,53
	İlçe Merkezi	131	4,25	0,62		
	Köy-Belde	45	4,16	0,76		
Duyarlı Davranma	İl Merkezi	214	4,71	0,37	0,11	0,89
	İlçe Merkezi	131	4,71	0,37		
	Köy-Belde	45	4,74	0,36		
Gücü Yüceltme	İl Merkezi	214	3,63	0,97	1,39	0,25
	İlçe Merkezi	131	3,47	0,93		
	Köy-Belde	45	3,47	0,94		
Toplumsal Sorumluluk	İl Merkezi	214	3,83	0,77	0,11	0,89
	İlçe Merkezi	131	3,82	0,82		
	Köy-Belde	45	3,77	0,80		

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 11 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği'nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin yaşadığı yer değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). İl merkezinde yaşayan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,28 \pm 0,70$), ilçe merkezinde yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,25 \pm 0,65$) ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,16 \pm 0,76$) birbirine oldukça yakın

olduğu görülmüştür. Bu durum, il merkezi, ilçe merkezi ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin yaşadığı yer değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). İl merkezinde yaşayan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,71 \pm 0,37$), ilçe merkezinde yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,71 \pm 0,37$) ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,74 \pm 0,36$) birbirine yakın olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, il merkezi, ilçe merkezi ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin duyarlı davranma tutumlarının aynı düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin yaşadığı yer değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). İl merkezinde yaşayan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,63 \pm 0,97$), ilçe merkezinde yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,47 \pm 0,93$) ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,47 \pm 0,94$) birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu bulgu, il merkezi, ilçe merkezi ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin yaşadığı yer değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). İl merkezinde yaşayan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,83 \pm 0,77$), ilçe merkezinde yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,82 \pm 0,82$) ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin puan ortalamalarının ($3,77 \pm 0,80$) birbirine yakın olduğu belirlenmiştir. Bu durum, il merkezi, ilçe merkezi ve köy-beldede yaşayan öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin daha önce oy kullanma durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12. Demokratik Tutum Ölçeği Daha Önce Oy Kullanma Durumu Değişkeni t Testi

Alt Boyutlar	Daha Önce Oy Kullanma Durumu	N	X	Ss	t	p
Farklılıklara Saygı	Evet	300	4,30	0,67	2,15	0,03*
	Hayır	90	4,12	0,71		
Duyarlı Davranma	Evet	300	4,72	0,37	0,43	0,67
	Hayır	90	4,70	0,36		
Gücü Yüceltme	Evet	300	3,60	0,97	1,68	0,09
	Hayır	90	3,41	0,90		
Toplumsal Sorumluluk	Evet	300	3,88	0,77	2,56	0,01*
	Hayır	90	3,64	0,81		

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Tablo 12 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği’nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin daha önce oy kullanma durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir ($p < 0,05$). Daha önce oy kullanan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,30 \pm 0,67$), daha önce oy kullanmayan öğrencilerin puan ortalamalarından ($4,12 \pm 0,71$) daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, daha önce oy kullanan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının, oy kullanmayan öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin daha önce oy kullanma durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Daha önce oy kullanan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($4,72 \pm 0,37$), daha önce oy kullanmayan öğrencilerin puan ortalamalarından ($4,70 \pm 0,36$) çok az bir farkla daha yüksek olduğu, ancak bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu durum, daha önce oy kullanan ve kullanmayan öğrencilerin duyarlı davranma tutumlarının aynı düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin daha önce oy kullanma durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). Daha

önce oy kullanan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,60 \pm 0,97$), daha önce oy kullanmayan öğrencilerin puan ortalamalarından ($3,41 \pm 0,90$) biraz daha yüksek olduğu, ancak bu farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu bulgu, daha önce oy kullanan ve kullanmayan öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin daha önce oy kullanma durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Daha önce oy kullanan öğrencilerin bu alt boyuttaki puan ortalamalarının ($3,88 \pm 0,77$), daha önce oy kullanmayan öğrencilerin puan ortalamalarından ($3,64 \pm 0,81$) daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuç, daha önce oy kullanan öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının, oy kullanmayan öğrencilere göre daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin siyasi görüşün oluşmasında etkili olma değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13. Demokratik Tutum Ölçeği Siyasi Görüşün Oluşmasında Etkili Olma Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Siyasi Görüşün Oluşmasında Etkili Olma	N	X	Ss	F	p	Post-Hoc
Farklılıklara Saygı	Aile	168	4,26	0,68	0,49	0,69	
	Arkadaş	44	4,15	0,78			
	Sosyal Medya	102	4,29	0,61			
	Diğer Ulusal Yayınlar	76	4,25	0,72			
Duyarlı Davranma	Aile	168	4,78	0,34	3,44	0,01*	Aile > Sosyal Medya
	Arkadaş	44	4,66	0,39			
	Sosyal Medya	102	4,64	0,38			
	Diğer Ulusal Yayınlar	76	4,70	0,37			
Güçü Yüceltme	Aile	168	3,58	1,01	0,41	0,75	
	Arkadaş	44	3,45	1,01			
	Sosyal Medya	102	3,52	0,90			
	Diğer Ulusal Yayınlar	76	3,63	0,87			
Toplumsal Sorumluluk	Aile	168	3,84	0,76	1,23	0,30	
	Arkadaş	44	3,91	0,92			
	Sosyal Medya	102	3,70	0,80			
	Diğer Ulusal Yayınlar	76	3,90	0,75			

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 13 incelendiğinde, demokratik tutum ölçeği'nin farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin siyasi görüşün oluşmasında etkili olan faktörlere göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). Siyasi görüşün oluşmasında ailesinin etkisi olan öğrencilerin ($4,26 \pm 0,68$), arkadaşının etkisi olan öğrencilerin ($4,15 \pm 0,78$), sosyal medyanın etkisi olan öğrencilerin ($4,29 \pm 0,61$) ve diğer ulusal yayınların etkisi olan öğrencilerin ($4,25 \pm 0,72$) puan ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür. Bu durum, siyasi görüşün oluşmasında ailenin, arkadaşların, sosyal medyanın veya diğer ulusal yayınların etkisi olan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının aynı düzeyde olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin siyasi görüşün oluşmasında etkili olan faktörlere göre anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir ($p < 0,05$). Siyasi görüşün oluşmasında ailesinin etkisi olan öğrencilerin puan ortalamalarının ($4,78 \pm 0,34$), sosyal medyanın etkisi olan öğrencilerin puan ortalamalarından ($4,64 \pm 0,38$) daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuç, siyasi görüşünün oluşmasında ailesinin etkisi olan öğrencilerin, sosyal medyanın etkisi olan öğrencilere kıyasla duyarlı davranma tutumlarının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Güçü yüceltme alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin siyasi görüşün oluşmasında etkili olan faktörlere göre anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Siyasi görüşün oluşmasında ailesinin etkisi olan öğrencilerin ($3,58 \pm 1,01$), arkadaşlarının etkisi olan öğrencilerin ($3,45 \pm 1,01$), sosyal medyanın etkisi olan öğrencilerin ($3,52 \pm 0,90$) ve diğer ulusal yayınların etkisi olan öğrencilerin ($3,63 \pm 0,87$) puan ortalamalarının çok az farklı olduğu

görülmüştür. Bu bulgu, siyasi görüşün oluşmasında farklı etkenlere sahip öğrencilerin gücü yüceltme tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları incelendiğinde, öğrencilerin siyasi görüşün oluşmasında etkili olan faktörlere göre anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir ($p > 0,05$). Siyasi görüşün oluşmasında ailesinin etkisi olan öğrencilerin ($3,84 \pm 0,76$), arkadaşlarının etkisi olan öğrencilerin ($3,91 \pm 0,92$), sosyal medyanın etkisi olan öğrencilerin ($3,70 \pm 0,80$) ve diğer ulusal yayınların etkisi olan öğrencilerin ($3,90 \pm 0,75$) puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmüştür. Bu durum, siyasi görüşün oluşmasında farklı etkenlere sahip öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin STK'lara üye olma değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14. Demokratik Tutum Ölçeği STK'lara Üye Olma Değişkeni t Testi

Alt Boyutlar	STK Üye Olma Durumu	N	X	Ss	t	p
Farklılıklara Saygı	Evet	76	4,36	0,63	1,47	0,14
	Hayır	314	4,23	0,69		
Duyarlı Davranma	Evet	76	4,73	0,34	0,48	0,62
	Hayır	314	4,71	0,37		
Gücü Yüceltme	Evet	76	3,50	1,04	-0,57	0,57
	Hayır	314	3,57	0,93		
Toplumsal Sorumluluk	Evet	76	3,84	0,84	0,20	0,84
	Hayır	314	3,82	0,77		

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Tablo 14 incelendiğinde, öğrencilerin STK üyeliği değişkenine göre farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > 0,05$). STK üyesi öğrencilerin puan ortalamaları ($4,36 \pm 0,63$), üye olmayan öğrencilerin puan ortalamalarına ($4,23 \pm 0,69$) yakındır. Bu durum, her iki grubun da farklılıklara saygı tutumlarının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda da STK üyeliğine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p > 0,05$). STK üyesi öğrencilerin ortalamaları ($4,73 \pm 0,34$), üye olmayan öğrencilerin ortalamalarına ($4,71 \pm 0,37$) yakındır. Bu sonuç, duyarlı davranma tutumlarının her iki grup için benzer olduğunu ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutunda da STK üyeliğine göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). STK üyesi öğrencilerin ortalamaları ($3,50 \pm 1,04$), üye olmayan öğrencilerle ($3,57 \pm 0,93$) benzerdir. Her iki grubun gücü yüceltme tutumları aynı düzeydedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutunda da STK üyeliğine göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). STK üyesi öğrencilerin ortalamaları ($3,84 \pm 0,84$), üye olmayan öğrencilerle ($3,82 \pm 0,77$) benzer düzeydedir. Bu durum, toplumsal sorumluluk tutumlarının STK üyeliğinden etkilenmediğini göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin siyasi olayları takip etme durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 15'te gösterilmiştir.

Tablo 15. Demokratik Tutum Ölçeği Siyasi Olayları Takip Etme Durumu Değişkeni t Testi

Alt Boyutlar	Siyasi Olayları Takip Etme Durumu	N	X	Ss	t	p
Farklılıklara Saygı	Evet	264	4,25	0,71	-0,30	0,77
	Hayır	126	4,27	0,63		
Duyarlı Davranma	Evet	264	4,74	0,35	1,78	0,08
	Hayır	126	4,66	0,40		
Gücü Yüceltme	Evet	264	3,57	0,98	0,33	0,74
	Hayır	126	3,54	0,90		
Toplumsal Sorumluluk	Evet	264	3,89	0,82	2,67	0,01**
	Hayır	126	3,68	0,69		

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Tablo 15 incelendiğinde, öğrencilerin siyasi olayları takip etme durumlarına göre farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Siyasi olayları takip eden öğrencilerin puan ortalamaları ($4,25 \pm 0,71$), takip etmeyen öğrencilerin ortalamalarına ($4,27 \pm 0,63$) oldukça yakındır. Bu sonuç, siyasi olayları takip etmenin farklılıklara saygı tutumlarını etkilemediğini göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda da siyasi olayları takip etme durumuna göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Takip eden öğrencilerin ortalamaları ($4,74 \pm 0,35$), takip etmeyen öğrencilerle ($4,66 \pm 0,40$) benzerdir. Bu durum, duyarlı davranma tutumlarının siyasi olayları takip etme durumundan etkilenmediğini ortaya koymaktadır.

Gücü yüceltme alt boyutunda da siyasi olayları takip etme durumuna göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Takip eden öğrencilerin ortalamaları ($3,57 \pm 0,98$), takip etmeyen öğrencilerle ($3,54 \pm 0,90$) oldukça benzerdir. Bu bulgu, gücü yüceltme tutumlarının siyasi olayları takip etme durumundan etkilenmediğini göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk alt boyutunda ise siyasi olayları takip etme durumuna göre anlamlı bir fark bulunmuştur ($p < 0,05$). Takip eden öğrencilerin ortalamaları ($3,89 \pm 0,82$), takip etmeyen öğrencilerin ortalamalarından ($3,68 \pm 0,69$) yüksektir. Bu sonuç, siyasi olayları takip eden öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin siyasi olayları takip etme iletişim araçları değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlam farklılığı sonuçları tablo 16'da gösterilmiştir.

Tablo 16. Demokratik Tutum Ölçeği Siyasi Olayları Takip Etme İletişim Araçları Değişkeni ANOVA Testi

Alt Boyutlar	Siyasi Olayları Takip Etme İletişim Araçları	N	X	Ss	F	p
Farklılıklara Saygı	Sosyal Medya	125	4,27	0,66	0,23	0,78
	İnternet	111	4,21	0,74		
	Gazete ve Televizyon	28	4,29	0,74		
Duyarlı Davranma	Sosyal Medya	125	4,71	0,37	0,85	0,43
	İnternet	111	4,75	0,34		
	Gazete ve Televizyon	28	4,80	0,31		
Gücü Yüceltme	Sosyal Medya	125	3,47	1,03	3,03	0,05
	İnternet	111	3,59	0,93		
	Gazete ve Televizyon	28	3,96	0,90		
Toplumsal Sorumluluk	Sosyal Medya	125	3,78	0,83	2,34	0,10
	İnternet	111	3,99	0,80		
	Gazete ve Televizyon	28	4,01	0,85		

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Tablo 16 incelendiğinde, siyasi olayları takip eden öğrencilerin kullandıkları iletişim araçlarına göre farklılıklara saygı alt boyutuna ilişkin puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Siyasi olayları sosyal medya ile takip eden öğrencilerin ($4,27 \pm 0,66$), internet ile takip eden öğrencilerin ($4,21 \pm 0,74$) ve gazete/televizyon ile takip eden öğrencilerin ($4,29 \pm 0,74$) puan ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Bu durum, siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarının farklılıklara saygı tutumlarını etkilemediğini göstermektedir.

Duyarlı davranma alt boyutunda da siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarına göre anlamlı bir fark tespit edilmemiştir ($p > 0,05$). Siyasi olayları takip etmede sosyal medya kullanan öğrencilerin ($4,71 \pm 0,37$), internet kullanan öğrencilerin ($4,75 \pm 0,34$) ve gazete/televizyon kullanan öğrencilerin ($4,80 \pm 0,31$) puan ortalamaları yakındır. Bu durum, duyarlı davranma tutumlarının siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarından etkilenmediğini göstermektedir.

Gücü yüceltme alt boyutunda da siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarına göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Siyasi olayları sosyal medya ile takip eden öğrencilerin ($3,47 \pm 1,03$), internet ile takip eden öğrencilerin ($3,59 \pm 0,93$) ve gazete/televizyon ile takip eden öğrencilerin ($3,96 \pm 0,90$) ortalamaları yakındır. Bu bulgu, gücü yüceltme tutumlarının siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarından etkilenmediğini ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorumluluk alt boyutunda da siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarına göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Siyasi olayları takip etmede sosyal medya kullanan öğrencilerin ($3,78 \pm 0,83$), internet kullanan öğrencilerin ($3,99 \pm 0,80$) ve gazete/televizyon kullanan öğrencilerin ($4,01 \pm 0,85$) puan ortalamaları benzerdir. Bu durum, toplumsal sorumluluk tutumlarının siyasi olayları takip etmede kullanılan iletişim araçlarından bağımsız olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinin demokratik tutumlarının “Farklılıklara Saygı”, “Duyarlı Davranma”, “Gücü Yüceltme” ve “Toplumsal Sorumluluk” alt boyutlarının bazı değişkenler açısından incelenmesidir. Demokratik tutum ölçeğine verilen cevaplar incelendiğinde, katılımcı öğrencilerin ölçeğin alt boyut tutumlarına dair minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri belirlenmiştir. Bu değerlere göre, öğrencilerin farklılıklara saygı ve duyarlı davranma tutumlarının çok yüksek; gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarının ise yüksek düzeyde olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.

Cinsiyet değişkenine bağlı olarak araştırmaya katılan öğrencilerin demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı ve gücü yüceltme alt boyutları puanlarında cinsiyet değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farklılık saptanmıştır. Bu bağlamda, kadın öğrencilerin farklılıklara saygı ve gücü yüceltme tutumlarının erkek öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan, duyarlı davranma ve toplumsal sorumluluk alt boyutlarında ise öğrencilerin cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir; yani kadın ve erkek öğrencilerin duyarlı davranma ve toplumsal sorumluluk tutumları benzer düzeydedir. Bu bulgu Aydoğmuş ve Kiraz’ın (2020), Aydemir ve Aksoy’un (2010), Genç ve Kalafat’ın (2007) çalışmasının sonuçları ile benzerdir. Fakat Elkatmış ve Toptaş’ın (2020) çalışmasının sonuçları ile benzer değildir.

Sınıf değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı, duyarlı davranma ve gücü yüceltme alt boyutlarının puanları arasında sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Bu bağlamda, 1., 2., 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin farklılıklara saygı, duyarlı davranma ve gücü yüceltme tutumlarının genel olarak aynı düzeyde olduğu saptanmıştır. Ancak, toplumsal sorumluluk alt boyutunda sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık belirlenmiş ve 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin toplumsal sorumluluk tutumlarının 1. sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu Genç ve Kalafat’ın (2007), Serin (2006) ve Güven vd (2014) çalışmaları ile benzer sonuçlara sahiptir.

Ailenin aylık geliri değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, ölçeğin alt boyutlarında farklı gelir gruplarındaki öğrenciler arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Yani, ailesinin aylık geliri düşük olan öğrencilerle yüksek olan öğrenciler arasında farklılıklara saygı, duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarında belirgin bir ayrım bulunmamıştır.

Öğrencilerin baba eğitim durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, ölçeğin alt boyutlarında öğrencilerin baba eğitim durumu kategorileri arasında anlamlı farklılık olmadığı saptanmıştır. Bu bulgu Elkatmış ve Toptaş’ın (2020) ve Gömleksiz ve Çetintaş (2011) çalışması ile benzer fakat Bulut’un (2006) çalışması ile benzer değildir. Baba eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans olan öğrenciler arasında farklılıklara saygı, duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarında belirgin bir ayrım bulunmamıştır. Demokratik tutumların öğrencilerin baba eğitim

düzeyine bağlı olarak değişmediği ve genel olarak benzer düzeyde olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Anne eğitim durumu değişkenine bağlı olarak duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk alt boyutları içinde durum aynıdır. Yani, anne eğitim durumu lise ve altı, ön lisans ve lisans olan öğrenciler arasında duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarında belirgin bir ayrım bulunmamıştır. Diğer yandan, anne eğitim durumu değişkenine bağlı olarak farklılıklara saygı tutumlarında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Anne eğitim durumu ön lisans olan öğrencilerin farklılıklara saygı tutumlarının, lisans eğitimine sahip olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öğrencilerin kiminle yaşadığı ve yaşadığı yer değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklı yaşama durumlarına ve farklı yaşama yerlerine sahip öğrencilerin farklılıklara saygı, duyarlı davranma, güçlü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarının benzer düzeyde olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, ailesiyle yaşayan, arkadaşıyla yaşayan, yalnız yaşayan ve yurttta yaşayan öğrenciler arasında ve il merkezi, ilçe merkezi ve köy-beldede yaşayan öğrenciler arasında demokratik tutumların genel olarak aynı düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu durum araştırmaya katılan öğrencilerin demokratik tutumlarının yaşadıkları ortama bağlı olarak anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymaktadır. Bu sonuç Güven vd. (2014) çalışması ile benzer sonuçlara ulaşmaktadır.

Daha önce oy kullanma durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı ve toplumsal sorumluluk tutumlarının anlamlı bir şekilde değiştiği tespit edilmiştir. Daha önce oy kullanmış olan öğrencilerin farklılıklara saygı ve toplumsal sorumluluk tutumlarının, daha önce oy kullanmamış öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Ancak, duyarlı davranma ve güçlü yüceltme alt boyutlarında oy kullanma durumu değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir. Yani, daha önce oy kullanmış olan öğrencilerle kullanmamış olan öğrenciler arasında duyarlı davranma ve güçlü yüceltme tutumlarında belirgin bir ayrım bulunmamıştır.

Siyasi görüşün oluşmasında etkili olma değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı, güçlü yüceltme ve toplumsal sorumluluk alt boyutlarında siyasi görüş oluşumunda etkili olma değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Yani, ailesinin, arkadaşlarının, sosyal medyanın veya diğer ulusal yayınların etkisi olan öğrencilerin farklılıklara saygı, güçlü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumları benzer düzeydedir. Diğer taraftan, duyarlı davranma alt boyutunda siyasi görüş oluşumunda ailenin etkisi olan öğrenciler ile sosyal medyanın etkisi olan öğrenciler arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Ailesinin etkisi olan öğrencilerin duyarlı davranma tutumları, sosyal medyanın etkisi olan öğrencilerden daha yüksek bulunmuştur.

STK'lara üye olma değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı, duyarlı davranma, güçlü yüceltme ve toplumsal sorumluluk alt boyutlarda anlamlı bir farklılık saptanamamıştır. STK'lara üye olan ve olmayan öğrenciler arasında demokratik tutumların genel olarak benzer düzeyde olduğu görülmüştür. Bu durum, STK'lara üye olmanın veya olmamanın öğrencilerin demokratik tutumları üzerinde belirgin bir etki yapmadığı anlamı gelmektedir.

Siyasi olayları takip etme durumu değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklılıklara saygı, duyarlı davranma ve güçlü yüceltme alt boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Yani, siyasi olayları takip eden ve etmeyen öğrenciler arasında farklılıklara saygı, duyarlı davranma ve güçlü

yüceltme tutumları benzer düzeydedir. Ancak, toplumsal sorumluluk alt boyutunda siyasi olayları takip etme durumuna bağlı olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Siyasi olayları takip eden öğrencilerin toplumsal sorumluluk tutumlarının, siyasi olayları takip etmeyen öğrencilerden daha yüksek olduğu görülmüştür.

Siyasi olayları takip etme iletişim araçları değişkenine bağlı olarak demokratik tutumları arasındaki anlamlı farklılıkları incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre, farklı iletişim araçlarıyla siyasi olayları takip eden öğrenciler arasında ölçeğin alt boyutlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Yani, siyasi olayları sosyal medya, internet, gazete ve televizyon araçlarıyla takip eden öğrencilerin farklılıklara saygı, duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumları genel olarak benzer düzeydedir. Bu durum, araştırmaya katılan öğrencilerin farklılıklara saygı, duyarlı davranma, gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarının siyasi olayları takip etme iletişim araçlarına bağlı olarak değişmediğini ortaya koymaktadır.

Bu analizlerin sonuçlarına dayanarak, üniversite öğrencilerinin farklılıklara saygı ve duyarlı davranma tutumlarının çok yüksek; gücü yüceltme ve toplumsal sorumluluk tutumlarının ise yüksek düzeyde olduğunu; demokratik tutumlarının çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklılık gösterdiği görülmektedir. Bulgular, öğrencilerin farklı alt boyutlardaki demokratik tutumlarının cinsiyet, sınıf düzeyi, anne eğitim düzeyi, oy kullanma durumu, siyasi görüş oluşumu ve siyasi olayları takip etme ile ilgili değişkenlere göre değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Altunay Şam, E., Çaypınar, İ. ve Alimcan, D. (2016). Öğretmen adaylarının demokratik tutumları ve şiddete karşı tutumları arasındaki ilişki (Amasya Üniversitesi örneği). *Istanbul Journal of Innovation in Education*, 2(2), 31-53.
- Aydemir, H. ve Aksoy, N. D. (2010). Eğitim fakültesi öğrencilerinin demokratik tutumlarının bazı değişkenlerle ilişkisi: Malatya örneği. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 265-279.
- Aydoğmuş, B. ve Kiraz, Z. (2020). Üniversite öğrencilerinin demokratik tutum ve tolerans düzeylerinin incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(3), 1322-1339.
- Bilici, İ. (2023). Demokrasi arayışının alternatif yaklaşımları: Demokrasi modelleri üzerine teorik bir değerlendirme. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 76-88. <https://doi.org/10.59534/jcss.1315904>
- Bulut Serin, N. (2006). Buca eğitim fakültesi, psikolojik danışman ve rehberlik bölümü öğrencilerinin (okul psikolojik danışmanı adayları) demokratik tutumları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19, 12-22.
- Bulut, N. (2006). Bir grup üniversite öğrencisinin demokratik tutumları ile çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45, 37-59.
- Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (17. baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Can, M. (2019). İnsan hakları ve demokrasi arasındaki ilişkinin felsefi analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(Özel Sayı), 2155-2167.
- Çermik, H. (2013). Öğretmen adaylarının demokratik değerleri ve bu değerlerin bazı değişkenler açısından incelenmesi, *Education Sciences*, 8(2), 261-274.
- Chen, X., Dong, Q. & Zhou, H. (1997). Authoritative and authoritarian parenting practices and social and school performance in Chinese children. *International Journal of Behavioral Development*, 21(4), 855-873. <https://doi.org/10.1080/016502597384703>
- Elkatmış, M. ve Toptaş, V. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının demokratik tutumlarının incelenmesi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 128-144.
- Genç, S. Z. ve Kalafat, T. (2007). Öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile problem çözme becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 10-22.

- Gömleksiz, M. N., & Çetintaş, S. (2011). Öğretmen adaylarının demokratik tutumları, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* (17), 1-14.
- Güven, A., Kaya, R., ve Arslan, H. (2014). Tarih öğretmen adaylarının demokratik tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi, *Middle Eastern & African Journal of Educational Research*, Issue 12/18.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özalp, E. (2019). *Duygular, tutumlar ve iş tatmini*. A. Ç. Kirel ve O. Ağlargoş (Ed.), *Örgütsel davranış içinde* (ss. 1-20). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Özdamar, K. (2011). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi-1*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Robbins, S. (1994). *Örgütsel davranışın temelleri* (S. A. Öztürk, Çev.). Eskişehir: ETAM Basım Yayın.
- Sağlam, N., Kılıçdere, S. & Topçu, M. B. (2023). Eğitim felsefesi çerçevesinde demokrasi kültürünün eğitim ortamlarındaki yapısal işleyişinin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(30), 501-513.
- Saracaloğlu, A. S., Uça, S., Başara Baydilek, N. ve Coşkun, N. (2013). Öğretmen adaylarının demokratik tutumları ile değer algılarının incelenmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 45-59.
- Sincar, M., Şahin, İ. ve Beycioğlu, K. (2019). Demokratik tutum ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 91-100.
- Sorgun, B. ve Doğan, İ. (2023). Devlet ve siyaset bağlamında siyasal iletişim aktörü olarak baskı grupları ve lobicilik. *İletişim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 333-357.
- Sönmez Ektem, I. (2019). Öğretmen adaylarının eğitim felsefesi inançları ve demokratik tutumları arasındaki ilişki. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27(6), 2392-2402.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics (6th ed.)*. Pearson.
- Tezbaşaran, A. (1997). *Ölçek geliştirme klavuzu*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Turan, R. (2019). *İnsan hakları ve demokrasi eğitimi* (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Turan, A., & Çiçek, A. (2023). Üniversite öğrencilerinin ideolojilere ve ülkelere bağlılıklarını tespit etmeye yönelik bir araştırma, *Karadeniz Araştırmaları*, 20(79), 812-850.
- Üstüner, M. (2006). Öğretmenlik mesleğine yönelik tutum ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45, 109-127.

Extended Abstract

Aim and Scope

This study aimed to examine the democratic attitudes of university students in terms of some variables in terms of the dissemination and maintenance of democratic values. In this study, the screening model, one of the quantitative research methods, was used. The sample representing the research universe consists of 390 students studying at Tokat Gaziosmanpaşa University in the 2023-2024 academic year. The Democratic Attitude Scale developed by Sincar, Şahin, and Beycioğlu (2019) was used to collect the research data.

Methods

The screening model, one of the quantitative research methods, was used in this research. The screening model attempts to describe a situation that existed in the past or present without trying to influence it. In the screening model, the object or person to be researched is to be able to determine it as it exists without any intervention. The universe of this research consists of students studying at Tokat Gaziosmanpaşa University in the 2023-2024 academic year. The sample will consist of students randomly selected from the universe. The sample was selected from the research universe using simple random sampling. The simple random sampling method is one in which all individuals in the universe have an equal probability of being selected for the sample. The sample representing the research universe consists of 390 students studying at Tokat Gaziosmanpaşa University in the 2023-2024 academic year.

Findings

The findings show that students' democratic attitudes can vary depending on various variables. Gender, grade level, parental education level, voting history, political view formation, and political

events indicate differences in certain sub-dimensions of students' democratic attitudes. While attitudes toward respecting and being sensitive to differences are generally high, attitudes toward glorifying power and social responsibility are more moderate.

According to the gender variable, female students' "respect for differences" and "exalting power" attitudes were found to be higher than male students; however, no significant difference was found in "behaving sensitively" and "social responsibility" attitudes due to gender. Regarding grade level, 3rd and 4th-grade students scored higher than 1st-grade students in "the social responsibility" attitude. There was no significant difference in other sub-dimensions according to grade level. No significant difference was observed in students' democratic attitudes according to family income level, father's education level, and whom they lived with or where they lived. However, students with higher mother education levels scored higher in "respect for differences." While voting status positively affected "respect for differences" and "social responsibility" attitudes, following political events also positively affected social responsibility attitudes. No significant difference was found in democratic attitudes according to the variables of NGO membership, factors effective in forming political views, and communication tools for following political events.

These results show that students' democratic attitudes vary according to some demographic characteristics and experiences but are at similar levels according to most variables. These results show that students' democratic attitudes can vary depending on various variables and that more than one factor can effectively understand these attitudes

Conclusion

The purpose of the study is to examine the sub-dimensions of "Respect for Differences," "Behaving Sensitively," "Exalting Power," and "Social Responsibility" of the democratic attitudes of university students in terms of some variables. When the answers given to the democratic attitude scale were examined, the participant students' minimum, maximum, average, and standard deviation values regarding their attitudes of respect for differences, acting sensitively, exalting power, and social responsibility were determined. According to these values, it was concluded that the students' attitudes of respecting and acting sensitively towards differences were very high, and their attitudes of exalting power and social responsibility were high.

Based on the results of these analyses, it can be summarized that university students' attitudes to respecting and being sensitive to differences are very high; their attitudes to exalting power and social responsibility are high, and their democratic attitudes differ depending on various variables. The study reveals that students' democratic attitudes in different sub-dimensions vary according to gender, grade level, mother's education level, voting status, political view formation, and following political events. These findings are similar to the results of the studies by Aydoğmuş and Kiraz (2020), Aydemir and Aksoy (2010), and Genç and Kalafat (2007).

Social Media Influencer Marketing in an Emerging Market: The Case of Moroccan Millennial Consumers

Gelişmekte Olan Bir Pazar'da Sosyal Medya Etkileyici Pazarlaması: Faslı
Milenyum Kuşağı Tüketicileri Örneği

Abstract

Social media platforms assist and empower consumers throughout their consumer behavior journey allowing interaction, personalization and engagement. The platforms offer different tools for social media advertising with influencer marketing being one of the most popular that requires the collaboration of influencers and brands. Existing academic research on social media influencer research focuses mainly on western countries to explore the phenomenon. Given, the academic call for studying social media effectiveness in different cultural contexts, the present study employs qualitative research in Morocco to explore influencer-follower interactions and their effect on consumers' behavior by focusing on a specific age segment – the digital native millennials. The paper provides theoretical insights on how cultural dimensions can create differences in millennials' perceptions and consumption behaviors by offering also managerial implications for influencers and brands.

Öz

Sosyal medya platformları, tüketicilerin tüketici davranışı yolculukları boyunca etkileşim, kişiselleştirme ve katılım imkânı sağlayarak onları desteklemekte ve güçlendirmektedir. Bu platformlar, sosyal medya reklamcılığı için çeşitli araçlar sunmakta olup, bunlar arasında en popüler olanlardan biri influencer pazarlamasıdır. Influencer pazarlaması, influencer'lar ile markalar arasındaki iş birliğini gerektiren bir stratejidir. Mevcut akademik araştırmalar, sosyal medya influencer'ları üzerine yapılan çalışmalarda büyük ölçüde Batı ülkelerine odaklanarak bu olguyu incelemektedir. Ancak, sosyal medyanın etkinliğinin farklı kültürel bağlamlarda araştırılması yönündeki akademik çağrı doğrultusunda, bu çalışma, Fas bağlamında nitel araştırma yöntemlerini kullanarak influencer-takipçi etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin tüketici davranışları üzerindeki etkisini incelemektedir. Araştırma, özellikle dijital yerli milenyum kuşağına odaklanarak belirli bir yaş segmentini ele almaktadır. Çalışma, kültürel boyutların milenyum kuşağının algı ve tüketim davranışlarında nasıl farklılıklar yaratabileceğine dair kuramsal içgörüler sunmanın yanı sıra influencer'lar ve markalar için yönetsel çıkarımlar da sağlamaktadır.

Introduction

Social media platforms assist and empower consumers throughout their consumer behavior journey by allowing interaction, personalization and engagement and thus, impact consumers' relationships with firms and brands (Bartoloni and Ancillai, 2023). Considered as one of the most popular online worldwide activities, in 2024 over five billion individuals were reported as using social media spending 151 minutes daily on social media and messaging apps (Dixon, 2024).

A social media strategy that has attracted the attention of practitioners and scholars is social media influencers (SMI). SMI are everyday people who transform into digital opinion leaders due to the digital content shared on their personal social media accounts (Joshi et al., 2023). Influencers

Imane Benlemrid

Master of Business Administration,
Haliç University, İstanbul, Türkiye.
imanebenlemrid@gmail.com,
Orcid No: <https://orcid.org/0009-0001-6307-8150>

Şahver Omeraki Çekirdekçi

Dr., İstanbul, Türkiye,
sahver.omeraki@gmail.com,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-0735-7240>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Keywords

Social Media Influencers, Social Media,
Consumer Behavior, Millennials, Culture.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Medya Etkileyicileri, Sosyal Medya,
Tüketici Davranışları, Milenyum Kuşağı,
Kültür.

Bilgilendirme

This paper is derived from the master thesis
conducted by the first author.

JEL Codes: M31, M37, M39

Submitted: 14 / 12 / 2024

Accepted: 02 / 05 / 2025

develop an online image by communicating a narrative of their personal lives to attract their followers' attention (Kay et al., 2020). Increasingly, brands identify and collaborate with SMI strategically, particularly those who are perceived as credible by the target audience and have a good fit with the sponsored brands (Joshi et al., 2023).

SMI academic research has significantly increased due to the powerful impact that influencers have on consumers' behavior. This academic interest has recently increased the number of review papers that discuss theoretical foundations and provide areas for future research in the SMI field (e.g. Aw and Agnihotri, 2024; Han and Balabanis, 2024; Joshi et al., 2023; Tanwar, et al., 2022, 2024; Vrontis et al., 2021). In terms of geographical context, research was predominately conducted in developed western countries necessitating the study of different cultural contexts' impact on SMI effectiveness (Han and Balanis, 2024; Hudders et al., 2021; Vrontis, et al., 2021). To address the call the present study will explore influencer-follower interactions and their effect on consumers' behavior in the Moroccan cultural context. By employing a qualitative methodology, research was undertaken on Moroccan millennials, a young and dynamic population that embraces new technologies and makes them an attractive age segment for SMI marketing strategies.

The paper is structured as followed. Initially the literature review will be discussed to move readers to the identified gaps in the relevant literature. The next section will provide information about the research design by offering information about the data collection method, the research sample and the method of data analysis. The findings are discussed using the following themes Moroccan millennials' perceptions of influencers, Moroccan millennials' forming relationships with influencers, and influencers impact on Moroccan millennials' consumer behavior. The paper ends with a discussion of theoretical contributions, managerial implications and research limitations that create areas for future research.

1. Literature Review

The literature review will discuss the role of influencers on consumers' decision-making process and theoretical foundations on influencer-consumer relationships, followed by a review of millennials in the Moroccan digital and cultural context that will move readers to the gaps in the relevant literature.

1.1. The Role of Influencers in Consumer Decision-Making

SMI are digital opinion leaders that develop a persona on social media platforms by narrating their everyday lives (Kay, et al., 2020). The narration is constructed in such a way that aligns with the brands that they endorse affecting positively or negatively the way that their followers act (Joshi, et al., 2023). Through the developed narratives across several social media platforms, SMI form a sense of relatability that is more unique than the one formed by celebrities (Joshi et al., 2023; Liu and Lee, 2024). Whereas celebrities are generally known for their activities in their own profession, influencers are known for their activities in social media (Schouten, et al. 2020) focusing often on a respective field like fashion and sports. SMI have a significant impact on their followers' decision-making process that is attained by the influencers' intimacy and credibility that leads to an increase in follower counts (Hudders et al., 2021).

By offering free products or making a payment, several brands realize the benefits of using influencers to endorse and promote their products, a practice known as influencer marketing (Vrontis et al., 2021). The global influencer marketing market tripled in value since 2019 increasing to 21.1 billion U.S. dollars in 2023 (Statista, 2023). As the social media platforms develop new tools and the number of influencers continues to increase, it becomes inevitable for brands to collaborate with SMI.

Brands endorsed by SMI are often perceived more favorably than those endorsed by celebrities (Schouten et al., 2020). The authentic content allows the development of stronger personal connections with followers making influencers' endorsements influential (Bastrygina et al., 2024). SMI act as brand ambassadors by creating digital sponsored content with several positive outcomes for brands. The value of the created content and SMI's perceived trustworthiness, attractiveness and similarity with the audience enable brand awareness and create a purchase intention (Lou and Yuan,

2019). These strong parasocial relationships create a sense of feeling that extends to brands fostering brand loyalty and advocacy (Labrecque, 2014).

Several empirical and conceptual studies have contributed to the SMI literature. Early studies focused on SMI representation on social media and the characteristics of effective influencers (e.g. Freberg et al. 2011; Lee and Watkins 2016; Xiao et al., 2018).) While recent studies, explore parasocial relationships between SMI and consumers and their impact on consumers' perceptions and behaviors (e.g. Belanche et al. 2021; Koay and Lee, 2024; Koay and Lim, 2024). For example, Thomas et al. (2023) examine whether influencer-influencer collaborations and influencer-brand collaborations are perceived as self-serving (influencer motivated by a desire to obtain a reward) or altruistic (influencer motivated by a desire to benefit another), while Grgurić Čop et al. (2024) explore how SMI manage moral dilemmas created due to the dynamic relationships among influencers, brands, followers and the society. Next the paper will focus on the theoretical perspectives on influencer-consumer relationships.

1.2. Theoretical perspectives on influencer-consumer relationships

An analysis of empirical studies and reviews on the construct reveals that several theories are employed to understand SMI' impact on consumers (Han and Balabanis, 2024). The paper will shortly examine six complementary theories identified by Han and Balabanis's (2024) review paper on SMI, namely source credibility theory, parasocial interaction theory, similarity-attraction theory, two-step flow model, congruity theory, and persuasion knowledge model.

Source credibility theory argues that a source's credibility significantly shapes the persuasiveness and effectiveness of a message (Hovland et al., 1953; Ohanian, 1990). The theory provides three source characteristics that make this possible: credibility (accuracy and goodwill), expertise (knowledge, skills and experiences), and trustworthiness (honesty, fairness and integrity). In the literature of influencer marketing scholars have also proposed and tested alternatives characteristics as an extension of source credibility theory: similarity (Xiao et al., 2018), congruence (Breves et al., 2019) and parasocial relationships (Reinikainen et al., 2020). Irrespective of the characteristics that determine an influencer's credibility, the literature provides evidence that credible influencers can impact followers' attitudes and behaviors by increasing the confidence in the shared information and developing a sense of reliability and genuineness in the SMI (Djafarova and Rushworth, 2017; Lou and Yuan, 2019).

Parasocial interaction theory refers to the unidirectional emotional bonds developed by consumers towards popular culture personalities (Horton and Richard Wohl, 1956). Parasocial interactions in the social media landscape are transformed to multidirectional interactions allowing the formation of relationships between SMI and followers (for a review of parasocial relationships and interactions check Sheng et al., 2025). SMI are perceived as integral to the followers' social identity and thus, have a significant impact on consumers' attitudes and behaviors. The identification and emotional involvement with SMI motivate consumers to collect and internalize the shared information (Kassing and Sanderson, 2010).

Similarity-attraction theory argues that individuals will form relationships with others who share something in common, an act defined as homophily (Byrne, 1971). Consumers perceive influencers as similar to their own selves on several dimensions like background, values, physical appearance and attitudes and consequently perceive them as providing more achievable standards for comparison than more heterophilic individuals (Piehler et al., 2022). For this reason, the more homophilic influencers are perceived, consumers will experience lower self-discrepancy on exposure to the influencers' content (Jasiwal et al., 2024). Perceiving similarities with others and in this case with influencers, can stimulate familiarity and likeability, consequently reinforcing parasocial relationships and influencing attitudes and behaviors.

The two-step flow model focuses on how opinion leaders act as role models and influence individuals' attitudes and behaviors (Katz and Lazarsfeld, 1964). Social media influencers meet the criteria of opinion leaders as they represent certain values ("who one is"), display knowledge of specific topic ("what one knows"), and have many followers ("who one knows") (Dekoninck and Schmuck, 2024). Social media influencers transform to opinion leaders by demonstrating products

and describing personal experiences to capture the followers' attention and shape favorably consumer engagement and behavioral intentions (Casalo et al., 2020). Dekoninck and Schmuck (2024) in a longitudinal research reveal that individuals who follow influencers about issues related to the environment showed a higher engagement on political and cause oriented participation over time.

Congruity theory argues that individuals attempt to pursue a cognitive consistency (Osgood and Tannenbaum, 1955). The theory proposed that a message from a source will be perceived as more persuasive when it supports the receivers' attitudes and beliefs (congruency) (and the other way around for incongruency). For example, perceived influencer-consumer congruity influences favorably consumers' attitudes toward the endorsed product and may lead to purchase intentions. In the context of SMI influencer research, the theory can be used to explain three forms of congruency: influencer-consumer, consumer-product and influencer-product congruence respectively. In a recent study, Koay and Lim (2024) show that the congruence interplay between influencers, consumers and brands result in positive attitudes towards the influencers and the endorsed brands, and even drive online impulse buying intentions in the presence of wishful identification.

The persuasion knowledge model states that consumers are knowledgeable about persuasion strategies and use this information to analyze critically messages (Friestad and Wright, 1994). This intensive interpretation often leads to negative attitudes toward the message, the source, and/or the brand. In the realm of SMI research, the theory is used to explore how awareness of SMI strategies influence consumer attitudes and behaviors toward influencers and sponsored content. For example, De Veirman et al. (2017) show that consumers attitudes and behaviors are affected negatively when SMI content is perceived as too commercial. In a more recent study Pan et al. (2024) using the persuasion knowledge theory, show that follower and influencer characteristics are key antecedents that impact both transactional and non-transactional marketing outcomes. While a sense of belonging within the influencer community (follower characteristic) has a stronger effect on non-transactional outcomes such as attitudes and behavioral engagement, influencer communication (influencer characteristics) has a stronger effect on transactional outcomes such as purchase behavior. This means that higher perceived interactivity between consumers and influencers will increase consumers' processing of influencers' information and consequently increase behavioral engagement and sales (Beichert et al., 2023).

Based on the review, it is evident that there are similarities between the theories discussed and specifically their applicability in the SMI context. As Han and Balabanis (2024) argue despite the individual shortcomings of the discussed theories, SMI effectiveness centers on the intersection of these theories.

1.3. Millennials in the Moroccan digital and cultural context

The total population in Morocco is expected to increase significantly between 2024 and 2029 by 1.7 million (+4.55 percent) to 39.02 million individuals (Statista, 2024a). While globally the world population is aging, Morocco has a median age of 29, compared to 43 in Europe, 39 in the U.S., and 49 in Japan (Ipsos, 2024). Like other millennials, Morocco's young and dynamic population embraces new technologies making Moroccan millennials an attractive age segment for influencer marketing.

According to a study conducted by Ipsos (2024), 78% of Moroccans believe that they cannot imagine their lives without technology, which is seven points higher than the world average. With respect to millennials, many are grown as digital natives, and they represent a well-connected generation happy to be always online. This online presence also has a significant impact on millennials as consumers in the marketplace. A study performed by Ipsos (2018) in MENA countries, reports that millennials use online platforms to collect information and search for the best option before making a purchase. Although many consumers still shop in physical retail stores, millennials increasingly shop online and 1 out of 4 consumers shop using social media platforms.

Statista's (2024a) report on "Consumers in Morocco" provides important insights for the Moroccan digital context. According to findings of the research, 49% of consumers declare that is important to have mobile access in any place at any time and 55% state that could not live without

a smartphone. In terms of the most important channels for product information Moroccans use several sources: search engines (56%), video websites and apps (43%), friends and acquaintances (39%), online stores (35%), customer reviews (34%), social media and apps (%33) depict the largest frequencies respectively. Another important finding is that 97% of the sample uses social media and have performed several activities in the past four weeks prior to the collection of data: sent private messages (56%), commented on posts (49%), posted content or status update (34%), liked posts by influencers or followed influencers (29%), shared posts by other users (28%), liked posts by others users or followed people (28%), liked company posts or followed companies (22%), shared posts by influencers (19%), shared company posts (16%) and only 3% reported that they have used social media passively. The findings also report a positive attitude towards online shopping stating that they will do an online search before making a purchase (53%), and especially they find online customer reviews helpful (48%).

Ipsos (2024b) forecasts that the younger, tech-savvy population and Morocco's continued modernization, will drive demand for digital engagement. To meet this demand, brands will need to embrace new technologies and communication channels. Particularly, social media will play a critical role in how brands connect with consumers and influencers will become more influential on consumers' behavior. Consequently, the tech-savvy millennials become an attractive consumer segment to explore influencer-consumer relationships.

1.4. Consumer perspectives on influencers: Gaps in existing research

The literature of SMI marketing has shown an exponential growth since 2017 and recent literature reviews provide evidence for this academic interest (e.g. Aw and Agnihotri, 2024; Han and Balabanis, 2024; Tanwar, et al., 2024). Research on SMI is reported to be predominately conducted in western regions particularly in the United States (Fernandez-Prados et al., 2021). However, given the global influencer marketing market size (24 billion U.S. dollars) (Statista, 2024b), the impact of the strategy should be explored across different regions.

Abidin and Brown (2018) examine SMI strategies in different geographical contexts and argue that cultural, behavior and regulatory factors create differences in content creation and follower interpretation. Han and Balabanis (2024) discuss that Hofstede's (2021) classification of cultures into individualistic and collectivistic can provide a framework for the explanation of cultural differences. According to the authors, as western cultures are individualistic, SMI are valued for their authentic content and the personal connections that they form with followers. However, in eastern collectivistic cultures SMI are valued for their collective content that aims to foster group harmony and cohesion.

Given the call of scholars to evaluate the effectiveness of SMI marketing strategies in developed and emerging markets (Han and Balabanis, 2024; Vrontis et al., 2021), this study will explore influencer-follower interactions and their effect on consumers' behavior in the Moroccan cultural context.

2. Research Design

A phenomenological research design was employed to understand consumers' perceptions of influencers and influencer marketing, and influencers' role in shaping consumers' behavior in the selected cultural context. Semi-structured interviews were conducted with Moroccan millennials who spent time in social media platforms and follow social media influencers.

Informants were selected using two purposeful sampling techniques: criterion and snowball. Initially, the selection of informants was based on individuals that fulfilled the following criterion: millennials with an interest in influencer marketing. In addition to criterion sampling technique, the study also employed the snowball sampling technique to locate potential informants that meet the identified criteria. The final sample size consists of 20 informants (see table 1).

Table 1. List of Informants

Pseudonym	Gender	Age	Occupation
Y.B.	Female	33	Auto entrepreneur
I.B.	Female	29	Unemployed
A.B.	Male	30	Teacher
S.S.	Female	23	Student
A.E.	Male	40	Software engineer
I.H.	Male	30	Graphic designer
A.C.	Male	26	Student
C.O.	Female	28	Student
L.B.	Female	30	HR specialist
N.B.	Female	36	Engineer
B.Y.	Female	34	Artist
E.H.	Male	35	Engineer
S.D.	Female	27	Quality control officer
O.B.	Female	34	Stay at home mom
Y.K.	Male	26	Unemployed
D.B.	Female	28	Teacher
I.M.	Female	35	Doctor
I.E.	Female	33	Creative designer
K.L.	Male	31	Data analyst
B.W.	Male	28	Freelancer

An interview guide was developed to provide a framework within which the discussion could take place. The interview guide consisted of four main sections of open-ended questions: demographical information, social media use, influencers and influencer characteristics, and influencers and consumer behavior. To ensure ethical considerations before the data collection process, authors received an approval from the ethical committee of a university in Turkey.

The interviews were conducted by the first author primary in English. Sometimes the informants switched to Arabic and French as they are the two official languages of Morocco. Conducting the interviews in informants' preferred language assisted the flow of discussion for ensuring a complete understanding of the phenomenon. Each interview lasted approximately from 25 to 40 minutes. The data collection took place either in-person or via phone calls depending on the informants' availability. After asking for permission, all interviews were recorded and later transcribed verbatim for analysis.

The transcripts were analyzed using the thematic analysis proposed by Braun and Clark (2006). The data was initially coded in 28 broad categories that ranged from demographical information to social media usage, influencers followed, positive and negative perceptions towards influencers, influencers' impact on consumers' behavior and consumer-brand relationships. From the 28 initially identified codes, going back and forth the identified codes, the data and the theories three main themes were developed to explain the research question.

3. Research Findings

Research findings will be analyzed using the following themes: Moroccan millennials' perceptions of influencers, forming relationships with influencers, and their impact on consumers' behavior. A graphical representation of the themes and subcodes was developed to increase the comprehensibility of the findings (table 2).

Table 2. Themes and Subcodes

Themes	Subcodes
Moroccan millennials' perceptions of influencers	Altruism versus self-serving Online community – social media followers Influencers' characteristics Cultural congruity Self-discrepancy
Moroccan millennials forming relationships with influencers	Influencers' characteristics Altruism versus self-serving Entertainment FOMO Technology and social media platforms
Influencers' impact on Moroccan millennials' consumer behavior	Product categories Number of followers Engagement rates (likes, comments, shares) Confirmation (additional sources of external information) eWOM Financial experimentation Cultural congruity (influencers and endorsed brands) Brand switching

3.1. Moroccan millennials' perceptions of influencers

This theme will discuss how Moroccan millennials perceive influencers by focusing on how they are defined, and the intersection of influencers digital persona with the culture understudy and their real life. All informants communicate an awareness of SMI strategy particularly by stating the collaboration between influencers and brands pointing to the financial benefits received by influencers.

Influencer marketing consists of paying or giving some money to people who share content on social media to promote a product. It's basically an advertisement done via real people (Y.K., M., 26).

It is a form of advertisement for the benefit also of the brand (S.D., F, 27).

The prerequisite for being an influencer is depicted as the community of followers that trust influencers and their recommendations.

Influencers have a community of followers and subscribers that trust them and their recommendations (Y.K., M., 36).

It's when a famous person tries to promote something to their followers. Influencers, whether they have a small or large number of followers, promote brands and products and sometimes even create their own brand (C.O., F. 28).

As it can observed from the quotes, the ability of influencers to reach and persuade their followers make them an attractive marketing strategy. Even though, the literature discusses the differences between influencers and traditional celebrities, some of the informants defined influencers as "famous individuals". This means that the exposure to SMI content creates a familiarity towards the accounts.

In terms of the characteristics that define the influencers, there was a plurality of traits positive, negative and neutral.

They're people who have other people following them, a lot of people are inspiring them and their choices, whether it was about products or their lifestyles (Y.K., M., 26).

I think that the common characteristics of influencers are knowledge, trustworthiness, creativity and the ability to persuade a large group of people (Y.B., F., 33).

Money hungry, attention seekers, but also kind of smart and know to convince people how to spend their money (I.B., F., 30).

In the quotes provided above differences in influencers' traits are evident. The first informant has a neutral stance stating a realistic definition by highlighting influencers' main function – having followers that trust their choices. The second informant values influencers' expertise, trustworthiness and creativity. Especially the creativity trait is important given the age segment under investigation. The last informant using negative connotations discusses that influencers can

use generally aggressive marketing strategies and tactics to get what they want. As one informant states consumers should aspire but not in such a way that can harm consumers' well-being.

Comparing your results to influencers can take a toll on your mental health especially after doing the same steps and not achieving the same results...it is important to find a balance between getting inspired, but also setting up realistic expectations that work for your health and body (A.B., M., 30).

Informants also point to the significance of cultural congruity. Influencers' digital narrative should align with Moroccan traditional values and societal expectations. Many Moroccans form their identities by combining elements from the deeply rooted traditions as well as from the emerging modernity (Ipsos, 2024). Consequently, digital native Millennials can develop negative attitudes towards influencers whose contents are perceived as culturally inappropriate.

I consider myself a religious person...especially when their ads are too much or they also sell things that are haram (A.E., M., 40).

I remember boycotting a brand...just because they were kind of disrespectful towards our country so that also matters to me when buying thing (N.B., M., 26).

Moroccan millennials were also skeptical about the discrepancies between influencers' online personas and real-life authenticity. Informants offer accounts about the differences between influencers' online and actual self. Influencers' content presents a filtered, flawless life.

They just portray themselves as perfect individuals, living a perfect life. But a lot of them were exposed that their whole content is just an act, and they just show what they want to show to their communities (O.B., F., 24)

Despite the discrepancies informants also acknowledge that this curated version of influencers is necessary to meet their professional goals and their followers' expectations.

Although I prefer not to generalize, it is obvious that they are just doing their job and want to gain money, power and a somewhat good reputation. Do we all act the same as we do in our houses that we do in our jobs for example? For most people no (I.B., F., 29).

They just present themselves in a more elevated way to who they really are. Humans in general are not perfect and commit mistakes constantly (S.S., F., 23).

Influencers like ordinary individuals have several roles that require the development of multiple selves (Belk, 2013). Thus, informants normalize this discrepancy by perceiving influencers as digital professionals or regular individuals that intentionally manage their social image to attain career and/or personal goals.

3.2. Moroccan millennials forming relationships with influencers

Millennials follow influencers to form different emotional and social connections, positive or negative and the nature of connections accordingly also impacts consumer trust. Dimensions such as expertise, authenticity, openness, and relatability are observed on the informants' accounts. For example, Y.B (F, 33) discusses the credibility towards the influencer that helps in her business operations.

I do trust him because he shares a lot of key studies, and his methods to make a small website successful and gain traffic. He also promotes some course and promotes some products, but I mainly follow him for the free content (Y.B., F., 33).

The focus placed by the informant on adhering to free material implies a recognition of the influencers' desire to help others that are in need for the disseminated information. Some informants also communicate the social values embraced and communicated by some influencers. Referring to a sports influencer A.B. (M, 30) notes:

He seems disciplined when it comes to fitness and body building. I think that he is a good influencer for young people who want to focus on their fitness journey. He inspires them to avoid all the distractions and the bad stuff that can happen during teenage years.

The influencer's content and the communicated image encourage positive behaviors. Even in the presence of sponsored content consumers trust that the influencers will not collaborate with firms that can harm the well-being of followers. L.B. (F, 29) discusses the reasons for the development of trust.

Just because he looks decent, never get into dramas and chooses his ads carefully.

Some millennials reported that they follow influencers just for the sole reason of entertainment. This is also the reason why consumer trust is not important for them. For these consumers influencers' digital content can be considered like zapping in TV, but in this context, they need to form a connection with the account by pushing the follow button.

I wouldn't say I trust her because the type of content she provides is mainly food reviews. But I think she has that peaceful aura that you entertained and busy watching a 20-minute video on YouTube...I do not trust her really. I don't need to do that for me to enjoy her content (I.B., F., 29).

Some millennials also report the fear of missing out (FOMO) as reason for getting into a connection with the influencers. While social media brings individuals closer to each other, it also extends comparisons with other individuals' lives. The impact of FOMO is more visible in the digital native millennials (Lamba, 2021).

I started following people for entertainment and fun but as long as the network expanded, I started following people out of curiosity. It becomes more of a fear of missing out on stuff even non-important things. You just have to know everything (S.S., F., 22).

This urge to stay tuned show how influencers get connected emotionally with influencers. FOMO is an emotion that does not necessitate the formation of trust between influencers and consumers. L.B. (F., 29) elaborates on this:

Even if I catch myself watching influencer videos, I don't necessarily trust them or what they or what they promote. I just consumer the content for the sake of doing it.

Advances in technology has also created new social media platforms and new tools to attract and engage consumers. Millennials also discuss how the evolution of the platforms has enabled SMI marketing. For example, Y.B. (F, 33) explains how she was not interest in internet marketing up to the point that she joined Facebook. The social media platform allowed her to connect with influencers that helped her in the development of her online business. Another informant I.B. (F, 29) states the algorithms used assist her to discover new influencers.

You don't even have to follow people to get to know what's going on. You just trust the algorithm to bring you back. It always does. Sometimes the recommended content by the social media platforms appears more than the one of those you follow (Y.B., F., 33).

3.3. Influencers' impact on Moroccan millennials' consumer behavior

This theme will discuss the impact of influencers on Moroccan consumers' purchasing journey by focusing on how influencer recommendations shape purchase intentions and behaviors, and consumers' relationships with brands.

Informants accounts show that different internal and external factors impact their consumption behavior based on influencers' recommendations. Although, there are mixed results informants agree that as an external factor influencers create an intention to purchase sponsored brands.

I remember travelling to a new city and I went and visited some places recommended by a TikTok content creator. I incorporated a lot of new skincare products into my routine thanks to that (S.S., F., 23).

I go with the product that influencer recommended because I trust his expertise. I'm talking about this (business) field not the other fields when people compare their physical appearances and lifestyles to the influencers they follow. Because people generally are so easily influenced when it comes to appearances. The way of talking and acting and so does the brands and the products they are promoting. So yes, the purchase intention can be influenced by the marketing of influencers (Y.B., F., 33).

Y.B particularly offers an account that the impact may differ based on the product categories sponsored. Apart from the influencers themselves, informants also discuss the number of followers and the resulting engagement (views, likes, shares) impact their trust in the recommendations provided. But this impact is not always positive.

When I see an influencer having millions of followers or views, you are automatically influenced by the numbers. You just say in your mind that a lot of people are following this person so that means that they have a good reputation and that the product they are recommending is good (Y.K., M., 26).

The follower count is not always perceived as credible. Informants are aware that there are micro-influencers that offer more unique and creative content.

Some influencers get followed just for their drama. So, numbers do not necessarily mean a trustworthy person (L.B., F., 30).

I used to get influenced easily just because someone has a huge number of followers. But nowadays I notice that there are so many underrated influencers who provide you with innovative content and information. But they have a really small number of followers. It does not matter for me anymore (E.H., M., 26).

Another interesting finding is that consumers often use alternative resources of information to confirm influencers' recommendations, a finding that was also reported by Statista (2024a).

While I come across product recommendations on social media. But I tend to rely more on my own research and preferences when making purchase decisions. I'm often skeptical about whether influencers genuinely like a product or if they are just promoting it for financial gain. I prefer to read reviews, compare options and consider my personal needs and budget before making a decision (E.H., M., 35).

I personally can't purchase something without checking some reviews even when it's recommended by an influencer (Y.K., Male, 26).

Apart from these sources of information, the global influencer market has also intensified digital word of mouth communication. Consumers often received content shared by their significant others.

It was my cousin who bought some skin care products because of an influencer and then she recommended it and sent me the video of the influencer talking about it (S.S., F., 23).

When asked about the impact of influencers on Moroccan millennials relationships with sponsored brands the findings indicate a concern for product quality, financial distress and cultural congruity. The perception of quality differs. While some informants refer to functional benefits and product innovations, others refer to the ethical values embraced by brands.

When there is some innovation in the products they sell. Good quality and a visually appealing aesthetic (A.B., F., 28).

Brands that offer good quality products. When they are vegan and cruelty free and when they also care about the environment and do not involve themselves in scandals such as child labor or funding genocides. I prefer more ethical brands (I.B., F., 30).

According to the findings of Ipsos (2024), inflation continues to impact daily life in Morocco, and thus, reshaping consumption behaviors. The rising costs of essentials has forced many households to adjust spending, including reducing quantities, switching to cheaper brands, or even engaging in bartering. This financial distress is reflected in the relationships that they form with brands sponsored by influencers.

Having financial stability is an important issue... my capacity to make correct decisions is facilitated by having financial security (B.W., M., 28).

Budget and economic factors play a role too. I don't want to spend money just to try something new (Y.K., M., 26).

Congruence of influencers with consumers' cultural factors were already discussed before. Congruency also extends to the brands promoted by influencers. I.B. (F., 29) emphasizes the importance of values, whereas S.S. (F., 23) discusses her tendency to purchase local brands instead of their global counterparts.

Mainly my values, if their content does not align with what I stand for...I would not trust or even check anything they say (I.B., F., 29).

I also try to support local Moroccan brands rather than international brands. Although it can be sometimes hard especially if the quality is not the same. But I just give it a try (S.S., F., 23).

Even though the informants interact with brands sponsored by influencers, the accounts do not show the development of a strong loyalty. On the contrary, experimenting with different offerings, financial reasons and offerings that meet better current needs are some of the reasons pointed to switch to alternative brands.

I remain loyal if the quality of the products is consistent, and they do not end up raising the prices. So, I can be loyal when all my conditions are met (Y.K., M., 26).

I am not super loyal to these brands to be honest. If a brand works for me and I like it, sure. I will stick with it for a bit. But if something else catches my eye or if I find a better option, I am not afraid to switch things up. It's more about what works for me right now rather than sticking with one brand forever (I.B., F., 29).

Discussion and Conclusion

The study focused on Moroccan millennials' perceptions and relationships with influencers and influencers' impact on their consumption behavior. The paper offers valuable insights in the SMI literature by addressing the academic call for research in emerging markets (Han and Balabanis, 2024; Vrontis et al., 2021). The findings support the theories on source credibility, parasocial interaction theory, similarity-attraction theory, two-step flow model, congruity theory and persuasion knowledge model. Influencers' perceived credibility, expertise, trustworthiness and authenticity increase consumers' confidence in the shared information (Djafarova and Rushworth, 2017; Lou and Yuan, 2019). In line with congruity theory and similarity-attraction theory influencers and influencers' content are perceived as more persuasive when it aligns with the consumers' cultural values and beliefs (Koay and Lim, 2024). Especially, the findings show the centrality of cultural identity in Moroccan millennials' choices. This is also reflected in the report of Ipsos (2024) that with the rise of digital platforms and social media, Moroccan consumers are increasingly informed and selective and expect global brands to connect with the local culture. Consequently, influencers and brands that fail to align with cultural values or that appear disconnected from local realities risk losing consumer trust.

However, Moroccan millennials are more skeptical about SMI and their marketing strategies. Informants accounts show that they use alternative sources for information search such as consumer reviews and significant others to the test the reliability of the digital content shared by influencers. This practice is deemed important given consumers' awareness of the financial gains received by influencers that affects whether influencers and their sponsored brands are perceived as self-serving or altruistic (Thomas et al., 2023). In line with the persuasion knowledge model, consumers can develop negative attitudes and behaviors towards the message, the source and/or the brand when perceived as too commercial (De Veirman, et al., 2017; Thomas et al., 2023).

Nevertheless, informants also employ normalization strategies to explain the impact of influencers on their consumption choices. Influencers use social media platforms as a stage to develop and communicate their professional identity. Accordingly, it is normal for them to be compensated from the sponsored content that they create. Like ordinary individuals, influencers have multiple selves given the different roles that they undertake (Belk, 2013). The existence of multiple selves also require the adoption of a different digital persona often creating self-discrepancy concerns (Jaiswal et al., 2024).

Economic considerations are also reported as an important consideration for the Moroccan millennials. Inflation creates a pressure over spending power (Ipsos, 2024); thus, consumers question whether products' communicated quality warrant the requested price. Moreover, while family and religion are still central for the Moroccan identity, younger generations increasingly prioritize personal identity and the satisfaction of individuals goals (Ipsos, 2024). This finding is also reflected in the informants' accounts. If influencers' content assists consumers to fulfill their personal goals and provide innovative and authentic solutions for the construction of their identity, they will keep on their connections with the influencers and consider the recommended products. This finding is different from the proposition formed by Han and Balabanis (2024). Even though Morocco is a collectivistic culture, SMI are valued both for their collective content that enables to foster group cohesion, as well as the authentic content that enables the development of more personal connections. This also reflected in the fact that the number of followers does not necessarily allow the perception of influencers as opinion leaders (Dekoninck and Schmuck, 2024).

The study offers also implications for influencers and brands that collaborate with influencers. To remain relevant, influencers and brands must engage with consumers in meaningful ways, showing a deep understanding of local issues, cultural nuances, and social trends. This means investing in localized marketing strategies, fostering transparency, and ensuring that influencer and brand actions are aligned with consumer expectations. These actions will enable the development of trust and loyalty towards influencers and brands. As in the case of Moroccan millennials, cultural dimensions should not be taken for granted. With the globalization of markets, local identity often coexists with a desire for a global identity. Consumers develop their identities by mixing dimensions

of the local and the global. This requires influencers and brands to embrace a unique blend of tradition and modernity to meet consumers' needs in the highly competitive market. Especially, this should become even more difficult in the presence of strong local brands.

Influencer marketing is no longer a short-term digital promotional strategy. Rather it has evolved into a strategic tool to build and manage brands and especially influencers as individual brands. Consumers' rising power due to social media platforms and the younger generations' scrutiny on social media content necessitate continuous control of consumers' perceptions of authenticity and credibility. The findings provide evidence that follower numbers and engagement rates are not always prerequisite for authenticity and credibility. This means that brands should search for identifying new strategies for ensuring authenticity and credibility. Micro-influencers can be a potential strategy to enable niche engagement. It should be noted that authenticity and credibility are significant factors that can enable the formation of loyalty not only towards the influencers but also the formation of loyalty towards the influencer-brand collaborations.

The study also has some limitations that create new venues for research. As the study focused only on millennials in an emerging market future studies can explore consumer-influencer interactions across age groups and across cultures. Particularly, collecting data from different collectivist and individualistic cultures will allow a better understanding of how cultural dimensions impact SMI. Moreover, the study collected data only using in-depth interviews. A netnography of consumers' daily interactions with influencers can increase the depth of experiences regarding the digital actions performed and a better understanding of the relationships between consumers, influencers and brands. The research also focused on consumers' general perceptions towards SMI and their impact on consumers' behavior without focusing on a specific product category. Future research can also investigate how cultural dimensions affect different product categories. The findings also report consumers' strategies for normalizing influencers' received compensations due to influencer-brand collaborations. Future studies can delve into this issue by focusing on alternative strategies that can be employed and whether culture creates differences in the normalization strategies.

References

- Abidin, C., & Brown, M. L. (Eds.). (2018). *Microcelebrity around the globe: Approaches to cultures of internet fame*. Emerald Group Publishing.
- Aw, E. C. X., & Agnihotri, R. (2024). Influencer marketing research: Review and future research agenda. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 32(4), 435-448.
- Bartoloni, S., & Ancillai, C. (2024). Twenty years of social media marketing: A systematic review, integrative framework, and future research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 26(3), 435-457.
- Bastrygina, T., Lim, W. M., Jopp, R., & Weissmann, M. A. (2024). Unraveling the power of social media influencers: Qualitative insights into the role of Instagram influencers in the hospitality and tourism industry. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 58, 214-243.
- Beichert, M., Bayerl, A., Goldenberg, J., & Lanz, A. (2023). Revenue generation through influencer marketing. *Journal of Marketing*, 88(4), 40-63.
- Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, M., & Ibáñez-Sánchez, S. (2021). Understanding influencer marketing: The role of congruence between influencers, products, and consumers. *Journal of Business Research*, 132, 186-195.
- Belk, R. W. (2013). Extended self in a digital world. *Journal of Consumer Research*, 40(3), 477-500.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Breves, P.L., Liebers, N., Abt, M. and Kunze, A. (2019). The perceived fit between Instagram influencers and the endorsed brand: how influencer-brand fit affects source credibility and persuasive effectiveness. *Journal of Advertising Research*, 59(4), 440-454.
- Byrne, D. E. (1971). *The attraction paradigm*. Academic Press.

-
- Casaló, L. V., Flavián, C., & Ibáñez-Sánchez, S. (2020). Influencers on Instagram: Antecedents and consequences of opinion leadership. *Journal of Business Research*, 117, 510–519.
- De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising*, 36(5), 798–828.
- Dekoninck, H., & Schmuck, D. (2024). The “greenfluence”: Following environmental influencers, parasocial relationships, and youth’s participation behavior. *New Media & Society*, 26(11), 6615–6635.
- Dixon, S. J. (2024a). Number of global social network users 2017–2028. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>, 08.12.24.
- Djafarova, E., & Rushworth, C. (2017). Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users. *Computers in Human Behavior*, 68, 1–7.
- Fernández-Prados, J. S., Lozano-Díaz, A., Bernal-Bravo, C., & Muyor-Rodríguez, J. (2021). Influencers and social media: State of the art and bibliometric analysis. *2021 9th International Conference on Information and Education Technology (ICIET)*, 456–460.
- Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K., & Freberg, L. A. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public Relations Review*, 37(1), 90–92.
- Friestad, M., & Wright, P. (1994). The persuasion knowledge model: How people cope with persuasion attempts. *Journal of Consumer Research*, 21(1), 1–31.
- Grgurić Čop, N., Culiberg, B., & First Komen, I. (2024). Exploring social media influencers’ moral dilemmas through role theory. *Journal of Marketing Management*, 40(1-2), 1-22.
- Han, J., & Balabanis, G. (2024). Meta-analysis of social media influencer impact: Key antecedents and theoretical foundations. *Psychology & Marketing*, 41(2), 394–426.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage.
- Horton, D., & Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*, 19(3), 215–229.
- Hovland, C. I., Janis, I. L., & Kelley, H. H. (1953). *Communication and persuasion*. Yale University Press.
- Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The commercialization of social media stars: A literature review and conceptual framework on the strategic use of social media influencers. In L. A. Malthouse & E. Calderon (Eds.), *Social media influencers in strategic communication* (pp. 24–67).
- Ipsos. (2018). MENA millennials decoded: A glimpse into MENA’s most disruptive generation. Retrieved from https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2018-09/MENAs_Millennials_Decoded.pdf, 08.12.24
- Ipsos. (2024). Flair Morocco 2024: Achievement and accelerations. Retrieved from <https://www.ipsos.com/en/flair-morocco-2024-achievement-and-accelerations>, 08.12.24.
- Jaiswal, A. K., Vemireddy, V., & Angeli, F. (2024). Social media “stars” vs “the ordinary” me: influencer marketing and the role of self-discrepancies, perceived homophily, authenticity, self-acceptance and mindfulness. *European Journal of Marketing*, 58(2), 590–631.
- Joshi, Y., Lim, W. M., Jagani, K., & Kumar, S. (2023). Social media influencer marketing: Foundations, trends, and ways forward. *Electronic Commerce Research*. [https://doi.org/\[specific DOI link if applicable\]](https://doi.org/[specific DOI link if applicable]).
- Kassing, J. W., & Sanderson, J. (2010). Fan–athlete interaction and Twitter tweeting through the Giro: A case study. *International Journal of Sport Communication*, 3(1), 113–128.
- Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (1964). Personal influence, the part played by people in the flow of mass communications. Transaction publishers.
-

-
- Kay, S., Mulcahy, R., & Parkinson, J. (2020). When less is more: The impact of macro and micro social media influencers' disclosure. *Journal of Marketing Management*, 36(3-4), 248-278.
- Koay, K. Y., & Lee, K. M. (2024). Understanding the role of social media influencers' personal and content characteristics in affecting consumers' intentions to purchase. *Journal of Marketing Communications*, 1-19.
- Koay, K. Y., & Lim, W. M. (2024). Congruence effects in social media influencer marketing: the moderating role of wishful identification in online impulse buying intentions. *Journal of Product & Brand Management*, 34(3), 265-278.
- Labrecque, L. I. (2014). Fostering consumer-brand relationships in social media environments: The role of parasocial interaction. *Journal of Interactive Marketing*, 28(2), 134-148.
- Lamba, S. S. (2021). Fomo: marketing to millennials. Notion Press.
- Lee, J. E., & Watkins, B. (2016). YouTube vloggers' influence on consumer luxury brand perceptions and intentions. *Journal of Business Research*, 69(12), 5753-5760.
- Liu, F., & Lee, Y. H. (2024). Virtually responsible? Attribution of responsibility toward human vs. virtual influencers and the mediating role of mind perception. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 77, Article 103685.
- Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of Interactive Advertising*, 19(1), 58-73.
- Ohanian, R. (1990). Construction and validation of a scale to measure celebrity endorsers' perceived expertise, trustworthiness, and attractiveness. *Journal of Advertising*, 19(3), 39-52.
- Osgood, C. E., & Tannenbaum, P. H. (1955). The principle of congruity in the prediction of attitude change. *Psychological Review*, 62(1), 42-55.
- Pan, M., Blut, M., Ghiassaleh, A. and Lee, Z.W.Y. (2024). Influencer marketing effectiveness: a meta-analytic review. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 53, 52-78.
- Piehler, R., Schade, M., Sinnig, J. and Burmann, C. (2022). Traditional or 'instafamous' celebrity? Role of origin of fame in social media influencer marketing. *Journal of Strategic Marketing*, 30(4), 408-420.
- Reinikainen, H., Munnukka, J., Maity, D. and Luoma-Aho, V. (2020). You really are a great big sister'-parasocial relationships, credibility, and the moderating role of audience comments in influencer marketing. *Journal of Marketing Management*, 36(3/4), 279-298.
- Schouten, A. P., Janssen, L., & Verspaget, M. (2020). Celebrity vs. influencer endorsements in advertising: The role of identification, credibility, and product-endorser fit. *International Journal of Advertising*, 39(2), 258-281.
- Sheng, J., Kostyk, A., & Chatzipanagiotou, K. (2025). From Parasocial Interaction to Parasocial Relationship: A Review and Research Agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 49(2), e70038.
- Statista. (2024a). Consumers in Morocco. Retrieved from <https://www.statista.com/study/144355/consumers-in-morocco/>. 07.12.24
- Statista. (2024b). Influencer marketing market size worldwide from 2016 to 2024. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1092819/global-influencer-market-size/>. 07.12.24.
- Thomas, V. L., Fowler, K., & Taheran, F. (2024). How social media influencer collaborations are perceived by consumers. *Psychology & Marketing*, 41(1), 168-183.
- Tanwar, A. S., Chaudhry, H., & Srivastava, M. K. (2022). Trends in influencer marketing: A review and bibliometric analysis. *Journal of Interactive Advertising*, 22(1), 1-27.
- Tanwar, A. S., Chaudhry, H., & Srivastava, M. K. (2024). Social media influencers: literature review, trends and research agenda. *Journal of Advances in Management Research*, 21(2), 173-202.
- Vrontis, D., Makrides, A., Christofi, M., & Thrassou, A. (2021). Social media influencer marketing: A systematic review, integrative framework and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 617-644.
- Xiao, M., Wang, R., & Chan-Olmsted, S. (2018). Factors affecting YouTube influencer marketing credibility: a heuristic-systematic model. *Journal of media business studies*, 15(3), 188-213.
-

Deepfake Teknolojisi ve Ceza Hukuku: Ses ve Görüntü Manipülasyonlarından Doğan Cezai Sorumluluk

Deepfake Technology and Criminal Law: Criminal Liability for Audio and Video Manipulation

Özet

Günümüz teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte yapay zekâ ve derin öğrenme teknolojisinin öncülerinden olan "deepfake" uygulaması oldukça popüler hale gelmiştir. Deepfake "deep learning" (derin öğrenme) ve "fake" (sahte) kelimelerinden türetilmiş olup sahte veya manipüle edilmiş bir video veya ses kaydını ifade eder. Gelişen deepfake teknolojisi hukuk, eğitim, siyaset, ticaret, eğlence gibi hayatın her alanında etkili olmaktadır. Deepfake teknolojisi ile üretim yapılırken gerçek ve tüzel kişilere ait özellikle metin, ses, görüntü gibi veriler kullanılarak yüksek kaliteli ve gerçekçi ses, görüntü ve videolar oluşturulmaktadır. Bu veriler yasal olarak olumlu amaçlar için kullanılmakla beraber yasadışı ve olumsuz amaçlar için de kullanılmaktadır. Özellikle Ceza Hukuku açısından dolandırıcılık, şantaj, kişinin rıza dışı alınmış görüntüleri ile pornografik içerik üretme, yanlış bilgi yayma, sahte haber yaratma gibi durumlarda deepfake ile oluşturulmuş sahte ses ve görüntüler büyük önem taşımaktadır. Deepfake teknolojisi ile oluşturulmuş ses ve görüntülerin adli olaylara konu edilmesi, ceza hukukunda doğurduğu veya doğurabileceği sorunlar ile hangi suçlara sebebiyet verebileceği ve adli olaylara konu olmuş ses ve görüntülerin delil değeri ulusal ve uluslararası öğreti incelenerek değerlendirilecektir.

Abstract

With the development of today's technologies, the "deepfake" application, which is one of the pioneers of artificial intelligence and deep learning technology, has become very popular. Deepfake is derived from the words "deep learning" and "fake" and refers to a fake or manipulated video or audio recording. The developing deepfake technology is effective in all areas of life such as law, education, politics, trade and entertainment. While producing with deepfake technology, high quality and realistic sound, images and videos are created by using data such as text, sound and images belonging to real and legal persons. These data are legally used for positive purposes, but they are also used for illegal and negative purposes. Especially in terms of Criminal Law, fake voices and images created with deepfake are of great importance in cases such as fraud, blackmail, producing pornographic content with non-consensual images of a person, spreading false information, creating fake news. The subject matter of the audio and images created with deepfake technology to forensic events, the problems that it causes or may cause in criminal law, which crimes it may cause and the evidential value of the audio and images that have been subject to forensic events will be evaluated by examining the national and international doctrine.

Giriş

Teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla beraber dijital içerik üretimi, tüketimi ve sosyal medya kullanımı artmış, dijital çağa geçilmiştir. Dijital çağın getirdiği yeniliklerden biri de yapay zekâdır. Yapay zekâ kavramı ile hayatımıza birçok yenilik girmiş olup bu yeniliklerin biri de "deepfake" kavramıdır. Deepfake kavramı "deep learning" (derin öğrenme) ve "fake" (sahte) kavramlarının birleşiminden meydana gelmiştir (Pradhan, 2020). Deepfake teknolojisi, mevcut görüntü ve videolara ses, görüntü, hareket eklenerek veya bunları manipüle etmek suretiyle derin öğrenme algoritmalarını kullanan yapay zekâ teknolojisinin bir türüdür (Kietzmann, Lee, McCarthy

Nergis Belen

Avukat, Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 24801002005@gazi.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/0009-0007-4494-212X>

Nursel Yalçın

Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye, nyalcin@gazi.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-0393-6408>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Deepfake Teknolojisi, Yapay Zekâ, Derin Öğrenme, Ceza Hukuku, Ses ve Görüntü

Keywords

Deepfake Technology, Artificial Intelligence, Deep Learning, Criminal Law, Audio and Video

Submitted: 15 / 01 / 2025

Accepted: 31 / 05 / 2025

ve Kietzmann, 2020:136). Her teknolojinin olumlu ve olumsuz getirileri olduğu gibi deepfake teknolojisi de birtakım yenilik ve fırsatların yanında olumsuzluklar getirmektedir. Deepfake teknolojisinin sinema, eğitim, sanat, moda gibi alanlarda olumlu bir kullanımı varken özellikle siyasi propaganda, sahte haber ve pornografik içerik üretmek gibi alanlarda olumsuz bir kullanımı vardır (Westerlund:41). Deepfake teknolojisi bazı suçların işlenmesinde araç olarak da kullanılabilir. Bu gibi durumlarda karşımıza ceza hukuku çıkmaktadır. Bu çalışmada deepfake teknolojisinin tanımı yapılacak, bu teknolojinin olumlu ve olumsuz kullanım alanlarına değinilecek, deepfake ile ilgili ulusal ve uluslararası mevzuatlar incelenecek ve ülkemizdeki mevzuatlar kapsamında deepfake aracılığıyla işlenen suçlara değinilecektir. Son olarak da deepfake teknolojisinin özellikle ceza hukukunda ne denli tehlikeli olabileceği konusunda farkındalık yaratmak ve hangi önlemlerin alınabileceği hakkında bilgi sunmak adına bu çalışma ele alınmıştır.

1. Deepfake Teknolojisinin Tarihçesi ve Benzer Kavramlar

“Deepfake” terimi, “deep learning” (derin öğrenme) kavramının “deep” kısmı ve “fake” (sahte) kelimelerinin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır (Pradhan, 2020). Deepfake teknolojisi, makine öğrenimi (machine learning) ve yapay zekâ (artificial intelligence) teknikleri kullanılarak görsel veya işitsel içerikleri birleştirmek veya üst üste bindirmek suretiyle gerçek olmayan video, ses, görüntü üreten ya da manipüle eden teknolojiyi ifade eder (Kietzmann, Lee, McCarthy ve Kietzmann, 2020:136).

Deepfake kavramı ilk olarak 2017 yılının sonlarında ‘deepfakes’ adlı bir Reddit kullanıcısının (Reddit, Amerikan sosyal haber, tartışma sitesidir. Sitedeki kullanıcılar bağlantı, fotoğraf, anket, video ve fotoğraf içeren gönderiler paylaşabilir ve diğer kullanıcılar da bu gönderileri oylayarak gönderinin ana sayfada çıkmasını sağlayabilirler.) Hollywood ünlülerinin yer aldığı pornografik videolar paylaşmasıyla ortaya çıkmıştır (Negi, Jayachandran ve Upadhyay, 2019:183). Bu olay kamuoyunun oldukça dikkatini çekmiş ve sahte içeriklerin yayılmasına yol açmıştır. Sadece aktörlerle kalmayıp şarkıcılar, politikacılar, sporcular gibi birçok ünlü isim deepfake içeriklerin hedefi haline gelmiştir (Kietzmann vd, 2020:136).

Deepfake teknolojisini incelenirken “yapay zekâ” (artificial intelligence), “makine öğrenmesi” (machine learning), “derin öğrenme” (deep learning) ve “ses klonlama” (voice cloning) kavramlarına kısaca değinmekte yarar vardır.

1.1. Yapay Zekâ (Artificial Intelligence)

Yapay zekâ artık sadece bilim kurgu eserlerinde olmayıp hayatımızın her alanında yer edinebilen hatta edinen bir kavramdır. 1956 yılına kadar yapay zekâ kavramı için İngiliz matematikçi Alan Turing tarafından ortaya atılan “makine zekâsı” kavramı kullanılmaktayken 1956 yılında Amerikalı bilgisayar bilimci John McCarthy tarafından ilk defa “yapay zekâ” terimi ortaya atılmıştır (Russell ve Norvig, 2010:17). Yapay zekâ ile ilgili birden çok tanımlama bulunmaktadır. Örneğin Kurzweil’e göre yapay zekâ “insanlar tarafından gerçekleştirildiğinde zekâ gerektiren işlevleri yerine getiren makineler yaratma sanatı”dır (Kurzweil, 1990:14). Avrupa Komisyonu’nun 2018 tarihli “Avrupa için Yapay Zekâ” başlıklı raporuna göre de yapay zekâ, “çevreleri analiz ederek ve belirli hedeflere ulaşmak için belirli dereceye kadar özerklikle harekete geçerek akıllı davranış sergileyen sistemler” olarak tanımlanmaktadır (Avrupa Birliği Komisyonu, 2018).

1.2. Makine Öğrenimi (Machine Learning)

Makine öğrenimini kısaca tanımlayacak olursak makinenin bir konuyu anlamadan önce o konuda birçok veri toplaması ve bu verilere dayanarak bir görevin nasıl yapılacağını öğrendiği süreçtir (Turan, 2016:218). Makine öğrenimi yeni şartlara uyum sağlayarak kalıpları tespit ederek tahmin yürütme üzerine kuruludur (Russell ve Norvig, 2010:2). Makine öğrenmesi literatürde yapay zekâ ile öğrenme olarak da tanımlanmaktadır (Turan, 2016:218).

1.3. Derin Öğrenme (Deep Learning)

Derin öğrenme kavramı ise makine öğrenmesinin bir alt türüdür ve çok katmanlı yapay sinir ağları oluşturularak gerçekleştirilen bir öğrenme yöntemidir (Ergün, 2023:730). Bu yöntem insan beyninin çalışmasını taklit eder ve büyük miktardaki veriler daha fazla yapay sinir ağı katmanı oluşturularak daha kolay işlenebilmektedir (Sarker, 2021:419).

1.4. Ses Klonlama (Voice Cloning)

Ses klonlama, bir bilgisayar programı kullanılarak insan sesinin yapay olarak kopyalanması şeklinde tanımlanabilir. Ses klonlama aynı zamanda ses taklidi veya ses sentezi olarak da bilinir ve bir kişinin sesini başkasının sesine benzetme amacıyla makine öğrenimi kullanılarak geliştirilen bir teknolojidir. Bu teknolojiye kişinin ses tınısı, tonlaması, ritmi, kelime ve nefesin akışı gibi ses özelliklerini analiz etmek ve onu öğrenmek için bir miktar ses verisine ihtiyaç duyulur. Bu veriler tanımlandıktan sonra ise orijinal sese çok yakın bir konuşma üretilebilir (Palmai, 2021).

2. Deepfake Teknolojisinin Kullanım Şekilleri

Deepfake uygulamasının bilinen 3 tür kullanımı mevcuttur.

2.1. Yüz Değiştirme

Yüz değiştirme, yüz yerleştirme olarak da bilinir ve yüksek kalitede bir fotoğraf veya videodan bir kişinin yüz kısmının kesilerek manipülasyon tekniği ile farklı bir yüze monte edilmesi işlemidir. Şekil 1’de görüldüğü gibi kaynak yüzden hedef yüze yapay zekâ sistemi ile resim monte edilir (Berk, 2020:1512).

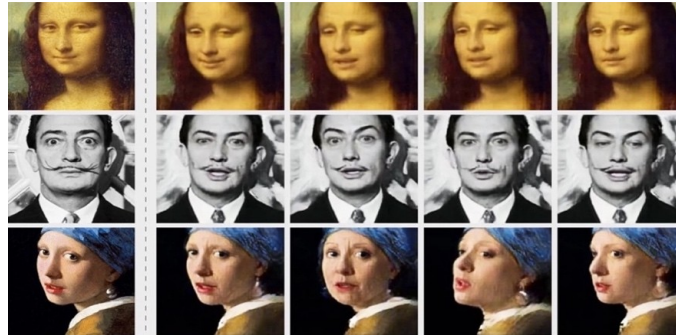

Şekil 1. Yüz Değiştirme Tekniğine Örnek Bir Görsel

Kaynak: (<https://www.technopat.net/2020/07/06/disneyden-etkileyici-yuz-degistirme-teknolojisi>)

2.2. İfade Değiştirme

Kuklacılık olarak da bilinen bu yöntem, hedef yüzün hareketlerinin, kaş, göz, ağız ifadelerinin tekrar yaratılması işlemidir. İfade değiştirme tekniğinde kaynak yüzden alınan yüz hareketleri başka bir kişinin yüz videosunun üzerine eklenir. Bu işlemde amaçlanan şey, hedef kişinin bir konu hakkında bir şeyi söylemese bile kaynak videodan aldığı ifadeleri taklit etmesiyle o şeyi söylüyormuş gibi göstermektir (Berk, 2020:1513). Şekil 2, ifade değiştirme tekniğine bir örnek olarak gösterilebilir.

Şekil 2. İfade Değiştirme Tekniğine Bir Örnek

Kaynak: (<https://www.wired.com/story/deepfakes-getting-better-theyre-easy-spot/>)

2.3. Yüz Yaratımı

Üretken Çekişmeli Ağlar (Generative Adversarial Networks) tarafından geliştirilen bu sistemde “üretken” ve “ayrıştırıcı” olmak üzere iki farklı sinir ağı ortaya çıkmaktadır. Üretken ve ayrıştırıcı ağlar birbirleri ile mücadele içerisinde. Mücadele etme amacı ise üretken ağ resim oluştururken ayrıştırıcı ağ bu resmin gerçekliği üzerinde derin öğrenme sürecine girer. Eğer üretken ağ ayrıştırıcı ağı kandırır ve resmin gerçek olduğuna inandırırsa ayrıştırıcı ağ derin öğrenme sürecine geçer. Ancak bir yanıltma söz konusu olmaz yani resmin sahte olduğunu ayrıştırıcı ağ anlarsa bu durumda üretken ağ daha gerçekçi şekilde üretime devam edecektir (Farid, Hwang, Lyu ve Zucconi, 2019:5).

Yukarıda bahsedilen her üç yöntemin kendine has çalışma prensipleri vardır. Bu teknikler arasından en çok tercih edilen yüz değiştirme (Face Replacement) işlemidir. Bilgisayarların teknik özelliklerine ve hızına göre bu işlemin uzunluğu değişmektedir. Görsel manipülasyon aslında çok eskilere dayanmaktadır. Ancak deepfake çıktıktan sonra ilgili yazılım ve yönergelerle, manipülasyon herkesin kolayca yapabileceği bir teknik haline gelmiştir. Derin öğrenme ile işlem yapan yazılımlarla yüz değiştirme işlemi çok daha kolay ve hızlı yapılabilir durumdadır (Berk, 2020:1514).

3. Deepfake Teknolojisinin Toplumsal Yaşama Etkisi

Gelişen ve erişimi kolaylaşan teknolojiyle birlikte deepfake teknolojisine ulaşmak da oldukça kolay hale gelmiştir. En basitinden hemen hemen herkesin kullandığı Instagram, SnapChat, TikTok gibi sosyal medya platformları; video, görüntü düzenleme ve yüz filtreleme araçları gibi manipülasyon seçeneklerini içermektedir. Bu da görüntü ve videoların manipülasyonlarını normalleştirmektedir (Avrupa Parlamentosu Araştırma Servisi, 2021).

Deepfake içeriklerinin kalitesi de gelişen teknolojiyle birlikte artmaktadır. Herkesin ulaşabildiği bu teknoloji günümüzde daha çok kişilerin rızası dışında alınmış pornografik görüntü ve videolarının üretilmesinde kullanılsa da eğitim, eğlence, sağlık, sanat, kültür, siyaset, ekonomi, habercilik, hukuk gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Deepfake teknolojisi kimi alanda yararlı amaçlar için kullanılırken kimi alanda da zararlı amaçlar için kullanılmaktadır.

3.1. Deepfake Teknolojisi'nin Olumlu Etkileri

3.1.1. Eğitim Alanında Olumlu Etkileri

Deepfake teknolojisi, eğitimde çeşitli şekillerde ve aşamalarda kullanılmaktadır. Deepfake, bir eğitimcinin sıkıcı geleneksel ders anlatım yöntemlerinin dışına çıkarak çok daha ilgi çekici ve akılda kalıcı ders anlatımına olanak tanımaktadır (Citron ve Chesney, 2019:1769). Deepfake teknolojisi sayesinde ölmüş tarihi figürlerin canlandırılmış videoları üretilerek eğitim materyali olarak kullanılması, derslere olan ilgiyi artıracaktır. Aynı zamanda öğrencilerle doğrudan konuşan tarihi figürler üretmek de mümkün olacak ve bu da öğrenciler için dersi çekici hale getirebilecektir. Örneğin Samsung AI ve Skolkovo Bilim ve Teknoloji Enstitüsü'nün ortak yürüttüğü çalışma ile Albert Einstein ve Mona Lisa gibi tarihi figürler canlandırılmıştır (Feeney, 2021:5). Deepfake teknolojisi sadece öğrenciler için değil eğitimciler için de farklı yöntemler ve materyaller kullanmaları için fırsatlar sunmaktadır. Nelson Mandela veya Gandhi gibi tarihi figürlerin kendileri ve yürütmüş olduğu çalışmaları anlattığı bir video üretilip öğrencilere sunmak eğitimi çok daha ilgi çekici hale getirecektir. (Dagar ve Vishwakarma, 2022:220) Instagram'da "onlocklearning" adlı bir sayfa; aktör, siyasetçi, şarkıcı gibi ünlü insanların görüntülerini deepfake aracılığıyla kullanarak eğitim materyalleri oluşturmakta ve oldukça beğeni toplayan videolar üretmektedir. Aynı zamanda deepfake teknolojisi, tıp öğrencilerine simüle hastalar üreterek teşhis ve tedavi deneyimi sağlayabilmektedir (Aydın, 2024:70).

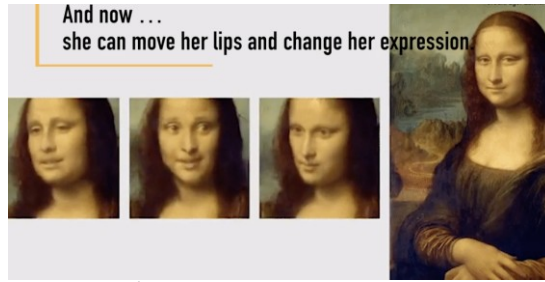
3.1.2. Sanat ve Kültür Alanındaki Olumlu Etkileri

Deepfake teknolojisi, sanat ve kültürün farklı dallarında da kullanılmaktadır. Müzelerin ziyaretçi sayısını arttırmak, izleyicileri etkilemek ve ziyaretçilere farklı deneyimler sunmak amacıyla deepfake teknolojisi kullanılmaktadır. Örneğin Florida St. Petersburg'daki Dali Müzesi'nde, bir reklam ajansı ile iş birliği yapılmış, röportajlardan elde edilen arşiv görüntüler kullanılarak 6.000'den fazla kare çekilmiş ve makine öğrenimi ile Dalí'nin vücut oranlarına sahip bir aktörün üzerinde canlandırılmıştır. Burada Dalí'nin bulunduğu kiosktaki kapı ziline basıldığında, Salvador Dali ziyaretçileriyle buluşarak onlara hayatıyla ilgili hikayeler anlatmaktadır. Sonunda da Dali, ziyaretçilere selfie çekmek isteyip istemediklerini sorup, şekil 3'te görüldüğü gibi izleyiciler çekmek isterlerse arkasını dönüp selfie çekmekte ve bu fotoğraf mesaj yolu ile ziyaretçilere iletilebilmektedir (Lee, 2019).

Şekil 3. "Dali Lives" Adlı Sergiden Bir Görüntü
Kaynak: (Wilson, 2019)

Bir başka örnek de 2019'da Moskova'daki Samsung Yapay Zekâ Laboratuvarı'ndan araştırmacılar Leonardo da Vinci'nin "Mona Lisa" veya Gustav Klimt'in "Johanna Staude Portresi" gibi tabloları konuşturmuş ve şekil 4'te görüleceği üzere gerçek insan gibi hareket ettirmiştir (Weisberger, 2019).

Şekil 4. Deepfake İle Canlandırılmış Mona Lisa Görüntüsü
Kaynak: (Weisberger, 2019)

Deepfake kullanımı portrelerle sınırlı kalmayıp konser sahnelerine kadar taşınmıştır. Şekil 5'te görülen ünlü rapçi Eminem, alter egosu olan Slim Shady'nin deepfake ile oluşturulmuş videosu ile performans sergilemiştir (Foley, 2024).

Şekil 5. Eminem'in Deepfake Slim Shady İle Birlikte Sahne Performans Görüntüsü
Kaynak: (Foley, 2024)

3.1.3. Film Endüstrisi Alanındaki Olumlu Etkileri

Film endüstrisi alanında da deepfake teknolojisinden farklı şekillerde yararlanılabilmektedir. Film sahnelerinin uzun süren çekimlerindeki hatalarda veya güncelleme gereken durumlarda sahneleri yeniden çekmek yerine deepfake teknolojisi sayesinde daha düşük maliyetle güncelleme yapılabilir hale gelmiştir. Yapımcılar deepfake sayesinde hayatını kaybetmiş aktörler için yeni filmler yapabilmekte, amatör veya eski videoların kalitelerini arttırabilmektedirler (Westerlund, 2019:41).

Örneğin The Mandalorian dizisinde Luke Skywalker karakterini canlandıran Mark Hamill'in görüntüsü ikinci sezonun finalinde dijital görsel efekt ile yeniden yaratılarak izleyicileri şaşırtmıştır. Şekil 6'da Mark Hamill'in deepfake ve orijinal görüntüleri görülmektedir. Bir kısım izleyici Luke Skywalker'ı görmekten memnun olsa da karakterin deepfake ile yapılan görüntüsü eleştiriler de almıştır. Yine YouTube platformunda içerik üretici olan Shamook adlı bir kullanıcı Mark Hamill'in

deepfake ile oluşturulmuş görüntüsünü paylaşmış ve deepfake teknolojisinin gençleştirme konusunda başarılı olduğunu göstermiştir. Bu başarısı sayesinde Lucas Film, Shamook'u görsel efekt departmanında çalışmak üzere işe almıştır (Aydın, 2024:64).

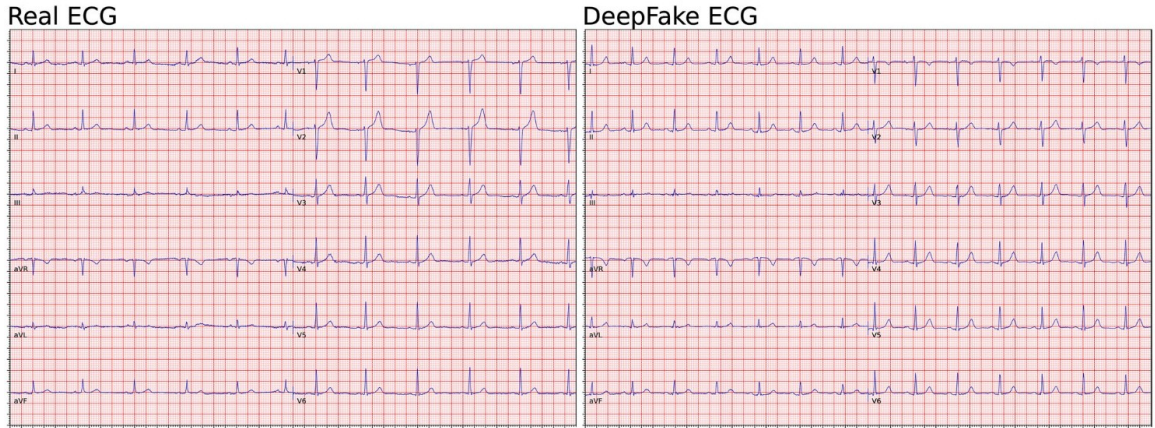

Şekil 6. Luke Skywalker'ın Orijinal ve Deepfake Görüntü Karşılaştırması
Kaynak: (Sharf, 2021)

Belgesel yapımcıları da filmlerindeki kişileri gizlemek amacıyla deepfake teknolojisi kullanmaktadırlar. 2020 yılında çekilen HBO belgeseli olan "Welcome to Chechnya"da yapımcılar, Çeçenistan'da cinsel yönelimleri sebebiyle işkenceye, ciddi yaralanmalara ve ölüme yol açabilen eşcinsel Çeçenlerin kimliklerini gizlemek için deepfake teknolojisini kullanmışlardır (Rothkopf, 2020).

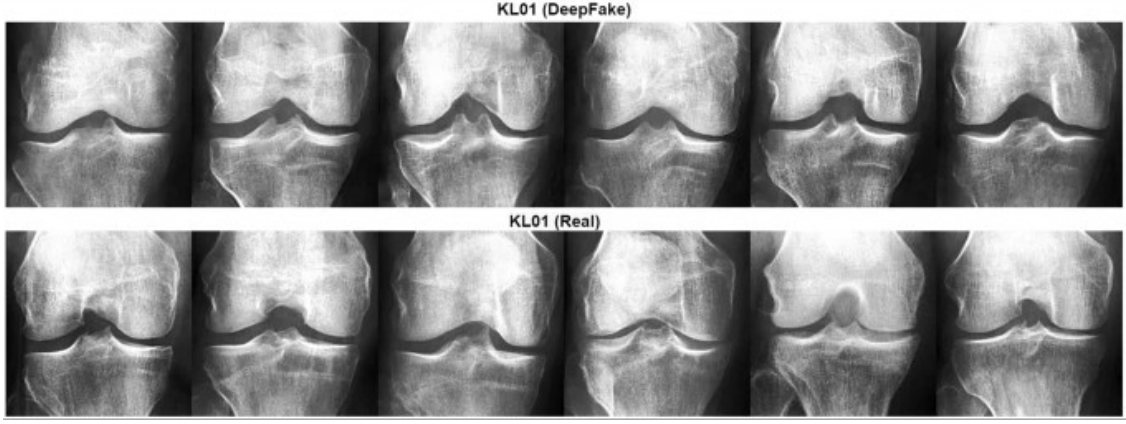
3.1.4. Sağlık Alanındaki Olumlu Etkileri

Deepfake teknolojisi, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da kendini göstermiştir. 2021 yılında yapılan bir çalışmada derin öğrenme yöntemi kullanılarak şekil 7'de görüldüğü gibi sentetik EKG görüntüleri oluşturulmuş ve bu görüntüler gerçek EKG görüntülerle karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucunda iki görüntü arasında bazı özelliklerde benzerlikler tespit edilmiştir. Bu tespitler, tıbbi görüntüleme ve teşhiste derin öğrenmenin potansiyel bir yardımcı olabileceğini göstermektedir (Thambawita, Isaksen, Ghouse, Ahlberg, Linneberg, Hammer vd, 2021:2).

Şekil 7. Gerçek EKG ve Deepfake EKG Karşılaştırması
Kaynak: (Thambawita vd., 2021)

2022 yılında ise deepfake teknolojisinin ortopedi alanında kullanımında dair çalışma yapılmıştır. Araştırmacılar, diz eklemünde görülen 'osteoartrit' hastalığının röntgen görüntülerini üretmek için bir GAN (Generative Adversarial Network) modeli geliştirmişlerdir. Bu model hastalığın evrelerindeki (0, 1, 2, 3 ve 4 evreleri) farklılıkları saptamak için eğitilmiştir. Sonuç olarak üretilen gerçekçi röntgen görüntüleri uzmanlara sunularak anket yapılmış ve anket sonucunda uzmanların deepfake görüntülerin bazılarını, gerçek görüntülerden ayırt edemediği saptanmıştır (Prezia, Paloneva, Pölönen, Niinimäki ve Äyrämö, 2022:2). Şekil 8'de deepfake ve gerçek osteoartrit görüntülerin karşılaştırılması yapılmıştır.

Şekil 8. Deepfake Ve Gerçek Osteoartrit Görüntüleri

Kaynak: (Prezia vd., 2022)

Deepfake teknolojisi, alzheimer hastası olan kişilere gençlik yıllarını hatırlatmak ve hastalıkla mücadelede yardımcı olabilecektir (Westerlund, 2019:41). Yine aynı şekilde deepfake, bazı kanser türlerini tespit etmede, MRG (Manyetik Rezonans Görüntüleme) ile hastalık tiplerini sınıflandırmada ve X-ray’de anormalliklerin tespit edilmesinde kullanılmıştır. Tabi bu görevlerin düzgün bir şekilde yerine getirilebilmesi için çok fazla sağlık verisine ihtiyaç vardır. Burada da gizlilik ve etik gündeme gelecektir. Bu nedenle yeterli veriye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Bu sınırı aşabilmek için de GAN modelleri, gerçeğe yakın sentetik tıbbi görüntüler üreterek örnek veri sayısını arttırmayı hedeflemektedir (Lakshmi ve Hemant, 2024:306).

Tıp bilminde yapay zekanın yaygınlaşarak kullanılacağını söylemek mümkündür. Yapay zekâ yardımıyla bazı hastalıkların teşhis ve tedavi şekillerinin belirlenmesi halen deneme ve araştırma aşamalarında (İlkılıç, 2021:122).

3.1.5. Reklam ve Pazarlama Alanındaki Olumlu Etkileri

Deepfake teknolojisinin yaratıcı içerik üretebilme yapısından reklam ve pazarlama sektörü de etkilenmiştir. Farkındalık oluşturmak, kullanıcı deneyimi paylaşmak, ürün veya hizmet tanıtmak veya bunları pazarlamak gibi konularda deepfake yaratım alanı bulmaktadır. Örneğin 2021 yılında Ziraat Bankası’nın “Sen Hep Gülümse” başlıklı reklamında deepfake teknolojisi kullanılarak Kemal Sunal oynatılmıştır. Şekil 9’da da görülen Yeşilçam’ın çok sevilen oyuncularından olan Kemal Sunal’ın videosunun oluşturulması sayesinde reklam büyük ilgi görmüştür (Aydın, 2024:63).

Şekil 9. Ziraat Bankası Kemal Sunal Reklamı

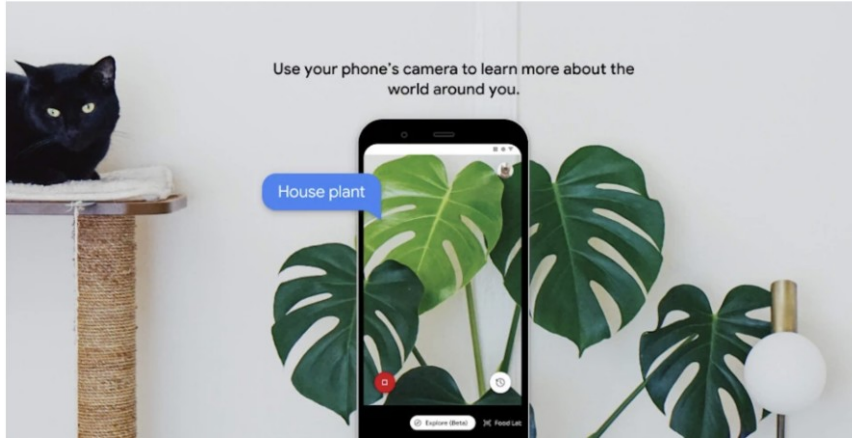
Kaynak: (<https://www.youtube.com/watch?v=fPiwmoxa0QE>)

Bir başka örnek verecek olursak ödüllü bir reklam olan “Sadece Bir Cadbury Reklamı Değil” kampanyasında ünlü aktör Shah Rukh Khan, insanları Hint işletmelerini desteklemeye davet

etmiştir. Bu reklam küçük işletmelere örnek olmuş ve ünlü aktörün deepfake ile oluşturulmuş içeriklerini kullanarak yerel işletmelerini tanıtmaya başlamışlardır (Aydın, 2024:62). Yine aynı şekilde 2019'da David Beckham'ın da yer aldığı Küresel Sıtma Farkındalık Kampanyası başlatılmıştır. Deepfake teknolojisi sayesinde David Beckham'ın dokuz dil konuşması mümkün olmuş ve çok daha düşük bir maliyetle video pazarlanmıştır (Westerlund, 2019:41).

3.1.6. Teknoloji Alanındaki Olumlu Etkileri

Deepfake'in de bir teknoloji olduğu düşünüldüğünde deepfake teknolojisinin, diğer teknolojilerin kullanılmasında ve geliştirilmesinde olumlu etkileri olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Örneğin Google tarafından üretilen Lookout ve Microsoft tarafından üretilen Seeing AI; etrafımızdaki nesneleri, insanları tanımlamak ve bunları sesli olarak aktarmak için yapay zekadan yararlanmaktadır. Şekil 10'da görülebileceği gibi telefonun kamerasını kullanarak çevrelerindeki tüm görsel öğeleri sesli komutla algılayabilme, metin okuyabilme özellikleri vardır. Bu uygulamalara son yapılan güncellemelerle görüntüyle ilgili soru-cevap yapabilmeye özelliği getirilmiştir. Tüm bunlar özellikle görme engelli bireyler için oldukça önem taşımakta ve çevrelerini daha iyi algılayabilmelerine yardımcı olmaktadır (Jaiman, 2020). Canetroller ise bir dokunsal baston denetleyicisidir ve görme engellilerin baston etkileşimleriyle sanal dünyada gezinmelerine yardımcı olmaktadır (Zhao, Curtell, Holz, Morris, Ofek ve Wilson, 2019:2).

Şekil 10. "Lookout" Uygulamasının Reklamından Bir Görsel

Kaynak: (<https://www.xatakandroid.com/aplicaciones-android/google-lookout-aplicacion-que-ayuda-a-personas-problemas-vision-llega-espanol>)

3.2. Deepfake Teknolojisinin Olumsuz Etkileri

3.2.1. Siyasi ve Sosyal Alanda Olumsuz Etkileri

Deepfake teknolojisinin olumsuz olarak kullanıldığı alanlardan biri siyasettir. Doğrudan ve dolaylı olarak bu olumsuzluklar toplumu da olumsuz etkileyecektir. İlk olarak sahte haber probleminden bahsetmek gerekir. Sanal ortamda yayınlanan binlerce haber, bilgi vardır ve bu haberler için doğruluk kontrol sistemi bulunmamaktadır. Ayrıca bir haber medyada bir günde milyonlarca kez görüntülenebilmektedir. Sahte haber ve bilgiler yüzünden medyaya olan güven son derece azalmış durumdadır ve deepfake teknolojisinin ortaya çıkması ile bu güven ilişkisinin daha da zayıflaması muhtemeldir. Gerçek olan ise ulusal ve küresel bazda siyasal anlamda sorunların olacağıdır (Dean, 2020:21; Anıkaydın, 2022:739).

Sahte haber üretmek, yanlış bilgi yaymak; bazı insanları manipüle etmek veya toplumda kargaşa yaratmak amacıyla kullanılabilir. Deepfake teknolojisi kullanılarak oluşturulmuş videolarla siyasi liderlerin sözleri çarpıtılabilir veya yanıltıcı ifadeler eklenerek kamuoyu manipüle edilebilir (Whyte, 2020). Örneğin sahte bir video paylaşımı, yaklaşan bir füze saldırısı ya da bulaşıcı bir hastalığı duyurma gibi halkı paniğe sürükleyebilir. Yine sahte bir video ile ülkeler arası diplomatik ilişkileri bozacak, ayaklanmalara neden olacak, şiddete yol açacak kışkırtıcı içerikler üretilebilir (Citron ve Chesney, 2019:1776). Bu tarz videoların hızlı yayılması da toplumda bir çatışmaya neden olabilir. Deepfake ses kayıtları kullanılarak siyasi liderlerin söylemediği sözler söylenmiş gibi gösterilebilir, sahte telefon görüşmeleri ve sahte sesli mesajlar üretilebilir. Bu durum siyasi liderlerin

veya sahte ses kaydı üretilen kişilerin itibarını zedeleyebilir ve yanlış bilgilere dayanarak haklarında yanlış kararlar alınmasına neden olabilir (Whyte, 2020).

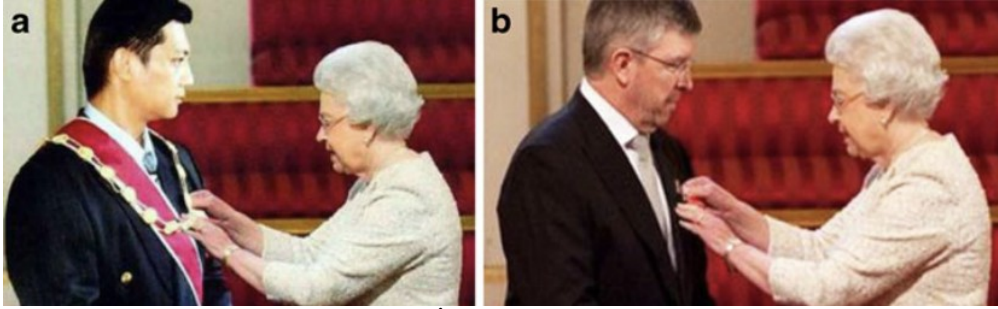
Bu durumun en bilinen örneği şekil 11’de görülen Amerikalı oyuncu Jordan Peele’nin ağzı Amerika Birleşik Devletleri’nin eski başkanı olan Barack Obama’nın üzerine yapıştırılmış ve Obama’nın ağzından “*Başkan Trump tam ve eksiksiz bir aptaldır*” cümlesi söylenmiş gibi gösterilmiştir (Mack, 2018).

Şekil 11. Barack Obama’nın, Peele’nin Ağzıyla Konuştuğu Video Görüntüsü

Kaynak: (<https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDm1eL0>)

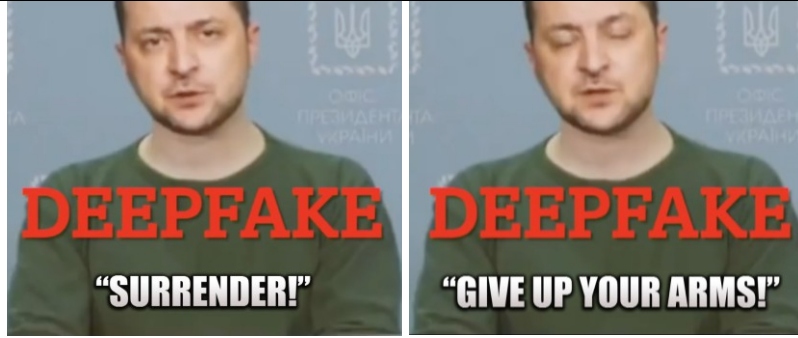
Yine bir başka örnek, Malezyalı politikacı Jeffrey Wong Su En, uluslararası yardım kuruluşu Sınır Tanımayan Doktorlar’a yaptığı katkılarından dolayı Kraliçe II. Elizabeth tarafından şövalye ilan edildiğini iddia etmiş ve şekil 12-a’da görülen Elizabeth tarafından ödüllendirildiğine dair görseli medyada yayınlamıştır. Ancak ödülle ilgili soru sorulduğunda İngiliz Yüksek Komisyonu, Bay Wong’un adının resmi şövalyelik listesinde yer olmadığını ve ilgili görselin şövalyelik törenleri için benimsenen olağan protokolle uyuşmadığını belirtmiştir. En sonunda görselin Bay Wong’un popülaritesini artırmak için şekil 12-b’de görülen orijinal tören fotoğrafı ile kendi yüzünü birleştirmesiyle elde ettiği anlaşılmıştır (Redi, Taktak ve Dugelay, 2011:134).

Şekil 12. Bay Wong’un Şövalye İlan Edildiğine Dair Deepfake Görüntüsü

Kaynak: (Redi, Taktak ve Dugelay, 2011)

Aynı şekilde Ukrayna-Rusya savaşı sırasında, Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelenski’nin Rusya’ya teslim olduğunu söyleyen şekil 13’te de görülen deepfake videosu oluşturulmuştur. Ukrayna Askeri İstihbarat Teşkilatı, Rusya’nın yeni bir taktik olarak sahte video yayabileceği konusunda halkı uyarmıştır (Yapay Zekâ Çalışma Grubu, 2023:12).

Şekil 13. Volodimir Zelenski'nin Deepfake Videosundan Görüntüler

Kaynak: (<https://www.youtube.com/watch?v=enr78tJkTLE>)

Bu örneklerle bakıldığında, deepfake teknolojisinin toplum üzerinde korku yaratma, karalama kampanyası oluşturma veya insanları yanıltma gibi amaçlarla çok kolay bir şekilde kullanılabildiği görülmektedir.

3.2.2. Ekonomik Alanda Olumsuz Etkileri

Deepfake teknolojisi ile finansal piyasalar manipüle edilerek maddi kazanç sağlamak amacıyla da bu teknoloji kullanılabilir. Bir deepfake içeriğe bağlı olarak bir finansal kriz kolayca tetiklenebilir. Yanlış veya yanıltıcı haberler borsada ani düşüş ve ani yükselmelere neden olabilmektedir. Yanıltıcı bir deepfake içeriği, piyasa haberleriyle bağlantılı olarak ve hisse senedi fiyatlarının istikrarsız olduğu bir dönemde piyasaya sürülürse piyasadaki etkileri artırması olasıdır (Dean, 2022: 24). Örneğin 2019 yılında gerçekleşen bir olayda WhatsApp uygulaması üzerinden Metro Bank'ın likiditesinin tükendiğini bildiren bir mesaj gönderilmiş ve insanlar tüm para ve mücevherlerini almak için Metro Bank'a akın etmişler. Yaşanılan bu olay, payların %9'a düşmesine neden olmuştur. Bir başka örnekte, borsada işlem gören bir şirketin CEO'sunun deepfake videosu üretilerek şirkete zarar verecek açıklamalar yaptırılmış ve bu durum hisse fiyatlarının düşmesine neden olmuştur (Stupp, 2019).

3.2.3. Deepfake Teknolojisi'nin Hukuk Alanına Olumsuz Etkileri

Deepfake teknolojisinin yaygın kullanımı hukuki sorunları da beraberinde getirmiştir. Deepfake içerikler oluşturulurken genelde bir kişinin yüzü veya sesi izinsiz kullanılmaktadır. Bu da kişilik haklarının, mahremiyetin ihlal edilmesi anlamına gelmektedir.

Deepfake teknolojisinin kötüye kullanımı, mahkemeler açısından gerçeklik ve adalet arayışını tehdit edebilir ve adil yargılanma hakkını zedeleyebilir. Ayrıca, bu durum yargılama ilkelerini de olumsuz yönde etkileyebilir. Deepfake teknolojisi ile üretilen sahte deliller, bir kişinin yargılanmasına, hatta kişilerin işlemedikleri bir suç nedeniyle hüküm giymesine sebebiyet verebilir (Yavuz, 2022:212-213). Sahte delillerin mahkemelere sunulması ve itiraz üzerine bu delillerin tekrar tekrar incelenmesi taraflar arasında zaman ve para kaybına da sebebiyet verecektir (Çiçek ve Yalçın, 2024:35).

Örneğin Birleşik Krallık'ta görülen bir velayet davasında anne, ortak çocuklar için babaların şiddete meyilli davranışlarına maruz kaldığını ve bu nedenle çocuklar ile baba arasında bir ilişki kurulamadığını iddia ederek velayetin kendisine verilmesinin talep etmiştir. Bu iddiaları ise babaya ait olduğunu ileri süren ses kayıtlarına dayandırmıştır. Ancak babanın avukatları ses kayıtlarının deepfake teknolojisi ile oluşturulduğunu ispat etmiş ve bu kayıt mahkemece delil olarak değerlendirmeye alınmamıştır (Yavuz, 2022:213).

Teknolojinin yaygın kullanımıyla beraber internet ortamında işlenen suçlar da bir hayli yaygınlaşmıştır. Deepfake teknolojisinin ortaya çıkmasıyla kişinin rıza dışı alınmış görüntüleri ile pornografik içerik üretme, dolandırıcılık, iftira, şantaj gibi birçok suç çok daha kolay işlenebilir hale gelmiştir. Meydana gelebilecek tehlikelerden biri de fikri hakların ihlal edilmesidir. Örneğin YouTube'da "Vocal Synthesis" adlı bir kanal, ünlü sesleri farklı beklenmedik diyaloglarla eşleştiren videolar üretmektedir. "Vocal Synthesis" in anonim yaratıcısı, Jay-Z'nin, deepfake ile oluşturulmuş Hamlet'in "To Be or Not To Be" ve Billy Joel'in "We Didn't Start The Fire" nı okuduğu videolar

üretmiştir ve Jay-Z de telif haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle kaldırılmasını talep etmiştir (Attenborough, 2020).

Deepfake içerikler bunların dışında siber zorbalık konusunda da tehlike oluşturmaktadır. Örneğin Amerika'da isimsiz bir siber zorba, üçlü amigo kızı yerel takımından uzaklaştırmak için bir deepfake içerik oluşturmuştur. Suç duyurusuna göre bu içerikte; amigo kızların uyuşturucu, sigara, alkol kullandığı, müstehcen görüntüler mevcuttur ve bu görüntüler siber zorba tarafından kızların koçuna gönderilmiştir. Soruşturma sonucunda ilgili IP adresi takip edilerek zorbanın, kızı rakip takımda olan bir anne olduğu anlaşılmıştır (Bellware, 2021). Bu hususta çevrimiçi topluluklar ve sosyal medya platformları birtakım stratejiler geliştirmiştir. Örneğin X (Eskiden Twitter) platformunda izin alınmaksızın cinsel görüntülerin paylaşılması yasaklanmıştır.¹ Bu tarz içerik paylaşanların hesapları kapatılmış ve tekrar kullanıma dönebilmeleri için ilgili içerikleri silmeleri gerektiği bildirilmiştir. Aynı şekilde Google, mağdurlar için istenmeyen görüntülerin çıkarılmalarını talep edebilecekleri bir bildirim sistemi geliştirmiştir. Google gibi Microsoft da Bing arama motorundan ve OneDrive ve Xbox Live bulut hizmetlerinden mağdurların görüntülerinin kaldırılmasını sağlayabilecek bir yöntem geliştirdiğini bildirmiştir (Öztürk, 2021).

3.3. Deepfake Alanındaki Hukuki Düzenlemeler

3.3.1. Mevzuat Düzenlemeleri

Yapay Zekâ hukukunun asıl ortaya çıkışı, yapay zekânın; adalet, etik, sosyal normlar ve değerleri makul bir sınırdan tutabilmek amacıyla gerekli sınırlamaları getirirken aynı zamanda yapay zekânın büyümeye devam etmesine de olanak sağlamaktır (Mohsin, 2021:44).

Deepfake teknolojisinin kullanımının yaygınlaşmasıyla beraber teknolojinin hukuk alanında olumsuz yansımaları olmuştur. Bu olumsuzlukların önüne geçebilmek için bazı ülkelerde doğrudan deepfake teknolojisi ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmış veya yapılmakta iken bazı ülkelerde herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

3.3.1.1. Türkiye

Türkiye'de yapay zekâ ile ilgili çeşitli projeler geliştirilmeye devam edilmekte ve işlevsel sistemler inşa edilmektedir. Ayrıca, bu alanda yapılan bilimsel çalışmalar da ülkemizde belirgin bir artış göstermektedir. Hukuk perspektifinden incelendiğinde ise, baroların bu alandaki birçok faaliyeti bulunmaktadır (Aksu, 2023:24-25). Ancak Türk hukukunda deepfake ile ilgili doğrudan yapılmış bir yasal düzenleme mevcut değildir. Yürürlükte olan kanunlar ilgili olduğu ölçüde uygulanabilmektedir. Deepfake kullanımı yaygınlaştıkça, herhangi bir yasal düzenleme de olmadığını göz önünde bulundurduğumuzda bazı hak ihlalleri ve bazı hukuka aykırılıklar meydana gelmektedir. Oluşturulan içeriklerin kullanım şekline göre farklı suçlar oluşabilir. Hangi durumlarda hangi suçların oluşacağı aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.3.1.2. Amerika Birleşik Devletleri

Türk hukukunda herhangi bir düzenleme mevcut değilken Amerika, deepfake ile ilgili ilk ve en çok düzenleme yapan ülkedir. Amerika'da hem federal düzeyde hem de federe düzeyde deepfake ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Deepfake teknolojisine ilişkin federal düzeydeki ilk yasa 2019'da Trump tarafından imzalanarak yasalasmıştır (Özyiğit, 2022:498).

Virginia, ülkedeki rıza dışı alınan görüntülerle oluşturulan deepfake pornografisinin dağıtımına cezai yaptırım uygulayan ilk eyalet olmuştur. 1 Temmuz 2019'da Virginia'da yürürlüğe giren yasa ile rıza dışı sahte oluşturulmuş müstehcen görüntü ve videoların dağıtımı, 1 yıla kadar hapis ve 2.500 dolar para cezası ile cezalandırılan birinci sınıf kabahat haline getirilmiştir. Teksas ise kamu görevi için adaylara zarar vermeyi veya seçimleri etkilemeyi amaçlayan deepfake videoların oluşturulması ve dağıtılmasını yasaklayan ilk eyalet olmuştur. 1 Eylül 2019'da Teksas'ta yürürlüğe giren yasa deepfake videoyu "*kandırmak amacıyla oluşturulan, gerçekleşmeyen bir eylemi gerçekleştiren gerçek bir kişiyi tasvir eden video*" olarak tanımlar. Bu yasada bir kişinin bir adaya zarar vermek veya seçim sonucunu etkilemek amacıyla bir deepfake video oluşturması ve bu videonun bir seçimden önceki 30 gün içinde yayınlanmasına veya dağıtılmasına neden olması, kişinin 1 yıla kadar hapis

¹ Bkz. <https://help.twitter.com/tr/rules-and-policies/twitter-report-violation>

cezası ve 4.000 dolar para cezası ile cezalandırılabilmesini öngören A sınıfı kabahat olarak düzenlenmiştir (Ferraro, Chipman ve Preston, 2020:232).

Yine Kaliforniya'daki yasa bir seçimden sonraki 60 gün içinde gerçek görüntülere benzeyecek şekilde değiştirilmiş politikacıların videolarının, görüntülerinin veya seslerinin oluşturulmasını yasaklamaktadır (Briscoe, 2021).

Bu yasalar sadece sayılanlarla sınırlı olmayıp Amerika'daki birçok eyalette yasa veya yasa tasarısı çıkarılmıştır.

3.3.1.3. Çin

Çin'de de deepfake ile ilgili yasal düzenlemeler mevcuttur. Çevrimiçi Ses ve Görüntü Bilgi Hizmetlerinin Yönetimine İlişkin Hükümler (*Provisions on the Administration of Online Audio and Video Information Services*)'in 11. maddesine göre “çevrimiçi ses, görüntü bilgi sağlayıcılarının ve kullanıcılarının, aslında var olmayan ses, görüntü bilgisi yaratmak, yayınlamak veya iletmek amacıyla derin öğrenme veya sanal gerçeklik gibi yeni teknolojileri veya uygulamaları kullanmaları halinde bunu gözle görülür biçimde etiketlemeleri gerekmektedir”. Ancak aynı maddenin ikinci fıkrasında bu kuralın istisnası olarak sahte haber oluşturmak ve yaymak öngörülmüş olup bu amaçla deepfake oluşturulması yasaklanmıştır.²

Çin'de yine deepfake ile alakalı Derin Sentez İnternet Bilgisi Hizmetlerinin Yönetimine İlişkin Hükümler (*Provisions on the Administration of Deep Synthesis Internet Information Services*) yasası çıkarılmıştır. İlgili yasanın 14. maddesinde “hizmet sağlayıcılar ve teknik ekip; veri yönetimini güçlendirmeli ve veri güvenliğinin korunmasına yönelik önlemler almalı, bunların yanında verilerin kişisel veri içermesi halinde kişisel verilerin korunmasına ilişkin hükümler uygulanacak olup, ses veya yüz gibi biyometrik verilerde düzenleme yapabilmek işlevleri sağlıyorsa, kullanıcıları, bilgisi düzenlenen kişiden bu hususta rıza almaya yönlendirecektir.” denilmiştir.³ Yine aynı yasanın 17. maddesinde “hizmet sağlayıcılar; ses veya görüntü gibi biyometrik verilerde büyük değişiklikler yapıldığı takdirde görünür biçimde etiketleme yaparak halkı bu içeriklerin gerçek olmadığına dair uyarmalı, diğer teknolojilerin kullanımlarında da kullanıcıları etiket yapmaya yönlendirmeli ve onları bu konu uyarmalıdır.” demektedir. İlgili maddeden anlaşılmaktadır ki deepfake içerikler hizmet sağlayıcıların denetiminden geçerek kamuya sunulduğunda, gerekli etiketleme faaliyetleri doğrudan hizmet sağlayıcı tarafından yapılacak (Erdoğan, 2023:42) ve böylece insanlar görüntü veya videonun gerçek mi deepfake mi olduğunu anlayabilecektir.

3.3.1.4. Tayvan

Tayvan'da, 2023'e kadar deepfake teknolojisinin kullanımına dair yasal bir düzenleme yapılmamıştır. Ancak 2023'te mecliste kabul edilen Ceza Kanunları'nda yasal değişiklik öngören tasarıya göre; bir kişinin rızası olmadan cinsel içerikli görüntülerinin hazırlanması veya yetkisiz biçimde bu içeriklerin dağıtılması suç olarak düzenlenmekte olup söz konusu içeriği kâr amacıyla dağıtmak cezanın ağırlaştırılmasına yol açarken mezkûr içerikleri tehdit ya da şantaj amacıyla üretmenin ya da dağıtmanın çok daha ağır yaptırımlara tabi olduğu görülmektedir. Tasarıda içeriği üretme ve yayma kavramlarının yanı sıra içerikleri; çoğaltmak, dağıtmak, yayınlamak, iletmek, sergilemek fiilleri de suç teşkil eden fiiller olarak kabul edilmiştir. Kabul edilen tasarıya göre kişinin rızası olmadan cinsel içerikli görüntü ve video üretilmesi durumunda 3 yıla kadar, bu içeriklerin yetkisiz olarak dağıtılması durumunda ise 6 aydan 5 yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilir. İçeriklerin kar elde etme amacıyla dağıtılması durumunda ise ceza ağırlaştırılmış ve öngörülen cezanın yarısına kadar ek bir ceza öngörülmüştür. Tayvan'da diğer bir yasa değişikliği ile dolandırıcılık faaliyetlerinde kullanılmak üzere hazırlanan deepfake içeriklerinin kullanımının da cezalandırılması öngörülmüştür.⁴

3.3.1.5. Hindistan

Hindistan'da henüz deepfake teknolojisini düzenleyen mevzuat düzenlemesi yoktur. Veri koruma ve telif hakkı yasalarına ek olarak sosyal medya platformlarının deepfake teknolojisine karşı daha sert bir duruş sergilemeye ve yapmazlarsa sorumluluklarına gidebilmek için yasanın

² Bkz. CAC, “Regulations on the Administration”, m. 11.

³ Bkz. CAC, “Provisions on the Administration of Deep Synthesis”, m. 14.

⁴ Bkz. <https://www.taipeitimes.com/News/front/archives/2023/01/08/2003792190>

sıkılaştırılması konusunda tartışmalar vardır (Nema, 2020). Hindistan'ın özelliği, mevcut yasaların ölen insanların deepfake içeriklerini oluşturma olasılığını kapsamadığı düşüncesine odaklanmasıdır. New York yasası, ölen kişinin kişilik haklarının korunmasını tanıtım hakkına yerleştirirken Hindistan'da bu durum veri koruma yasası kapsamında tartışılmaktadır. Bu bağlamda, Macaristan ve İspanya'nın gizlilik ve veri koruma yasalarındaki gibi ölen kişinin haklarının korunması için tamamlayıcı veri yasalarına atıfta bulunmaktadır (Jain, 2020).

3.3.1.6. İngiltere

Deepfake teknolojinin İngiltere'de 2019'da yaygınlaşmasının akabinde 2020 yılında mahremiyet istismarı vakalarında bir artış olmuştur. İngiltere'de yasal bağımsız bir organ olan Hukuk Komisyonu'nun 253 numaralı değerlendirme çalışmasına göre Covid-19 pandemisi nedeniyle insanların evine kapandığı dönemde mahremiyet istismarı konusunda ciddi artışlar yaşanmıştır.⁵ Değerlendirme çalışmasının giriş bölümünde İngiltere'de deepfake görüntülerin, aşağılayıcı görüntülerin ve cinsel içerikli özel görüntülerin paylaşılmasının tehdit edilmesi mevcut yasada suç olmayan zararlı davranış olduğu belirtilmiştir.⁶ Ayrıca bu çalışmada deepfake pornografisinin "mahrem görüntü istismarı" kavramına dahil olduğu belirtilmiştir.⁷ Sonuç olarak değerlendirme çalışmasında deepfake kullanılarak elde edilen rıza dışı pornografik içeriklerin suç olarak düzenlenmesi gerektiği önerilmiştir.⁸

İngiltere Hükümeti tarafından 2024'te yapılan bir basın açıklamasında, cinsel içerikli deepfake oluşturulmasını suç sayan yasa önerisi açıklanmıştır. Yeni suçun Ceza Adaleti Tasarısı (*Criminal Justice Bill*)'na bir değişiklik olarak ekleneceğini bildirilmiştir. Söz konusu tasarı henüz yasalaşmamış olup düzenlemeler Lordlar Kamarası'nda incelenmektedir (Farris, 2024).

3.3.1.7. Almanya

Almanya Federal Konseyi, deepfake ile mücadeleyle yönelik yasal düzenlemelerin yetersiz olduğunu belirterek kişisel hakları deepfake içeriklerden korumak için bir yasa tasarısı başlatmıştır. Konsey, Alman Ceza Kanunu'na "Dijital sahtecilik yoluyla kişisel hakların ihlali" başlıklı bir bölüm eklemeyi önermiştir. Bu bölümde, bilgisayar teknolojisi kullanılarak bir kişinin imajını, davranışını veya ifadelerini aldatıcı şekilde değiştirmek amacıyla içerik oluşturmak veya dağıtmak karşılığında 2 yıla kadar hapis veya para cezası öngörülmektedir. Ayrıca bu içerikleri herkese açık olarak paylaşmak veya özel konular söz konusuysa 5 yıla kadar hapis veya para cezası öngörülmüştür (Federal Konsey Yasa Tasarısı, 2024).

3.3.1.8. Avrupa Birliği

Avrupa Birliği'nde deepfake ilk olarak 2021 tarihinde Avrupa Parlamentosu Araştırma Servisi tarafından hazırlanan Deepfake ile Mücadele Raporu'nda ele alınmıştır. Bu raporda deepfake içeriklerin neden olduğu olumsuzluklar, yasal düzenleme alanındaki boşluklar ve yapılabilecek öneriler yer almaktadır (Avrupa Parlamentosu Araştırma Servisi, 2021). Avrupa Birliği'nin yapay zekaya ilişkin en kapsamlı yasal düzenlemesi olan Yapay Zekâ Tüzüğü ilk olarak 2021'de önerilmiş, 1 Ağustos 2024 tarihinde de yürürlüğe girmiştir.⁹

Yapay Zekâ Yasası'nda deepfake; "mevcut kişilere, nesnelere, yerlere, varlıklara veya olaylara benzeyen ve bir kişiye yanlış bir şekilde gerçek veya doğru görünen yapay zekâ tarafından oluşturulan veya manipüle edilmiş görüntü, ses veya video içeriği anlamına gelir." şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰

Yapay Zekâ Yasası'nda teknoloji kullanımı yasaklanmamış ancak sistem kullanıcıları bakımından etiketleme ve nasıl oluşturulduğunu veya manipüle edildiğini şeffaflık yükümlülüğü kapsamında açıklamasını öngörmüştür. Yasada şeffaflık yükümlülüğünün kapsamı Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda güvence altına alınan ifade özgürlüğü ile bilim ve sanat özgürlüğünün kullanılması durumunda sınırlandırılmıştır. Yine aynı şekilde cezai suçları tespit etmek, önlemek, araştırmak

⁵ Bkz. Law Commission, "Intimate Image Abuse", p. 1.21.

⁶ Bkz. Law Commission, "Intimate Image Abuse", p. 1.40.

⁷ Bkz. Law Commission, "Intimate Image Abuse", p. 2.145.

⁸ Bkz. Law Commission, "Intimate Image Abuse", p. 7.156.

⁹ Bkz. https://www.ab.gov.tr/ab-yapay-zeka-yasasi-yayimlandi_53836.html

¹⁰ Bkz. "Artificial Intelligence Act" (Yapay Zeka Yasası) m. 3, p. 60.

veya kovuşturmak için kullanımın yasalarca yetkilendirildiği durumlarda da şeffaflık yükümlülüğünün kapsamı sınırlandırılmıştır.¹¹

Avrupa Birliği'nde Kasım 2022'de Dijital Hizmetler Yasası yürürlüğe girmiş olup bu yasa çevrimiçi platformlarda yasadışı içeriklerin yayılmasını sınırlandırmayı hedeflemiştir. Dijital Hizmetler Yasası'nda içerik sağlayıcılara içeriklere hangi denetleme kurallarını uyguladıklarını ve bunları uygulamak için hangi önlemleri aldıklarını şeffaf biçimde ortaya koymaları gerektiği ifade edilmiştir (Avrupa Parlamentosu Araştırma Servisi, 2021). Dijital Hizmetler Yasası kapsamında deepfake teknolojisinin kullanımının yasaya aykırı olması durumunda aracı hizmet sağlayıcısının bir önceki mali yılda elde ettiği cironun %6'sına kadar para cezasına hükmedileceği belirtilmiştir.¹²

4. Ceza Hukuku Genel Teorisi Açısından Deepfake Teknolojisi

4.1. Genel Olarak

Ceza hukuku, cezai müeyyidelerle yasaklanan suçlardan oluşan hukuk normlarının tamamını içeren bir hukuk dalıdır (Toroslu ve Toroslu, 2021:17). Ceza hukukunun temel yapı taşlarından birini oluşturan suç kavramı ise haksız, kusurlu ve cezalandırılabilir davranışı ifade etmektedir. Suç genel teorisi, bir fiilin suç teşkil edip etmediğini belirleyebilmek amacıyla, o fiilde yer alması gereken unsurları tanımlar ve inceler (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:213).

Suçun meydana gelebilmesi için, bir eylemin varlığı gereklidir ve bu eylem hukuka aykırı, kusurlu ve yasada tanımlanmış olmalıdır. Buna göre de suçun unsurları öğretide çeşitli ayrımlara tabi tutulmakla beraber yasallık, maddi unsur, hukuka aykırılık ve manevi unsur olmak üzere dört başlık altında incelenebilir (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:217).

Yapay zekaya sahip bir makinenin de bir eyleme veya sonuca yol açmış olması mümkündür. Örneğin yapay zekâ kullanan bir makinen birini yaralaması, bir mala zarar vermesi gibi durumlarda sorumluluğun kime ait olduğu hususu gündeme gelecektir. Ceza hukukunda yer alan "hareket", "sorumluluk", "kusur" ve "isnat yeteneği" gibi kavramların yapay zekalı makineler uygulanabilirliği önemli bir tartışma konusu olmakla beraber bu kavramların yapay zekâ için de kullanılabileceğini savunanlar azımsanamayacak ölçüdedir. "Hareket", "kast", "kusur" ve "irade" gibi unsurların makineler üzerinde uygulanması sorunlu gibi görünse de makine ve insan arasındaki farklar göz önünde bulundurulduğunda bu kavramların makineler için uyarlanabileceği, içeriklerinin değiştirilebileceği veya yeni anlamlar yüklenebileceği yönünde görüşler bulunmaktadır (Kangal, 2021:44).

Ceza hukuku kapsamında sorumluluktan söz edebilmek için fail bakımından hareket ve kusur yeteneğinin olması gerekmektedir. Yapay zekanın cezai sorumluluğundan söz edebilmek için de yapay zekâ bakımından hareket ve kusur yeteneği sorununun çözülmesi gerekmektedir (Bacaksız ve Sümer, 2021:155). Bu konu çalışmamız kapsamını aştığı için daha fazla ayrıntıya yer verilmeyecektir.

4.1.1. Yasallık Unsuru

Yasallık, tipiklik veya kanunilik olarak adlandırılan unsur, fiilin ceza kanununda yazılı tanıma uygun olması olarak tanımlanmaktadır. Bir eylem, yasadaki tanıma uymuyorsa tüm suç unsurlarını taşısa dahi suç olarak kabul edilmez (Alacaptan, 1975:29). Yasallık, fiilin ceza kanununda yer alan bir suç tanımına uygun olup olmadığının belirlenmesiyle ilgilidir ve bu belirleme yargılama sürecinde hâkim tarafından gerçekleştirilir (Zafer, 2021:232). Yapılan eylem, yalnızca yasadaki bir suç tanımına uygun olduğu takdirde cezalandırılabilir (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:218).

4.1.2. Maddi Unsur

Bir suçtan söz edilebilmesi için beşerî bir fiilin olması gerekmektedir (Hafızoğulları ve Özen, 2021:167) Modern ceza hukuku bakımından suç, fiilin varlığını gerektirmektedir. Ceza hukuku anlamında bir fiilin oluşabilmesi için çeşitli unsurların bulunması gerekmektedir. Bunlar; hareket, netice ve nedensellik bağıdır (Toroslu & Toroslu, 2021:133).

¹¹ Bkz. "Artificial Intelligence Act" (Yapay Zeka Yasası) p. 134.

¹² Bkz. "Digital Services Act" (Dijital Hizmetler Yasası) m. 52.

Hareket, insanın dış dünyada meydana getirdiği olumlu ya da olumsuz olabilen iradi bir davranıştır (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:218). Ceza hukuku bakımından önemli olan hareket kavramı, kanunun suç olarak kabul ettiği bir sonuca yol açan harekettir (Demirbaş, 2024:247). İnsanın dış dünyada ortaya çıkan iradi davranışı hareket olarak tanımlanır. Ceza hukukunda hareketin icrai olarak yapmak ve ihmali olarak yapmamak şeklinde iki görünüşü bulunmaktadır (Toroslu ve Toroslu: 2021:135).

Netice, ceza hukuku anlamındaki hareketin dış dünyada oluşturduğu değişikliktir. Ancak ceza hukuku bakımından önemli olan, hareketin oluşturduğu her değişiklik değil suçun kanunu tanımında yer alan değişikliktir (Özgenç, 2024:193). Bir suçun tanımında neticeye unsur olarak yer verilmişse suçun tamamlanabilmesi bakımından neticenin meydana gelmesi gerekir. Ancak suçun kanuni tanımında unsur olarak neticeye yer verilmemişse suçun tamamlanabilmesi için hareketin gerçekleştirilmesi yeterlidir (Koca ve Üzülmüş, 2024:128).

Nedensellik bağı, neticenin bir kişiye yüklenebilmesi için, o kişinin hareketi ile netice arasında bulunması gereken bağa denir. Nedensellik bağı uyarınca bir kişinin hareketiyle meydana gelen dış değişiklik arasında bir ilişki olmadığı durumlarda, kişi bu neticeden sorumlu tutulamaz (Toroslu ve Toroslu, 2021:149).

4.1.3. Hukuka Aykırılık

Suçun oluşması için fiilin hukuka aykırı olması gerekir. Eğer fiili hukuka uygun duruma getiren neden mevcutsa suç oluşmaz. Hukuka aykırılıktan bahsedebilmek için iki şartın meydana gelmesi gerekmektedir. Birincisi; fiilin ceza hukuku normlarına aykırılık teşkil etmesi gerekmektedir. İkincisi bu fiilin meydana getirilmesine imkân tanıyan herhangi bir kuralın bulunmaması gerekmektedir (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:296,297). Hukuk düzeni, belirli şartların oluşması halinde yasaklanan bir davranışa izin vermektedir. Bu durum hukuka uygunluk nedenleri olarak adlandırılan nedenlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kanunda suç olarak tanımlanan bir fiilin işlenmesi durumunda, hukuka uygunluk nedenleri varsa, toplum bakımından cezalandırılması gereken bir zarar bulunmayacağından fiil suç sayılmayacaktır (Hafızoğulları ve Özen, 2021:210-211).

Hukuka uygunluk nedenleri arasında; emrin yerine getirilmesi, meşru savunma, zorunluluk hali, hakkın kullanılması ve ilgilinin rızası, hekimlik mesleğinin icrası, sportif faaliyetler ve basın hürriyeti yer almaktadır (Hafızoğulları ve Özen, 2021:213-238).

4.1.4. Manevi Unsur

Kusurluluk olarak da ifade edilen manevi unsur, fiil ile fail arasındaki psikolojik bağı ifade etmektedir (Centel, Zafer & Çakmut, 2020:359). Hukuk sistemimize göre, bir suçun manevi unsuru, icra veya ihmali hareketinin bilinçli ve iradi bir şekilde gerçekleştirilmesini gerektirir. Bu da suçun kast ve taksir olmak üzere iki farklı biçimde meydana gelmesini sağlar (Hafızoğulları ve Özen, 2021:240).

Kast, kusurluluğun temel biçimidir ve suç meydana gelebilmesi için kastın bulunması gerekir (Centel, Zafer & Çakmut, 2020:367). Kanundaki kast tanımına bakıldığında kastın bilme ve isteme olmak üzere iki unsuru bulunduğu görülmektedir (25611 Sayılı, 12.10.2004 Tarihli Resmî Gazete'de Yayımlanan 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu m.21/1). Kastın bilme unsuru, suç teşkil eden fiilin fail tarafından bilinmesini ifade eder. Failin gerçekleştirdiği fiilin neticesini istemesi de kastın isteme unsurudur. Kastın gerçekleşebilmesi için bilme ve isteme unsurlarının birlikte bulunması gerekmektedir (Centel, Zafer ve Çakmut, 2020:368-371).

Taksir ise istenen bir davranış ile istenmeyen bir sonucun ortaya çıkmasından doğan sorumluluktur (Hafızoğulları & Özen, 2021:262). Türk Ceza Kanunu'na göre de taksir "dikkat ve özen yükümlülüğüne aykırılık dolayısıyla, bir davranışın suçun kanuni tanımında belirtilen neticesi öngörülmeyerek gerçekleştirilmesidir" şeklinde tanımlanmıştır (TCK m.22/2). Taksir istisnai bir nitelik taşır (Toroslu & Toroslu, 2021:233) ve taksirli bir fiilin cezalandırılabilmesi için kanunilik ilkesi gereği o fiilin kanunda ayrıca düzenlenmiş olması gerekmektedir (TCK m.22/1).

Burada Ceza Hukuku Genel Teorisi açısından suçun unsurları incelenmiş olup deepfake teknolojisi ile işlenebilecek suçlar bakımından suçun unsurları aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

4.2. Deepfake Teknolojisi Kullanılarak İşlenen veya İşlenebilecek Suçlar

Teknolojinin gelişmesi ve internetin artan kullanımıyla birlikte siber ortamda işlenen suçlar da yaygınlaşmıştır. Teknolojinin sağladığı imkanlar kullanılarak birçok suçun işlenmesi kolaylaşmıştır. Deepfake teknolojisi de bazı suçların işlenmesinde araç olarak kullanılmaktadır. Bu durumda ceza hukuku kapsamında bazı suçlar gündeme gelecektir (Kandır, 2023:152).

4.2.1. Dolandırıcılık (TCK m. 157)

Dolandırıcılık suçu, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 157. maddesinde düzenlenmiştir. TCK 157'ye göre; *"Hileli davranışlarla bir kimseyi aldatıp, onun veya başkasının zararına olarak, kendisine veya başkasına bir yarar sağlayan kişiye bir yıldan beş yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezası verilir."* (TCK m.157).

Dolandırıcılık suçunun faili herkes olabilir. Suçun mağduru da yine herkes olabilir. Suçun mağduru yani suçtan zarar gören kimse, söz konusu suç ile malvarlığı değeri azalan kimsedir. Dolandırıcılık suçunun hukuki konusu bireylerin malvarlıklarının korunmasına yönelik kamu yararadır. Dolandırıcılıkta fiil; failin bir kişiyi hileli davranışla aldatması, o kişinin veya başkasının zararına olacak şekilde kendisine veya başka bir kişi lehine yarar sağlamasıdır. Dolandırıcılık suçu kasten işlenebilen bir suçtur. Dolandırıcılık kastının, suç işlenmeden önce ya da en azından suç işleme esnasında var olması gerekir. Fiilin hukuka aykırı olması gerekmektedir. Bir kişinin hileli yollarla zarara uğratılması her durumda hukuka aykırıdır. Dolandırıcılık suçunun taksirli şekli kanunda düzenlenmediğinden bu suç taksirle işlenemez (Hafızogulları ve Özen, 2021:412-413,420).

Suçun hukuki konusu; malvarlığına ilişkin bir değer, taşınır, taşınmazlar ve hatta alacak hakkı da olabilmektedir. Deepfake içeriklerle işlenen dolandırıcılık suçlarına bakıldığında, suçluların takibini zorlaştırmak amacıyla bitcoin veya dijital para gibi alternatiflere başvurdukları gözlemlenmektedir (Öztürk, 2021:74).

TCK 158'de ise dolandırıcılık suçunun nitelikli hali düzenlenmiştir ve daha ağır ceza öngörülmüştür. Deepfake bakımından dikkate alınması gereken hüküm 158/1-(f) maddesidir. 158/1-(f)'de dolandırıcılığın, *"bilgi sistemlerinin, banka veya kredi kurumlarının araç olarak kullanılması suretiyle"* işlenmesi halinde üç yıldan on yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezasına hükmolunacağı söylenmiştir (TCK m.158/1-f).

Dolandırıcılık suçunu deepfake içerikler bakımından ele alacak olursak, deepfake içerikler görüntü veya ses kaydı içermektedir. Fail, hileli davranışlarla bir bilgi sisteminden yararlanarak bu içeriklerle bir kimseyi aldatıp, o kimseyi yahut başkasını zarara uğratar ve kendisine ya da başkasına yarar sağlarsa ceza arttırılacaktır. Kanunun gerekçesinde ise cezanın arttırılma nedeni, bilgi sistemlerinin suçun işlenmesini kolaylaştırmasıdır (Hafızogulları ve Özen, 2021:426-427).

İnsanların sosyal medyada ve dijital platformlarda paylaştıkları veriler, deepfake teknolojisinin beslediği verilerdir. Deepfake teknolojisi de kötü niyetli kullanıcılarının dolandırıcılık amacıyla yöneldiği bir araç haline gelmiştir (Aydın, 2024:76). Örneğin Çin'de meydana gelen bir deepfake dolandırıcılığı olayında, bir deepfake kullanıcısı, mağdur Guo'nun bir arkadaşının ses ve görüntüsünü deepfake aracılığıyla yeniden oluşturarak mağdurla görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede mağduru bir ihale için 4,3 milyon yuan değerinde depozito yatırması gerektiğini söylemiş ve arkadaşına inanan mağdur, parayı göndermiştir. Mağdur, arkadaşıyla buluştuğunda arkadaşının bu olaydan haberi olmadığını görmüş ve dolandırıldığını anlayıp yetkililerle irtibata geçmiştir (Hou, Tung ve Madjar, 2023).

Yine yaşanan bir olayda İngiltere merkezli bir enerji firmasının CEO'su, firmanın Alman ana şirketinin genel müdürüyle telefon görüşmesi yaptığına inanarak Macar tedarikçinin banka hesabına 220.000 € para göndermiştir. Dolandırıcı deepfake teknolojisi kullanarak genel müdürün sesini taklit etmiş ve bu şekilde telefon görüşmesi sağlamıştır. CEO; görüştüğü sesin, patronunun sesindeki Alman aksanını ve hatta patronunun tınısını taşıdığını açıklamıştır (Damiani, 2019).

Hong Kong'da meydana gelen bir olayda ise çok uluslu firmadaki bir finans çalışanı, bir video konferans görüşmesinde şirketin mali işler müdürü gibi davranmak için deepfake teknolojisini kullanan dolandırıcılara 25 milyon dolar ödemek üzere kandırılmıştır. Hong Kong polisi, firma çalışanının diğer birkaç personel üyesi olduğunu düşündüğünü ancak aslında hepsinin deepfake canlandırmaları olduğu bir video görüşmesine katılması için kandırıldığını söylemiştir. Kıdemli

başkomiser yaptığı açıklamada işçinin görüşmeye katılan diğer kişilerin meslektaşlarına benzediğini ve seslerinin de aynı olduğunu söylediğini bildirmiştir (Magramo ve Chen, 2024).

Bu örneklerle bakıldığında deepfake teknolojinin insanları dolandırmak amacıyla kullanıldığını görülmektedir.

4.2.2. Şantaj (TCK m. 107)

Şantaj suçu, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 107. maddesinde *"Hakkı olan veya yükümlü olduğu bir şeyi yapacağından veya yapmayacağından bahisle, bir kimseyi kanuna aykırı veya yükümlü olmadığı bir şeyi yapmaya veya yapmamaya ya da haksız çıkar sağlamaya zorlayan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır."* şeklinde düzenlenmiştir (TCK m.107).

107. maddenin ikinci fıkrasında da *"Kendisine veya başkasına yarar sağlamak maksadıyla bir kişinin şeref veya saygınlığına zarar verecek nitelikteki hususların açıklanacağı veya isnat edileceği tehdidinde bulunulması halinde de birinci fıkraya göre cezaya hükmolunur."* denilmiştir (TCK m.107/2).

Şantaj suçu, tehdit suçunun özel bir görünümüdür. Şantaj suçunun faili ve mağduru herkes olabilir. Şantaj suçunun hukuki konusu kişilerin korkmadan, her koşulda ve her yerde özgürce hareket etme hakkını korumaya ilişkin yararadır. Şantaj suçunu oluşturan hareket, kanun gerekçesinde failin *"hakkı olan veya yükümlü olduğu bir şeyi yapacağından veya yapmayacağından bahisle başkasını zorlaması"* şeklinde ifade edilmiştir. Şantaj suçunda fiil hukuka aykırı olmalıdır (Hafızoğulları ve Özen, 2021:178, 185). TCK 107/1'de belirtilen, hakkı olan bir şeyi yapacağını söylemek, hukuka uygunluk çerçevesinde kalacağından fiil cezalandırılmayacaktır. Burada cezalandırılacak olan, karşı taradın belirli bir davranış sergilemeye veya sergilememeye ya da haksız bir kazanç elde etmeye zorlanması fiilidir (Tezcan, Erdem ve Önok, 2022:545). Şantaj suçu kasten işlenebilen bir suçtur, taksirle işlenemez (Hafızoğulları ve Özen, 2021:187).

Suçun işlenme biçimi, gerçek hususların açıklanacağı tehdidinin yanı sıra gerçek olmayan, sahte, uydurulmuş hususlarla da tehdit edilebileceği şeklinde olabilir (Tezcan, Erdem ve Önok, 2020:536). Örneğin bir kişiden, deepfake ile hazırlanmış sahte görüntülerini yok etmek için haksız bir yarar elde edilirse şantaj suçu oluşacaktır. Yine ikinci fıkrada belirtilen kişinin şeref veya saygınlığına zarar verecek nitelikteki hususlarının açıklanması suretiyle de suç işlenebilir. Bir deepfake içeriğinin gerçek olduğuna inanan bir kişiye, bu içeriklerin kullanılacağı ve bu suretle kişinin şeref veya saygınlığına zarar verecek nitelikte hususların isnat edileceği tehdidinde bulunarak haksız yarar elde edilirse şantaj suçu oluşmuş olacaktır (Yavuz, 2021:128).

4.2.3. İftira (TCK m. 267)

İftira suçu, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 267. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddede, *"Yetkili makamlara ihbar veya şikâyetle bulunarak ya da basın ve yayın yoluyla, işlemediğini bildiği halde, hakkında soruşturma ve kovuşturma başlatılmasını ya da idari bir yaptırım uygulanmasını sağlamak için bir kimseye hukuka aykırı bir fiil isnat eden kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."* şeklinde düzenlenmiştir (TCK m.267).

TCK m. 267/2'de *"Fiilin maddî eser ve delillerini uydurarak iftirada bulunulması halinde, ceza yarı oranında artırılır."* şeklinde ifade edilmiştir (TCK m.267/2).

İftira suçunda mağdura suçsuz olduğu halde hukuka aykırı bir fiil isnat edilmektedir. Failin hedefi, mağdurun soruşturma veya kovuşturma geçirmesi ya da idari bir yaptırımla karşılaşmasını sağlamaktır (Yurtcan, 2019:10).

İftira suçunda fail herkes olabilmektedir. Mağdur konusunda öğretilde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bir grup hem gerçek hem de tüzel kişilerin mağdur olabileceğini kabul ederken diğer grup mağdurların yalnızca gerçek kişi olabileceğini, tüzel kişilerin ise suçtan zarar gören konumunda olabileceğini düşünmektedir. İftira suçunun hukuki konusu, *"objektif olarak gerçek dışı olan hukuka aykırı bir fiilin isnadı"* dır. Isnat edilen fiil belirli ve açık olmalıdır (Özbek, Doğan ve Bacaksız, 2024:1176). Isnat edilen fiilin hukuka aykırı olması gerekir. Isnat edilen fiilin suç haline gelebilmesi için, failin gerçeğe aykırı bir suç duyurusunda bulunması gerekmektedir. Bu suç duyurusunun ise hukuka aykırı olup hukukla çelişmesi gerekmektedir. İftira suçu kasten işlenebilen bir suçtur. Ancak burada genel kast yeterli olmayıp özel kast aranmaktadır. Fail, suç işlemediğini bildiği bir kimse hakkında soruşturma veya kovuşturma başlatılmasını ya da idari bir yaptırım uygulanmasını sağlamak amacıyla, o kişiye hukuka aykırı bir fiil isnat etmelidir. Basının *"haber*

verme, yorum ve eleştiri yapmak hakkı" bağlamında hukuka uygunluk sınırları içinde kalan isnatları hukuka uygunluk nedeni olarak kabul edilmektedir (Ünver, 2023:106-107).

Burada deepfake ile sahte deliller oluşturulması söz konusu olabilir. Örneğin kamera kayıtlarında suçu işleyen kişinin yüzünün bir başkasıyla değiştirilerek manipüle edilmesi mümkündür. Suç işlemeyen kişi, manipüle edilmiş görüntü veya video nedeniyle soruşturma, kovuşturma geçirir veya hakkında idari yaptırım uygulanırsa iftira suçu oluşmuş olacaktır (Babayiğit, 2021:667).

4.2.4. Suç Uydurma (TCK m. 271)

Türk Ceza Kanunu'nun 271. maddesine göre "İşlenmediğini bildiği bir suçu, yetkili makamlara işlenmiş gibi ihbar eden ya da işlenmeyen bir suçun delil veya emarelerini soruşturma yapılmasını sağlayacak biçimde uyduran kimseye üç yıla kadar hapis cezası verilir" denilmiştir (TCK m.271).

Suç uydurma suçunun kanunda iki farklı işlenme şekline yer verilmiştir. Birincisi, failin işlenmediğini bildiği bir suçu işlenmiş gibi yetkili makamlara ihbar etmesidir. İkincisi ise işlenmemiş bir suçun delil ve izlerini soruşturma yapılacak şekilde uydurmaktır (Tezcan, Erdem ve Önok, 2020:1394-1395). Herkes bu suçun faili olabilir. Suç uydurma suçunun hukuki konusu, ceza hukuku bağlamında "suç"tur. Disiplin eylemi ya da kabahat uydurulması halinde suç uydurma suçu oluşmayacaktır (Özbek, Doğan ve Bacaksız, 2024:1190). Failin işlenmediğini bildiği bir suçu işlenmiş gibi yetkili makamlara ihbar etmesi veya işlenmeyen bir suçun delil ve emarelerini soruşturma yapılacak şekilde uydurması hukuka aykırı bir davranış şeklidir. Bu nedenle hukuka uygunluk nedenlerinden hiçbirisi bu suç ile bağdaşmamaktadır. Suç uydurma suçu doğrudan kast ile işlenebilen bir suçtur (Hafizoğulları ve Özen, 2016:155).

Deepfake teknolojisi ile işlenmeyen bir suçu işlenmiş gibi göstermek mümkündür. Örneğin bir kamera kaydında A'nın bir hastayı tedavi etme görüntüleri varken bu videonun manipülasyonla kasten öldürme fiili işleniyormuş gibi gösterilmesi söz konusu olabilir (Babayiğit, 2021:667). A bakımından bu görüntüye dayanılarak bir soruşturma yapılırsa bu durumda video manipülasyonu yapan kişi bakımından suç uydurma suçu gündeme gelecektir.

4.2.5. Özel Hayatın Gizliliğini İhlal (TCK m. 134)

Özel hayatın gizliliğini ihlal suçu TCK'nın 134. maddesinde düzenlenmektedir. Bu maddeye göre "Kişilerin özel hayatının gizliliğini ihlal eden kimse, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Gizliliğin görüntü veya seslerin kayda alınması suretiyle ihlal edilmesi halinde, verilecek ceza bir kat artırılır." denilmiştir (TCK m.134).

TCK 134/2'de de "Kişilerin özel hayatına ilişkin görüntü veya sesleri hukuka aykırı olarak ifşa eden kimse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Ifşa edilen bu verilerin basın ve yayın yoluyla yayımlanması halinde de aynı cezaya hükmolunur." şeklinde düzenleme yapılmıştır (TCK m.134/2).

Kanun özel hayatın gizliliğini ihlal etme fiilini cezalandırmaktadır. Özel hayat, kişinin kamuya kapalı olan hayatıdır. Özel hayatın gizliliğini ihlal suçunun faili ve mağduru herkes olabilir. Bu suçun hukuki konusu özel yaşamın yani mahremiyetin korunmasına yönelik kamu yararadır (Hafizoğulları ve Özen, 2021:285). Özel yaşamın gizliliğine yönelik müdahalenin herhangi bir hukuki dayanağa sahip olmaması gerekmektedir. Bu nedenle özel yaşama, ilgili kişilerin açık veya zımni rızasıyla müdahalede bulunan kimse bu suçu işlemiş sayılmaz. Bu suç genel kastla işlenebilen bir suçtur (Tezcan, Erdem ve Önok, 2022:726-727).

Özel hayatın gizliliğini ihlal suçunun da deepfake aracılığıyla işlenmesi mümkün olabilir. Özellikle de cinsel içerikli görüntülerin deepfake olarak üretilmesi ve bunların hukuka aykırı ifşa edilmesi söz konusu olabilir. Örneğin normal bir içerikten elde edilen fotoğraf ve videolar kullanılarak yüzleri görünmeyen müstehcen nitelikteki içeriklerde bu kişiler yer almış gibi manipüle edilip ifşa edilirse müstehcen görüntüde yer alan kişiler bakımından özel hayatın gizliliğini ihlal suçu oluşacaktır (Babayiğit, 2021:670-671). Ancak burada korunan veriler, kişilerin özel hayatını ilgilendiren ve yalnızca belirli kişiler tarafından erişilebilen ve kişi tarafından paylaşılmadığı sürece erişilmesi mümkün olmayan verilerdir. Bu bağlamda halkın erişimine açık bir medya paylaşımı üzerinden alınarak manipüle edilen ses ve görüntüler bakımından özel hayatın gizliliğini ihlal suçu oluşmayacaktır (Öztürk, 2021:72).

4.2.6. Kişisel Verilerin Kaydedilmesi ve Verileri Hukuka Aykırı Olarak Verme veya Ele Geçirme (TCK m. 135, 136)

Kişisel Verilerin Kaydedilmesi suçu Türk Ceza Kanunu'nun 135.maddesinde düzenlenmiştir. TCK 135'e göre "Hukuka aykırı olarak kişisel verileri kaydeden kimseye bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir." denilmiştir (TCK m.135).

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu uyarınca "kişisel veri, kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgi"dir (29677 Sayılı, 07.04.2016 Tarihli Resmî Gazete'de Yayımlanan 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu m.3/1-d).

Kişisel verilerin kaydedilmesi suçunun faili ve mağduru herkes olabilir. Kanun maddesine bakıldığında kişisel verileri kaydetme fiilinin suç olarak düzenlendiği görülmektedir. Bu suçun hukuki konusu, bireylerin özel hayatlarına dair kişisel verilerinin gizliliğinin ihlal edilmesiyle ilgili yarardır. Kişisel verileri kaydetme fiili hukuka aykırı olmalıdır. Kişinin rızası veya kanun emri, bu fiili hukuka uygun hale getirmektedir. Bu suç, kastla işlenebilen bir suçtur (Hafızoğulları ve Özen, 2021:292-294).

TCK 136'da da "Kişisel verileri, hukuka aykırı olarak bir başkasına veren, yayan veya ele geçiren kişi, iki yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır." şeklinde hükme bağlanmıştır. Aynı maddenin ikinci fıkrası ağırlaştırıcı neden olup "Suçun konusunun, Ceza Muhakemesi Kanununun 236'ncı maddesinin beşinci ve altıncı fıkraları uyarınca kayda alınan beyan ve görüntüler olması durumunda verilecek ceza bir kat artırılır." şeklinde ifade edilmiştir (TCK m.136/1,2).

TCK 135'te hukuka aykırı olarak kişisel verileri kaydetmek suç olarak düzenlenmişken, TCK 136'da hukuka aykırı olarak verileri yaymak, başkasına vermek ve ele geçirmek fiilleri suç olarak düzenlenmiştir.

Kişisel verileri hukuka aykırı verme veya ele geçirme suçunun faili ve mağduru herkes olabilir. Suçun hukuki konusu, kişisel verilerin korunmasına dair yarardır. Kanun, kişisel verileri ele geçirme, verme ve yayma fiilleri suç olarak düzenlemiştir. Bu fiillerin hukuka aykırı olması gerekir. Emrin yerine getirilmesi durumlarında fiil hukuka uygun olacak ve suç oluşturmaz. Bu suç kast ile işlenir (Hafızoğulları ve Özen, 2021:295-297).

Deepfake içerikler kullanılırken de kişilerin sesleri, görüntüleri kullanıldığından kişisel veriler kullanılmaktadır. Örneğin yüzlerin değiştirildiği bir içerik üretilmesi için birçok veri toplanması gerekir. Elde edilen verilerin de hukuka uygun toplanması gerekmektedir. Aksi halde TCK 135 uyarınca kişisel verilerin kaydedilmesi suçu oluşacaktır (Babayiğit, 2021:667).

Kişisel Verileri Koruma Kurumu tarafından da farkındalık oluşturma amacıyla 10.01.2024 tarihinde deepfake teknolojisinin ne için kullanıldığına, kişisel veriler açısından oluşturduğu tehditlere, nasıl tespit edilebileceğine ve deepfake teknolojisine karşı kişilerin ve kurumların neler yapabileceğine ilişkin bilgilerin yer aldığı "Deepfake Bilgi Notu" yayınlanmıştır.¹³

4.2.7. Müstehcenlik (TCK m. 226)

Türk Ceza Kanunu'nun 226. maddesinde müstehcenlik suçu yer almaktadır. 226.maddenin ikinci fıkrası uyarınca "Müstehcen görüntü, yazı veya sözleri basın ve yayın yolu ile yayınlayan veya yayımlanmasına aracılık eden kişi altı aydan üç yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır." şeklinde hükme bağlanmıştır (TCK m.226/2).

Deepfake teknolojisi bakımından önemli olan husus TCK 226/2'de düzenlenen suçtur. Bu maddede müstehcen görüntü, yazı veya sözlerin basın ve yayın yoluyla yayımlanması ve yayımlanmasına aracılık edilmesi fiilleri suç olarak düzenlenmiştir. Bu suçun faili, yayıncıdır. Suçun hukuki konusu ise müstehcen görüntü, söz veya yazının yayılmasının önlenmesine dair kamusal yarardır. Bu suçun gerçekleşebilmesi için müstehcen içerikleri yayımlama veya yayımlanmasına aracılık etme fiillerinin hukuka aykırı olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Hukuka uygunluk nedenleri, müstehcenlik suçu ile bağdaşmaz. Her iki suç da kastla işlenir (Hafızoğulları ve Özen, 2021:337,339).

Deepfake teknolojisi ile yaygın olarak müstehcen olmayan içeriklerden elde edilen görüntü ve videolardan müstehcen içerik üretilmektedir. Örneğin ünlü oyuncu Emma Watson'ın

¹³ Bkz. <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/7807/Deepfake-Bilgi-Notu>

görüntülerinden alınan verilerin, cinsel içerikli videolardaki kişilerin kafalarıyla değiştirilerek videolar hazırlanmıştır (Tenbarge, 2023). Bu şekilde oluşturulan içeriklerin yayınlanması durumunda içerikleri yayan kişi bakımından müstehcenlik suçu oluşacaktır.

Deepfake teknolojisinin en sık kullanıldığı alan cinsel içerikli görüntü veya video oluşturulmasıdır. Daha çok ünlülerde kullanılan bu teknolojinin mağduru genelde kadınlardır. Cinsel içerikler oluşturmak için "DeepNude" adlı bir bilgisayar uygulaması geliştirilmiştir. Bu uygulama derin öğrenme algoritmalarını kullanarak normal görüntüdeki insanların üzerindeki kıyafetleri çıkararak içerik üretmektedir (Ajder, Patrini, Cavalli ve Cullen, 2019). Ekim 2020'de deepfake içerik ve tespit konusunda uzmanlaşmış olan Sensity AI firmasının bir araştırması sonucunda kadınların rızası ve bilgisi olmadan oluşturulan 100.000'den fazla cinsel içerikli görüntü üretildiği bildirilmiştir. Hatta bu araştırmaya göre reşit olmayan çocukların görüntülerine de yer verildiği belirtilmektedir. Ayrıca 2018'den bu yana oluşturulan deepfake videolarının yaklaşık %95'inin rıza dışı alınmış pornografik görüntüye dayandığı belirtilmiştir (Ray, 2020).

4.2.8. Hakaret (TCK m. 125)

Hakaret suçu Türk Ceza Kanunu'nun 125. maddesinde düzenlenmiş olup, *"Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden (...)50 veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi gerekir."* şeklinde ifade edilmiştir (TCK m.125).

TCK 125. maddenin ikinci fıkrasında da bu suç, *"Fiilin, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletile işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkrada belirtilen cezaya hükmolunur."* şeklinde hüküm altına alınmıştır (TCK m.125).

Hakaret suçunun faili herhangi bir gerçek kişi olabilmektedir. Tüzel kişiler hakaret suçunun faili olamazlar. Bu suçun mağduru ise herkes olabilmektedir (Tezcan, Erdem ve Önok, 2021:636-637). Kanun maddesinde, somut bir olgu veya fiil isnat etmek ya da sövme fiilleri hakaret suçunun gerçekleşmesi bakımından aranmıştır. Bu suç ile korunan hukuki değer kişinin şerefi ve sosyal saygınlığıdır. Hakaret suçu genel kast ile işlenebilen bir suçtur, özel kast aranmaz (Özbek, Doğan ve Bacaksız, 2024:511,516,525). Bir kimsenin onuruna, şerefine veya saygınlığına dokunan fiilin hukuka aykırı olması gerekmektedir. Eğer fiil; ispat hakkı, yasama dokunulmazlığı, savunma dokunulmazlığı, bir hakkın kullanılması, kanun emrini yerine getirme ve haber verme hakkı kapsamında gerçekleştirilmişse fiil hukuka uygun hale gelir ve suç oluşturmaz (Hafızoğulları ve Özen,2021:244).

Bir sesli veya görüntülü deepfake içeriğinde aslında yer almayan kişilere yer verildiğinde veya içerikte yer alsın bile farklı biçimde gösterildiğinde bu içerik kişilerin onur, şeref ve saygınlığını rencide edecek nitelikte olabilir. Örneğin toplumda saygınlığa sahip bir kişinin olan A'nın resmi kıyafetle yer aldığı görüntüsünün, sırf A'nın saygınlığına saldırmak amacıyla genel ahlak ve adaba aykırı bir kıyafet giyen B'nin görüntüsüyle manipüle edilmesi durumunda hakaret suçu oluşmuş sayılacaktır (Babayiğit, 2021:671).

4.2.9. Yasak Cihaz ve Programlar (TCK m. 245/A)

Türk Ceza Kanunu'nun 245/A maddesinde; *"Bir cihazın, bilgisayar programının, şifrenin veya sair güvenlik kodunun; münhasıran bu Bölümde yer alan suçlar ile bilişim sistemlerinin araç olarak kullanılması suretiyle işlenebilen diğer suçların işlenmesi için yapılması veya oluşturulması durumunda, bunları imal eden, ithal eden, sevk eden, nakleden, depolayan, kabul eden, satan, satışa arz eden, satın alan, başkalarına veren veya bulunduran kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır."* denilmiştir (TCK m.245/A).

Herkes ilgili suçun faili ve mağduru olabilir (Özbek, Doğan, Bacaksız, 2024:1058). Hangi fiillerin suç oluşturacağı kanunda sayılmıştır. Suç işlemek için oluşturulmuş programları bulundurmaya beraber bunları imal etmek, sevk etmek, nakletmek, depolamak, kabul etmek, satmak, satışa arz etmek, başkalarına vermek fiilleri de kanunda suç olarak düzenlenmiştir. Suçun hukuki konusu bir cihaz, program, şifre ya da güvenlik kodudur. (Gül, 2021:348). Suçun oluşabilmesi için ilgili fiillerin hukuka aykırı olması gerekmektedir. Kanun emrinin yerine getirilmesi ve ilgilinin rızası varsa fiiller

hukuka uygun olur ve suç oluşmaz. Bu suç kasten işlenebilir, taksirle işlenmesi mümkün değildir (Özbek, Doğan ve Bacaksız, 2024:1060-1061).

Deepfake içeriklerin üretilmesi için bu tarz içerikler oluşturmak amacıyla programlar üretilmektedir. Bunun en bilinen örneği ise DeepNude uygulamasıdır (Samuel, 2019). Örneğin dolandırıcılık suçunun bilişim sistemlerinin araç olarak kullanılması suretiyle işlenebilmesi için DeepNude uygulamasını bulundurmak, TCK 245/A'da yer alan yasak cihaz ve program bulundurma suçunu oluşturacaktır (Babayiğit, 2021:666).

4.2.10. Manevi, Mali veya Bağlantılı Haklara Tecavüz (FSEK m. 71)

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nda (FSEK) da eserlerin ihlalleriyle ilgili birtakım suçlar düzenlenmiştir. Bunlardan biri de 71.maddede düzenlenen manevi, mali veya bağlantılı haklara tecavüz suçudur. Bu maddeye göre *"Bir eseri, icrayı, fonogramı veya yapımı hak sahibi kişilerin yazılı izni olmaksızın işleyen, temsil eden, çoğaltan, değiştiren, dağıtan, her türlü işaret, ses veya görüntü nakline yarayan araçlarla umuma ileten, yayımlayan ya da hukuka aykırı olarak işlenen veya çoğaltılan eserleri satışa arz eden, satan, kiralamak veya ödünç vermek suretiyle ya da sair şekilde yayan, ticarî amaçla satın alan, ithal veya ihraç eden, kişisel kullanım amacı dışında elinde bulunduran ya da depolayan kişi hakkında bir yıldan beş yıla kadar hapis veya adli para cezasına hükmolunur."* denilmiştir (7981 Sayılı 13.12.1951 Tarihli Resmî Gazete'de Yayımlanan 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu m.71).

Herkes bu suçun faili olabilir. Mağdur ise Kanun bakımından koruma altına alınmış olan eser sahipleridir. Suçun konusu ise kanunda sayılan eser, icra, fonogram veya yapımdır (Bayrak, 2021:313-314). Kanun maddesi kapsamında sayılan fiillerin hukuka aykırı olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. İlginin rızası hukuka uygunluk nedenidir ve rıza varsa suç oluşmayacaktır. Bu suç kasten işlenebilen bir suçtur, taksirle işlenemez (Türey, 2024:801-802)

Örneğin bir sinema filmindeki sahnenin deepfake ile değiştirilmesi mümkündür. Hatta deepfake teknolojisinin olumlu kullanımının film endüstrisinde yaygın olduğuna yukarıda değinmiştik. Ancak bu değişiklik hak sahiplerinin yazılı izni alınmadan yapılırsa FSEK 71 uyarınca suç oluşacaktır (Babayiğit, 2021:672).

4.2.11. Diğer Suçlar

Deepfake teknolojisi kullanılarak işlenen suçlar burada sayılanlarla sınırlı değildir. Yapay zeka algoritmaları kullanan teknolojiler; bireyler, çevre güvenliği, mülkiyet, kamu ve devlet çıkarlarına yönelik saldırılar gibi birçok suç için araç olarak kullanılabilir (Sukhodolov, Bychkov ve Bychkova, 2021:209). Örneğin halk arasında korku ve panik yaratmak amacıyla tehdit (TCK m. 213), suç işlemeye tahrik (TCK m. 214), suçu ve suçluyu övme (TCK m. 215), halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama (TCK m. 216), kanunlara uymamaya tahrik (TCK m. 217), terör propagandası (Terörle Mücadele Kanunu m. 7/2), halkı askerlikten soğutma (TCK m. 318), adil yargılamayı etkilemeye teşebbüs (TCK m.288), seçimlerde yasak propaganda (Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun m. 151) gibi suçlar oluşabilmektedir (Öztürk, 2021:76; Babayiğit, 2021:675). Hatta tüm temel hakların birbiri ile bağlantılı ve bağımlı olduğu düşünüldüğünde; eğitim, hukuk, demokrasi ve sosyal alanlarda yapay zekâ teknolojilerinin kullanılması tüm insan haklarını etkileme potansiyeli taşımaktadır (Završnik, 2021:191).

Şunu da belirtmek gerekir ki tek bir fiille, bu sayılan suçlardan birden fazlasının işlenebilmesi mümkündür. Örneğin bir kişinin rıza dışı alınmış görüntüsüyle cinsel içerikli bir deepfake görüntü oluşturulup yayılması durumunda hem kişisel verileri hukuka aykırı olarak yayma hem müstehcenlik hem de özel hayatın gizliliğini ihlal suçları gündeme gelebilecektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Teknolojinin yaygınlaşmasıyla beraber yapay zekanın kullanımı da yaygınlaşmıştır. Yapay zekâ, kuşkusuz hayatımıza büyük kolaylık ve yenilik getirmiştir. Yapay zekâ sayesinde daha hızlı sonuçlara ulaşılabilmekte, birçok yeniliğe adım atılmakta, maddi yönden tasarruf sağlanmaktadır. Deepfake teknolojisinin kullanımı da bu gelişmelerle beraber artmaktadır. Deepfake teknolojisinin olumlu kullanım alanları göz ardı edilmeyecek kadar fazladır. Müzikten sinemaya, eğitimden sanata, teknolojiye finansla hemen her alanda faydalı kullanılabilir. Bununla beraber siyaset, ulusal güvenlik, finans, psikoloji, hukuk gibi alanlarda olumsuz kullanımı da çok yaygındır.

Özellikle olumsuz kullanım durumlarında ceza hukuku karşımıza çıkmaktadır. Oluşturulan sahte içeriklerle birçok suç işlenebilmekte, insanların saygınlıkları zedelenebilmekte, medyaya duyulan güven azalmaktadır. Gerçek olmayan görüntü ve videolar, yargılama sürecini de etkilemektedir. Sahte görüntü ve videoların tespiti, adaletin sağlanmasında da kritik roller oynayabilmektedir. Bunların önüne geçebilmek için de yasal düzenlemelerin yapılmasına gereksinim duyulmaktadır. Türkiye’de deepfake teknolojisiyle alakalı bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Yürürlükte olan kanunlar ilgili ve yeterli olduğu ölçüde uygulanabilmektedir. Sürekli gelişen ve değişen teknolojinin gerisinde kalmayan iç hukuk düzenlemeleri yapılmalıdır. Yasal düzenlemelerin yanı sıra adli tıp uzmanlığı, bilinçlendirme çalışmaları yapılarak yargılama süreçlerinde risk en aza indirilebilir. Güvenilir kaynaklardan bilgiye ulaşmak, medya okur yazarlığını arttırmak, deepfake içeriklerin tespiti için yeni yöntemler geliştirmek gibi konulara dikkat çekilmeli ve toplum bilinçlendirilmelidir. Bu sayede dijital güvenliğin artırılması ve deepfake içeriklerin yarattığı tehditlerle mücadelede etkili stratejiler oluşturulabilir. Diğer ülke mevzuatlarında zorunlu kılınan etiketleme sistemi gibi bizim ülkemizde de deepfake içeriklerin bir etiket ile açıkça gösterilmesi de bilinçlendirme ve farkındalık arttırmaya, aynı zamanda bu teknolojinin kullanımını da kontrol altına almaya yardımcı olacaktır. Son olarak deepfake içeriklerin üretimi ve kullanımının etik sınırlarının da hukuki düzenlemelerle belirlenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Abanoz, Ö. B. (2021). *Deepfake İkilemi: Sadece Eğlence mi? Tehditler ve Hukuki Tartışmalar*. Lexpera Blog. (Çevrimiçi: <https://blog.lexpera.com.tr/deepfake-ikilemi-sadece-eglenec-mi-tehditler-ve-hukuki-tartismalar/>), Erişim Tarihi: 10.12.2024.
- Abanoz, Ö. B. (2021). *Derin Sahte (Deepfake) Teknoloji Karşısında Türk Ceza Hukuku*. Yapay Zekâ Temelli Teknolojiler ve Ceza Hukuku, Yapay Zekâ Çağında Hukuk, İstanbul Barosu, s.64-81.
- Aksu, M. (2023). *Yapay Zeka ve Hukuk* (Editör: Mustafa Aksu), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, s.24-25.
- Alacakaptan, U. (1975). *Suçun Unsurları* (İkinci Bası). Ankara:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları-Sevinç Matbaası.
- Anıkaydın, İ. (2022). Deepfake Uygulamalarının Hukuki Boyutu. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), s.736-747.
- Attenborough, I. (2020). *Voices, Copyrighting and Deepfakes*. [Available online at: https://ipwatchdog.com.translate.goog/2020/10/14/voices-copyrighting-deepfakes/id=126232/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wa], Retrieved on Decemeber 9, 2024.
- Aydemir, D. (2024). Görsel İletişimde Manipülasyon: Deepfake Teknolojisi ile Hazırlanan Megafon Reklamının Göstergebilimsel Analizi. *Kent Akademisi Dergisi*, 17(5), s.1902-1924.
- Aydın, S. (2024). *Derin Öğrenme Tabanlı Deepfake Algılama ve Siber Güvenlik: Toplum Algısının İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Babayiğit, B. (2021). Deepfake’in Ceza Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi ve De Lege Ferenda Öneriler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(4), s.655-703.
- Bacaksız, P. & Sümer, S. M. (2021). *Robotlar, Yapay Zeka ve Ceza Hukuku* (Birinci Baskı). Ankara:Adalet Yayınevi.
- Bayrak, Ö. (2021). *Fikri ve Sınai Mülkiyet ve Haksız Rekabet Suçları* (İkinci Baskı). Ankara:Seçkin Yayıncılık.
- Bellware, K. (2021). *Cheer mom used deepfake nudes and threats to harrass daughter’s temmates police say*. [Available online at: <https://www.washingtonpost.com/nation/2021/03/13/cheer-mom-deepfake-teammates/>], Retrieved on Decemeber 10, 2024.
- Berk, M. E. (2020). Dijital Çağın Yeni Tehlikesi “Deepfake. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(28), s.1510-1523.

- Bill to curb deepfake pornography clears legislature.* [Available online at: <https://www.taipeitimes.com/News/front/archives/2023/01/08/2003792190>], Retrieved on December 11, 2024.
- Briscoe, S. (2021). *U.S. Laws Address Deepfakes.* [Available online at: <https://www.asisonline.org/security-management-magazine/latest-news/today-in-security/2021/january/U-S-Laws-Address-Deepfakes/>], Retrieved on December 11, 2024.
- Centel, N., Zafer, H. & Çakmut, Ö. (2020). *Türk Ceza Hukukuna Giriş (On Birinci Baskı)*. İstanbul:Beta Basım Yayım.
- Chesney, C. & Citron, D. (2019). Deep Fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 107, s.1753-1820.
- Dagar, D. & Vishwakarma, D. K. (2022). A literature review and perspectives in deepfakes: generation, *International Journal of Multimedia Information Retrieval*, 3, s.219-289.
- Damiani, J. (2019). *A Voice Deepfake Was Used To Scam A CEO Out Of \$243,000.* [Available online at: <https://www.forbes.com/sites/jessedamiani/2019/09/03/a-voice-deepfake-was-used-to-scam-a-ceo-out-of-243000/>], Retrieved on December 11, 2024.
- Dean, A. (2020). *Deepfakes, Pose Detection, and the Death of "Seeing is Believing."* [Available online at: <https://www.lawtechnologytoday.org/2020/08/deepfakes-pose-detection-and-the-death-of-seeing-is-believing/>], Retrieved on December 2, 2024.
- Erdoğan, M. A. (2023). *Deepfake Teknolojisinin Hukuka Aykırı Kullanımından Doğan Hukuki ve Cezai Sorumluluk*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ergün, G. O. (2023). *Machina Saphiens. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 72 (2), s.717-758.
- European Parliamentary Research Service. (2021). *Tackling deepfakes in European policy*, Brussels: European Parliamentary Research Service. 3.
- Farid, H., Hwang T., Lyu S. & Zucconi A. (2019). Deepfakes and Audio-visual Disinformation. *Centre for Data Ethics and Innovation*.
- Farris, L. (2024). *Government cracks down on 'deepfakes' creation.* [Available online at: <https://www.gov.uk/government/news/government-cracks-down-on-deepfakes-creation>], Retrieved on December 12, 2024.
- Federal Konsey Yasa Tasarısı, *Entwurf eines Gesetzes zum strafrechtlichen Schutz von Persönlichkeitsrechten vor Deepfakes*, [Available online at: <https://dserver.bundestag.de/btd/20/126/2012605.pdf>], Retrieved on December 12, 2024.
- Feeney, M. (2021). Deepfake Laws Risk Creating More Problems Than They Solve. *Regulatory Transparency Project of the Federalist Society*.
- Ferraro, M. F., Chipman, J. C. & Preston, S. W. (2020). The Federal "Deepfakes" Law. *The Journal of Robotics, Artificial Intelligence & Law*, 3(4), s.229-233.
- Foley, J. (2024). *25 of the best deepfake examples that terrified and amused the internet.* [Available online at: <https://www.creativebloq.com/features/deepfake-examples>], Retrieved on December 5, 2024.
- Gül, A. (2021). *Doğrudan-Dolaylı Bilişim Suçları (Üçüncü Baskı)*. Ankara:Seçkin Yayıncılık.
- Hafizoğulları, Z., Özen, M. (2016). *Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler Millete ve Devlete Karşı Suçlar (Birinci Baskı)*. Ankara:US-A Yayıncılık.
- Hafizoğulları, Z., Özen, M. (2017). *Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler Topluma Karşı Suçlar (Üçüncü Baskı)*. Ankara:US-A Yayıncılık.
- Hafizoğulları, Z., Özen, M. (2021). *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler (On Üçüncü Baskı)*. Ankara:US-A Yayıncılık.
- Hafizoğulları, Z., Özen, M. (2021). *Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler Kişilere Karşı Suçlar (Yedinci Baskı)*. Ankara:US-A Yayıncılık.
- Hou, L.C., Tung, L. C., Madjar, K. (2023). *Police warn against scams using deepfake videos.* [Available online at: <https://www.taipeitimes.com/News/taiwan/archives/2023/05/30/2003800665>], Retrieved on December 12, 2024.

- İlkılıç, İ. (2021). Tipta Yapay Zeka Kullanımında Etik Sorun Alanları. *Ceza Hukukunda Robot, Yapay Zeka ve Yeni Teknolojiler içinde* (Editör: Kayıhan İçel), Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.121-135.
- Jaiman, A. (2020). *Positive Use Cases of Synthetic Media (aka Deepfakes)*. [Available online at: <https://towardsdatascience.com/positive-use-cases-of-deepfakes-49f510056387>], Retrieved on December 3, 2024.
- Jain, S. (2020). *Deepfakes in India: Regulation and Privacy*. [Available online at: <https://blogs.lse.ac.uk/southasia/2020/05/21/deepfakes-in-india-regulation-and-privacy/>], Retrieved on December 12,2024.
- Kandır, M. O. (2023). Sosyal Medyanın Bilişim Suçlarına Etkisi. *Eskişehir Barosu Dergisi*, 8(1), s.152.
- Kangal, T. Z. (2021). *Yapay Zeka ve Ceza Hukuku* (Birinci Baskı), İstanbul:On İki Levha Yayıncılık.
- Kietzmann, J., Lee, L. W., MacCarthy, I. P. & Kietzmann, T. C. (2020). Deepfakes: Trick or treat?. *Business Horizons*, 63(2), s.135-146.
- Kurzweil, R. (1990). *The Age of Intelligent Machines* (First Edition). Cambridge: MIT Press.
- Lakshmi, D. & Hemanth, D. J. (2024). An Overview of Deepfake Methods in Medical Image Processing for Health Care Applications. *Design Studies and Intelligence Engineering*, 383, s.304-311.
- Lee, D. (2019). *Deepfake Salvador Dalí takes selfies with museum visitors*. [Available online at:<https://www.theverge.com/2019/5/10/18540953/salvador-dali-lives-deepfake-museum>], Retrieved on December 5, 2024.
- Mack, D. (2018). *This PSA About Fake News From Barack Obama Is Not What It Appears*. [Available online at: <https://www.buzzfeednews.com/article/davidmack/obama-fake-news-jordan-peepe-psa-video-buzzfeed>], Retrieved on Decemeber 9, 2024.
- Magramo, K., Chen, H. (2024). *Finance worker pays out \$25 million after video call with deepfake 'chief financial officer'*. [Available online at: <https://edition.cnn.com/2024/02/04/asia/deepfake-cfo-scam-hong-kong-intl-hnk/index.html>], Retrieved on December 12,2024.
- Mohsin, K. (2021). Yapay Zeka Hukukunun Gerekliliği (Çev.:Ç. Karadağ). *Ceza Hukukunda Robot, Yapay Zeka ve Yeni Teknolojiler içinde* (Editör: Kayıhan İçel), Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.41-46.
- Negi, S., Jayachandran, M. & Upadhyay, S. (2021). Deep fake : An Understanding of Fake Images and Videos. *International Journal of Scientific Research in Computer Science, Engineering and Information Technology*, 7(3), s.183.
- Nema, P. (2020). *Are Indian Laws Equipped To Deal With Deepfakes?*. [Available online at: <https://jils.blog/2020/07/19/are-indian-laws-equipped-to-deal-with-deepfakes/>], Retrieved on December 12,2024.
- Özyiğit, S. (2022). Karşılaştırmalı Hukuktaki Gelişmeler Işığında Deepfake Teknolojisinin Regülasyonu ve Türk Hukuku için Öneriler. *Bilişim ve Teknoloji Hukuku Yıllığı*.
- Palmi, K. (2021). *Ses klonlama teknolojisi: Kimlere yarayabilir, riskleri neler?* [Çevrimiçi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57810973>], Erişim Tarihi: 01.12.2024.
- Pradhan, P. (2020). AI Deepfakes The Goose Is Cooked?, *University of Illionis Law Review*.
- Prezja, F., Paloneva, J., Pölönen, I., Niinimäki, E. & Äyrämö, S. (2022). DeepFake knee osteoarthritis X-rays from generative adversarial neural networks deceive medical experts and offer augmentation potential to automatic classification. *Scientific Reports*, 12(1) :18573. s.1-16.
- Ray, S. (2020). *Bot Generated Fake Nudes Of Over 100,000 Women Without Their Knowledge*. [Available online at:<https://www.forbes.com/sites/siladityaray/2020/10/20/bot-generated-fake-nudes-of-over-100000-women-without-their-knowledge-says-report/?sh=428694037f6b>], Retrieved on December 13, 2024.
- Redi, J., Dugelay, J. L. & Taktak, W. (2011). Digital image forensics: A booklet for beginners. *Multimedia Tools and Applications*, 51(1), s.133-162.
- Rothkopf, J. (2020). *Deepfake Technology Enters the Documentary World*. [Available online at: <https://www.nytimes.com/2020/07/01/movies/deepfakes-documentary-welcome-to-chechnya.html>], Retrieved on December 4, 2024.
- Russel, S. & Norvig, P. (2010). *Artificial Intelligence A Modern Approach* (Third Edition). England:Pearson Education.

- Samuel, S. (2019). *A guy made a deepfake app to turn photos of women into nudes. It didn't go well.* [Available online at: <https://www.vox.com/2019/6/27/18761639/ai-deepfake-deepnude-app-nude-women-porn>], Retrieved on December 13, 2024.
- Sarker, I. H. (2021). Deep Learning: A Comprehensive Overview on Techniques, Taxonomy, Applications and Research Directions. *SN Computer Science*, 2(6), 420.
- Sharf, Z. (2021). *Lucasfilm Hired the YouTuber Who Used Deepfakes to Tweak Luke Skywalker 'Mandalorian' VFX.* [Available online at: <https://www.indiewire.com/features/general/lucasfilm-hires-deepfake-youtuber-mandalorian-skywalker-vfx-1234653720/>], Retrieved on December 4, 2024.
- State of Deepfake Legislation, 2024 Annual Report.
- Stupp, C. (2019). *Fraudsters Used AI to Mimic CEO's Voice in Unusual Cybercrime Case.* [Available online at: <https://www.wsj.com/articles/fraudsters-use-ai-to-mimic-ceos-voice-in-unusual-cybercrime-case-11567157402>], Retrieved on December 9, 2024.
- Sukhodolov A. P., Bychkov A. V. & Bychkova A. M. (2021). Yapay Zeka Teknolojileri Kullanılarak İşlenen Suçlar İçin Ceza Politikası:Devlet, Sorunlar, Beklentiler. *Ceza Hukukunda Robot, Yapay Zeka ve Yeni Teknolojiler içinde* (Editör: Kayıhan İçel), Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.207-214.
- Tenborge, K. (2023). *Hundreds of sexual deepfake ads using Emma Watson's face ran on Facebook and Instagram in the last two days.* [Available online at: <https://www.nbcnews.com/tech/social-media/emma-watson-deep-fake-scarlett-johansson-face-swap-app-rcna73624>], Retrieved on December 13, 2024.
- Tezcan, D., Erdem, M. R. & Önok, R. M. (2020). *Teorik ve Pratik Ceza Özel Hukuku* (On Sekizinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tezcan, D., Erdem, M. R. & Önok, R. M. (2022). *Teorik ve Pratik Ceza Özel Hukuku* (Yirminci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Thambawita, V., Isaksen, J. L., Hicks, S. A., Ghouse, J., Ahlberg, G., Linneberg, A., Hammer, H. et al. (2021). Deepfake electrocardiograms using generative adversarial networks are the beginning of the end for privacy issues in medicine. *Scientific Reports*. 11(1), s.1-8.
- Toroslu, N., Toroslu, H. (2021). *Ceza Hukuku Genel Kısım* (Yirmi Altıncı Baskı). Ankara:Savaş Yayınevi.
- Turan, M. (2016). *Bilişim Hukuku* (Sekizinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Türay, A. (2024). *Manevi, Mali ve Bağlantılı Haklara Tecavüz Suçları* (Birinci Baskı) Ankara:Seçkin Yayıncılık.
- Ünver, Y. (2023). *İftira, Suç Uydurma, Suç Üstlenme, Yalan Tanıklık ve Bilirkişilik, Suçu İhbar Etmemek Suçları* (Yedinci Baskı). Ankara:Seçkin Yayıncılık.
- Weisberger, M. (2019). *This Animated Mona Lisa Was Created by AI, and It Is Terrifying.* [Available online at: <https://www.livescience.com/65573-mona-lisa-deepfakes.html>], Retrieved on December 5, 2024.
- Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: a review. *Technology Innovation Management Review*. 9(11), 39-52.
- Whyte, C. (2020). Deepfake news: ai-enabled disinformation as a multi-level public policy challenge. *Journal of Cyber Policy*, 5(2), s.199-217.
- Wilson, M. (2019). *The Salvador Dalí Museum just Deepfaked Dalí.* [Available online at: <https://www.fastcompany.com/90355299/the-salvador-dali-museum-just-deepfaked-dali-see-the-video-here>], Retrieved on December 5, 2024.
- Yalçın, N. & Çiçek, H. K. (2024). Deepfake Bir Tehdit mi Fırsat mı?, *Euroasia Journal of Mathematics, Engineering, Natural & Medical Sciences*. 11(32), s.31-46.
- Yapay Zekâ Çalışma Grubu, (2023). *Yapay Zekâ ve Hukuk: Deepfake Üzerine Bir Değerlendirme.* *İstanbul Barosu Dergisi*, s.11.
- Yavuz, C. (2021). *Cinsel İçerikli Görüntülerin Rıza Dışı Paylaşımı İntikam Pornosu* (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yavuz, C. (2022). *Deepfake (Derin Sahte)*, (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yurtcan, E. (2019). *Yargıtay Kararları Işığında İftira Suçu* (Üçüncü Bası). Ankara:Seçkin Yayıncılık.

- Završnik, A. (2021). Yapay Zeka Hukukunun Gerekliliği (Çev.:H. Akdağ). *Ceza Hukukunda Robot, Yapay Zeka ve Yeni Teknolojiler içinde* (Editör: Kayıhan İçel), Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.181-201.
- Zhao, Y., Cutrell, E., Holz, C., Morris, M. R., Ofek, E. & Wilson, A. D. (2019). *SeeingVR: A set of tools to make virtual reality more accessible to people with low vision*. CHI Conference on Human Factors in Computing Systems Proceedings. New York, USA.

Extended Abstract

Aim and Scope

Today, the use of deepfake technology developed using artificial intelligence and deep learning techniques has become quite widespread. This study examines the social, legal and ethical dimensions of deepfake technology. Although deepfake technology offers beneficial usage opportunities in various fields, when used as a means of committing crimes, it can cause social turmoil, undermine media trust and affect judicial processes. The positive and negative aspects of Deepfake technology are examined and its negative effects, especially in terms of criminal law, are evaluated by examining national and international doctrine. The scope of the study is not limited to technical and legal aspects, but aims to draw attention to the importance of social awareness and awareness-raising activities.

Methods

In this study, the definition, development and current usage areas of deepfake technology were examined by conducting a literature review; in addition, legal regulations were examined comparatively. The study evaluates the crimes that deepfake technology may cause. How the current legal system in Turkey deals with deepfake technology is analyzed and evaluations are made on how the deficiencies in this field can be eliminated. The analysis is supported by practical solutions such as forensic expertise and increasing media literacy, focusing on issues such as detecting deepfake content and drawing ethical boundaries. This methodological approach enables the development of effective strategies against the potential threats of deepfake technology in the legal field.

Findings

As a result of the analysis conducted in this study, it has been determined that deepfake technology has significant impacts on our lives in both positive and negative aspects. Among the positive areas of use, the creative potential and increased productivity in sectors such as cinema, education, art and music have attracted attention. However, the negative effects of the technology are more evident, especially in legal and ethical areas. Deepfake content can be associated with crimes such as the production of fake news, fraud, blackmail, violations of personal rights and the production of pornographic content. This can damage people's reputations, undermine public trust and manipulate judicial processes. Moreover, it has been observed that there are serious problems in accepting deepfake videos as forensic evidence and that existing legal regulations are insufficient in the face of this new technology.

Conclusion

Deepfake technology has many potentials, both positive and negative. It offers opportunities for creative and productive use, especially in areas such as cinema, education and art, but also poses significant threats in areas such as politics, media, law and security. This study examines the potential of deepfake content to be used as evidence in judicial processes and the legal problems that may arise from this content, and emphasizes that the current legal regulations are insufficient. The lack of a legal regulation in this field in Turkey constitutes a major deficiency in preventing deepfake-related crimes and rights violations. In order to overcome these deficiencies, it was concluded that domestic legal regulations should be renewed, forensic expertise should be increased and media literacy should be strengthened.

What needs to be done next is to develop new technologies for the detection of deepfake content, to draw ethical boundaries and to raise public awareness on this issue. In addition, legal regulations need to be updated rapidly in order to keep the production and use of deepfake content within legal boundaries. In addition, methods such as international cooperation and labeling systems can be

important steps to minimize the negative effects of deepfake technology. In conclusion, with the rapid advancement of technology, it is critical that effective strategies to protect societies and legal systems are implemented as soon as possible.

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0 Perspektifinden İnovasyon ve Pazarlama

Innovation and Marketing from the Perspective of Industry 5.0 and Society 5.0

Özet

Endüstri 5.0 çağında inovasyon ve pazarlamanın kritik rolünü incelemek toplum için önemli ve kritik rol almaktadır. İnsan merkezli yaklaşımlara odaklanan bir endüstriyel paradigma olarak tanımlanan Endüstri 5.0, sürdürülebilirlik ve kişiselleştirmeyi vurgularken yapay zeka (AI), Nesnelerin İnterneti (IoT), robotik ve siber-fiziksel sistemler gibi gelişmiş teknolojileri entegre etmektedir. Çalışmada endüstri devrimlerini özellikle Endüstri 4.0'dan Endüstri 5.0'a dönüşümü inceleyerek bu yeni çağın kişiselleştirilmiş üretimi, çevresel ve sosyal sorumluluğu ve inovasyonun pazarlama stratejilerine entegrasyonunu nasıl teşvik ettiğini vurgulanmaktadır. Çalışma, Endüstri 5.0 çerçevesinde inovasyon ve pazarlamanın birleşmesini araştırmak için nitel yöntemler kullanarak literatür desteği ile uygulanabilir öneriler sunmaktadır. Bulgular, işletmelerin pazarlama çabalarında AI, makine öğrenimi ve IoT gibi teknolojileri benimsemeleri, insan merkezli stratejiler geliştirmeleri ve sürdürülebilirlik ile sosyal sorumluluğu önceliklendirmeleri gerektiğini göstermektedir. Ayrıca araştırma, işletmelerin bu yeni endüstriyel çağda rekabet avantajı elde etmelerine yardımcı olmak için kitlesel özelleştirmenin, işlemler arası iş birliğinin, yenilikçi teknolojilerin kullanımının ve iş gücü yeniden beceri kazandırmanın önemini vurgulamaktadır. Önerilerde Endüstri 5.0, inovasyon ve pazarlama arasındaki etkileşimi güçlendiren dönüştürücü bir değişimi temsil ettiği ve bu etkileşimden yararlanarak işletmeler müşteri memnuniyetini artırabilir, sürdürülebilir büyüme sağlayabilir ve toplumsal refaha katkıda bulunabileceği önerilmektedir. İşletmeler, bu yeni çağın sunduğu fırsatlardan yararlanmak için yenilikçi teknolojilere ve insan merkezli stratejilere odaklanmaya teşvik edilmektedir.

Abstract

Examining the critical role of innovation and marketing in the Industry 5.0 era plays an important and critical role for society. Defined as an industrial paradigm focusing on human-centered approaches, Industry 5.0 emphasizes sustainability and personalization while integrating advanced technologies such as artificial intelligence (AI), Internet of Things (IoT), robotics and cyber-physical systems. The study examines industrial revolutions, especially the transformation from Industry 4.0 to Industry 5.0, and emphasizes how this new era encourages personalized production, environmental and social responsibility and the integration of innovation into marketing strategies. The study provides applicable recommendations with literature support using qualitative methods to investigate the convergence of innovation and marketing within the framework of Industry 5.0. The findings show that businesses should adopt technologies such as AI, machine learning and IoT in their marketing efforts, develop human-centered strategies and prioritize sustainability and social responsibility. In addition, the research emphasizes the importance of mass customization, cross-functional collaboration, use of innovative technologies and workforce reskilling to help businesses gain competitive advantage in this new industrial era. The recommendations suggest that Industry 5.0 represents a transformative change that strengthens the interaction between innovation and marketing, and by taking advantage of this interaction, businesses can increase customer satisfaction, achieve sustainable growth and contribute to social well-being. Businesses are encouraged to focus on innovative technologies and human-centered strategies to take advantage of the opportunities offered by this new era.

Salih Yıldız

Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Gümüşhane, Türkiye, salihyildiz@yahoo.com
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-1002-5960>

Mehmet Asif Alan

Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi Teknoloji Transfer Ofisi, Bayburt, Türkiye, alanasif@hotmail.com
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-6947-404X>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Pazarlama, Endüstri 4.0, Endüstri 5.0, Toplum 5.0, İnovasyon.

Keywords

Marketing, Industry 4.0, Industry 5.0, Society 5.0, Innovation.

JEL Codes: M11 M31, N30, O30

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Yukarıda bilgileri yer alan çalışmanın, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığını beyan ederiz.

Submitted: 23 / 01 / 2025

Accepted: 11 / 06 / 2025

Giriş

İçinde yaşadığımız ve sürekli değişen dünyanın ekonomik, politik ve endüstriyel olarak gelişimi devam etmektedir. Bu alanlarda her gün yeni değişimler ve gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Tarih boyunca toplumumuzu şekillendiren, yaşama ve çalışma şeklimizi değiştiren birçok sanayi devrimine tanık olduk. Bu devrimler Endüstri 1.0, Endüstri 2.0, Endüstri 3.0, Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0 olarak bilinmektedir. Endüstri 1.0, motorları çalıştırmak için su ve buhar gücünün kullanılmasıyla karakterize edildi. Bu devrim, üretim süreçlerinin makineleşmesinin önünü açtı ve sanayileşmenin başlangıcı oldu. Endüstri 2.0 ise elektrik enerjisi kullanımına dayanıyordu ve seri üretim ve montaj hatlarını devreye almıştır. Bu devrim, üretimde önemli gelişmelere ve üretkenliğin artmasına neden oldu. Nükleer enerjinin alternatif bir enerji kaynağı olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Endüstri 3.0 ortaya çıktı. Bu devrim, otomasyon için PLC'ler ve Bilgi Teknolojileri (IT) sistemlerinin entegrasyonunu gördü. Üretim süreçlerinde devrim yarattı ve onları daha verimli ve hassas hale getirdi. 21. yüzyılın başlarında Endüstri 4.0 ortaya çıktı. Siber-Fiziksel Sistemler (CPS), Nesnelerin İnterneti (IoT), İnternet Hizmetleri (IOS), Bulut Bilişim, Büyük Veri, Artırılmış Gerçeklik, 3D Yazıcılar, Öğrenen Robotlar ve Akıllı Fabrikalara dayalı yeni bir dönemdir. Dolayısıyla Endüstri 4.0, fiziksel ve dijital teknolojilerin yakınsamasını temsil ederek üretimde yeni bir paradigma yaratmaktadır (Yıldız, 2018: 555).

"Endüstri 4.0" terimi ilk kez 2011 yılında sanayi alanında yetkinliğiyle bilinen Almanya'da düzenlenen bir fuar sırasında ortaya atıldı. Pek çok uzman ve yönetici, bilgi çağını ileri üretim teknolojisinde yeni bir çağa taşıyan üretimde bir devrimin yolda olduğunu ilan etti (Yüksel ve Genç, 2018: 339). Endüstri 4.0'ın ayırt edici özelliklerinden biri siber-fiziksel sistemlere verdiği önemdir. Bu, üretim süreçlerinin dijital sistemlerle entegre olduğu ve makineler, ürünler ve insanlar arasında gerçek zamanlı veri alışverişi ve iletişimin mümkün olduğu anlamına gelir. Bilgi toplumunun doruk noktasına işaret ederek robotların üretim süreçlerini otonom olarak yönetebildiği yeni nesil robotik üretime zemin hazırlamaktadır (Bulut ve Akçacı, 2017: 50).

Yaklaşan yeni çağ, yani Endüstri 5.0 ve buna bağlı gelişen Toplum 5.0, rekabet avantajlarını ve ekonomik ilerlemeyi yüksek tutmak için esas olarak inovasyonla ifade edilen, insan merkezli bir bakış açısıyla teknolojik büyüme ve küreselleşme süreçleriyle şekillenmektedir (Aslam vd., 2020). Robotların ve yapay zekanın önemi sürekli artarken, aynı şekilde artırılmış gerçeklik, Nesnelerin İnterneti (IoT), yenilikçi ekosistemler ve akıllı toplumlar, insan-makine merkezli etkileşimlere yönelik fikri tanımlamaktadır (Aslam vd., 2020; Breque vd., 2021; Nahavandi, 2019). Aslam'a (2020) göre Endüstri 4.0 esas olarak üretim iyileştirmelerine odaklanırken, Endüstri 5.0 daha çok insan beyin gücü ile yaratıcılığı birleştirmeye, sürdürülebilirliği ve bu iki beceriyi akılda tutmaya odaklanır (Aslam ve diğerleri, 2020). Endüstri 5.0 tanımıyla ilgili olarak literatürde uzmanların ve katılımcıların kabulüne eşdeğer verilen tanım karşılaştırıldığında büyük benzerlikler fark edilebilir. Aslam ve ark. (2020) Endüstri 5.0'ı, kişiselleştirme ve insan merkezli ürünlere odaklanan, insan zekası ve yenilikçi bilgi işlem arasındaki işbirliğine dayanan gelecek çağ olarak tanımladı. Breque (2021) bu öngörülen gelişmeye toplumsal kısmı bağlamaktadır ve hatta biraz daha fazla vurgulamaktadır. Ayrıca Endüstri 5.0, yenilikçi teknolojileri benimseyerek işletmelerde sadece kârı artırmayı veya maliyet verimliliğini korumayı amaçlamıyor, aynı zamanda toplum, işçiler, yatırımcılar ve bu araştırma için en önemlisi çevre dahil olmak üzere refahın artması boyutunu da içermektedir. Bu nedenle Endüstri 5.0 kapsamında toplumsal, sosyal ve çevresel kısımların da sağlanacağı düşünülmektedir (Breque ve diğerleri, 2021).

Endüstri 5.0 beraberinde inovasyonlar doğuracağı kaçınılmaz bir durumdur. Yine de inovasyonların çokluğu ve birbirine bağlı cihazların artması nedeniyle Endüstri 5.0'ın gelecekteki iş modellerinin uygulanmasında bazı engeller ve sorunlar bulunmaktadır. İnovasyonların uygulanabilir olabilmesi için kullanıcı merkezli, mali açıdan uygulanabilir ve pazarlanabilir olması gerekir (Aslam vd., 2020). Endüstri 5.0 modeline başarılı bir geçişi kolaylaştırmak için sektör temsilcilerinin, yöneticilerin, kamu görevlilerinin ve ilgili paydaşların ürün geliştirme, süreç optimizasyonu, pazarlama stratejileri ve organizasyonel yeniden yapılanmada inovasyonun önemi konusunda bilgilendirilmesi zorunludur. Şirketler ve endüstriler, hızla değişen bu ortamda sürekli inovasyon yoluyla gelişebilir. İnovasyon, Endüstri 5.0 modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasının

ardındaki itici güç olarak kabul edilemli ve toplumda inovasyon kültürünü geliştirmek için araştırma, geliştirme ve eğitime yatırım yapmak çok önemlidir. Bu araştırmanın temel amacı Endüstri 5.0 modelinin benimsenmesinde inovasyonun ve pazarlamanın önemini vurgulamaktır. Nitel araştırma yöntemleri, araştırma sorusunu cevaplamak için bilimsel tanımlama, tümevarım, tündengelim, tarihsel yöntemler, analiz ve sentezden oluşmaktadır. Önemli ve birbirine bağımlı yönlerden oluşan diyalektik bir sisteme dayalı olarak, teorik başlangıç noktalarını sunmak ve Endüstri 4.0, Toplum 5.0, inovasyon ve pazarlama ile ilgili karşılaştırma yöntemi, bireysel içerik kümeleri için gerçekleri, olguları, süreçleri ve karşılaştırılan bulgular arasındaki benzerlik veya farklılıkların belirlenmesinde de önem arz etmektedir (Žižek, Mulej, & Potočnik, 2021). Makale nitel araştırma yöntemlerine (açıklama, derleme, karşılaştırma, analiz ve sentez, tümevarım ve tündengelim) dayanmaktadır ve birkaç bölüm halinde yapılandırılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda çalışma Endüstri 5.0, inovasyon ve pazarlama kavramlarının aydınlatılmasıyla başlamaktadır. Daha sonra inovasyon ve pazarlama bu çerçevede irdelenerek açıklayıcı örnekler içeren ve öneriler sunulan bir çerçeve oluşturulmaktadır. Son bölüm ise sonuçlara ayrılmıştır

1. Kavramsal Çerçeve

Tarih boyunca insanlar her zaman teknolojiyle ilişkili olmuşlardır. Elbette her çağın teknolojisi bugünküyle aynı şekil ve büyüklükte olmayabilir ama o dönem için kesinlikle insanların bakması ve önemsemesi gereken bir şeydi. İnsanlar her zaman ellerindeki teknolojiyi hayatlarını kolaylaştırmak için kullanır, aynı zamanda onu mükemmelleştirmeye ve bir sonraki seviyeye taşımaya çalışırlardı. Sanayi devrimi kavramı böyle başladı. Şu anda teknoloji ve dijital alt yapı şirketlerin yükselişine tanık olduğumuz dördüncü sanayi devriminde beşinci sanayi devrimine doğru yol alıyoruz. İşte bugüne yol açan önceki dört sanayi devrimi hakkında bilgi aktarılması faydalı olacaktır.

1.1. Endüstri 1.0

İlk sanayi devrimi proto-sanayileşme dönemini takip etti ve 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar sürdü. En büyük değişiklikler endüstrilerde makineleşme şeklinde gerçekleşti. Toplumsal ekonominin omurgası olan tarımın yerini sanayinin almaya başlamasının nedeni makineleşmeydi. O zamanlar insanlar, daha sonra demiryollarının üretimini hızlandırmaya yardımcı olan ve böylece ekonomiyi hızlandıran yeni bir enerji türü yaratan buhar motorunun önemli icadının yanı sıra büyük miktarda kömür çıkarıldığına da tanık oldular (İED, 2019). Bu dönemde, kömürün keşfi ve kütleli çıkarımının yanı sıra buhar makinesinin ve metal dövmenin geliştirilmesi, malların üretim ve takas şeklini tamamen değiştirdi. Bununla birlikte tekstil de eğirme makineleri ve kumaş yapma tezgâhları gibi icatlar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu malların taşınmasında vagon ve katırların yerini kanal taşımacılığı almaya başladığı dönemdir (Upkeep, 2023).

1.2. Endüstri 2.0

Birinci Sanayi Devrimi'nin ardından neredeyse bir asır sonra dünyanın ikincisini yaşadığı görülmüştür. Her şey 19. yüzyılın sonlarında endüstrilerde yeni bir enerji kaynağının (elektrik, gaz ve petrol) ortaya çıkmasına yardımcı olan büyük teknolojik gelişmelerle başladı. Bu devrim, tam potansiyeline ulaşmaya başlayan içten yanmalı motorun oluşturulması ile sonuçlandı. İkinci sanayi devriminin diğer önemli noktaları ise çelik talebinin gelişmesi, kimyasal sentezler, telgraf ve telefon gibi iletişim yöntemleridir. Son olarak, 20. yüzyılın başında otomobil ve uçağın icat edilmesi, İkinci Sanayi Devrimi'nin bugüne kadar en önemli devrim olarak görülmesinin nedenidir (İED, 2019). Bu dönemde hem çelik hem de kimyasal bazlı ürünler pazara girdi. İletişim teknolojisindeki gelişmeler telgrafla, daha sonra da telefonla hızlı bir başlangıç yaptı. Seri üretimin ortaya çıkmasıyla birlikte mekanik üretim hızla arttı (Upkeep, 2023).

1.3. Endüstri 3.0

İkinci Sanayi devrinden bir yüzyıl daha geçmekte ve Üçüncü Sanayi Devrimi'ne tanıklık edilmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında, o dönemde henüz kullanılmamış bir enerji kaynağının daha ortaya çıktığını görülmekte, nükleer enerji. Üçüncü devrim elektronik, telekomünikasyon ve

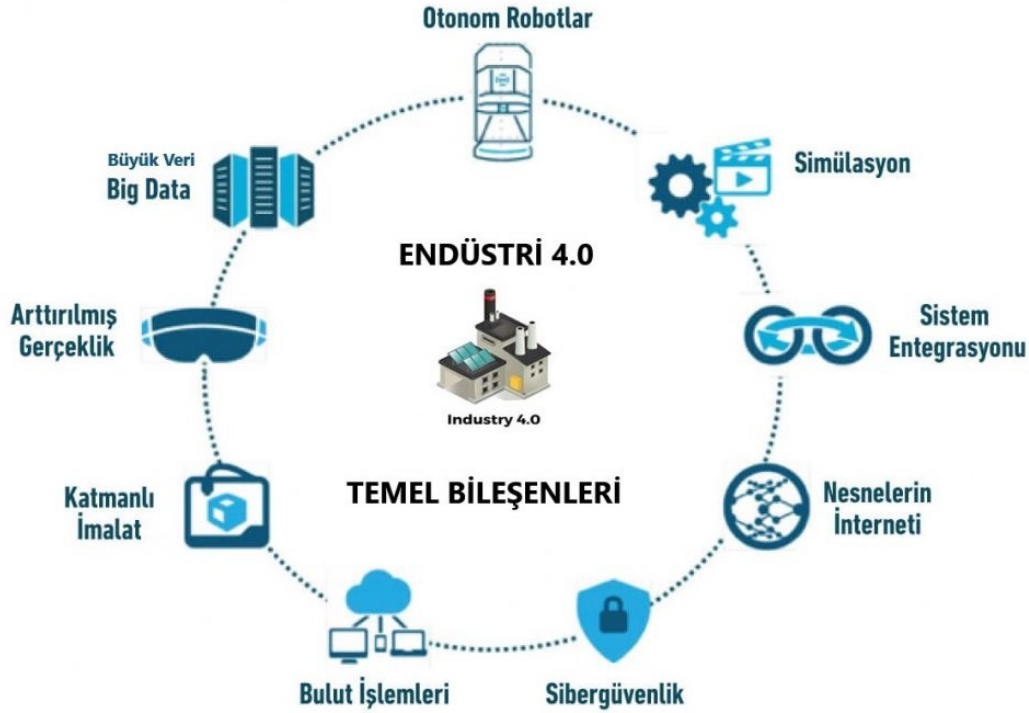
tabii ki bilgisayarların yükselişini beraberinde getirdi. Üçüncü sanayi devrimi, yeni teknolojiler aracılığıyla uzay araştırmalarının, araştırmaların ve biyoteknolojinin kapılarını açtı. Endüstri dünyasında iki büyük buluş, Programlanabilir Lojik Kontrolörler (PLC'ler) ve Robotlar, yüksek düzeyde otomasyon çağının doğmasına yardımcı oldu. Bu dönemde nükleer enerji ve elektronik sahneye çıkmakta ve nükleer enerji Avrupa'da başlayarak hem Büyük Britanya'da hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde büyüdü (Upkeep, 2023).

1.4. Endüstri 4.0

Birçok insan için Endüstri 4.0 dördüncü Sanayi Devrimi'dir ancak insanların büyük bir kısmı hala bu görüşe katılmamaktadır. Endüstri 4.0, üçüncü milenyumun şafağında herkesin her gün kullandığı tek şey olan "internet" ile başladı. Yani bu derim üçüncü sanayi devrimi üzerine kuruludur denilebilir. Endüstri 4.0 diğer adıyla dördüncü sanayi devrimi, Alman Hükümeti tarafından 2011 yılında Hannover kentinde dünyaya sunuldu (Rojko, 2017). Teknolojik olgulara dayanan ilk sanayi devriminden, sanal gerçeklik dünyaları geliştiren ve fizik yasalarını esnetmek olanak tanıyan Endüstri 4.0'a geçiş görülmektedir. Endüstri 4.0 dünyayı şekillendirerek ve Dünya ekonomilerini etkilemektedir. İnsanların günlük yaşamlarında dördüncü devriminden yararlanmalarına yardımcı olmaya odaklanan programlar ve projeler dünya çapında uygulanmaya başlanmıştır.

Dördüncü sanayi devrimine doğru ilerlemeye devam ederken güneş, rüzgar ve jeotermal gibi yenilenebilir enerjilere doğru bir geçiş görüyoruz. Ancak bu devrimdeki ivme, enerjideki değişimden değil, dijital teknolojinin hızlanmasından gelmektedir (Upkeep, 2023).

Endüstri 4.0 modelini oluşturan teknolojiler, endüstrinin dijital dönüşümünü destekleyerek daha verimli ve akıllı üretim süreçleri sağlamayı hedefler. Bu teknolojiler bulut bilişim büyük veri ve analitik, özerk robotlar, nesnelerin interneti, simülasyon, yatay ve dikey sistem entegrasyonu, endüstriyel siber güvenlik, artırılmış gerçeklik ve katmanlı imalat gibi 9 temel teknolojiye oluşur.

Şekil 1. Endüstri 4.0 Modelini Oluşturan Teknolojiler

Kaynak: Gerbert vd, 2015; Altay 2018.

1.5. Endüstri 5.0

Avrupa endüstrisi, şu anda geçirmekte olduğumuz ekonomik ve toplumsal devrimlerde önemli bir itici güçtür. Refahın lokomotifleri olarak kalabilmek için sanayinin dijital ve yeşil geçişlere öncülük etmesi gerekliliğini bilen bu yaklaşım, verimliliğin ve üretkenliğin ötesinde tek hedef olan bir sanayi

vizyonu sağlar ve sanayinin topluma katkısını ve rolünü güçlendirir. Böylece işçinin refahını üretim sürecinin merkezine yerleştirir ve gezegenin üretim sınırlarına saygı göstererek işlerin ve büyümenin ötesinde refah sağlamak için yeni teknolojiler kullanılmaktadır. Burada “Neden Endüstri 5.0?” sorusu devreye girmektedir. Endüstriler, kaynakların korunması, iklim değişikliği ve sosyal istikrar da dahil olmak üzere toplumun karşılaştığı zorluklara çözüm sağlamada aktif bir rol oynarlar. Geleceğin Endüstrisi yaklaşımı endüstriye, işçilere ve topluma faydalar sağlar ve çalışanları güçlendirir ve çalışanların gelişen becerilerini ve eğitim ihtiyaçlarını karşılayarak endüstrinin rekabet gücünü artırır ve en iyi kabiliyetlerin ortaya çıkmasına yardımcı olur. Dolayısıyla döngüsel üretim modellerini tercih etmesi ve doğal kaynakların kullanımını daha verimli hale getiren teknolojileri desteklemesi Endüstri 4.0’dan Endüstri 5.0’a geçişin gerekçesi konumundadır (EuropeanCommission, 2022). Aşağıda tablo 1’de verilen göstergeler Endüstri 4.0 ile Endüstri 5.0 arasındaki farkları ortaya koyma açısından önem arz etmektedir.

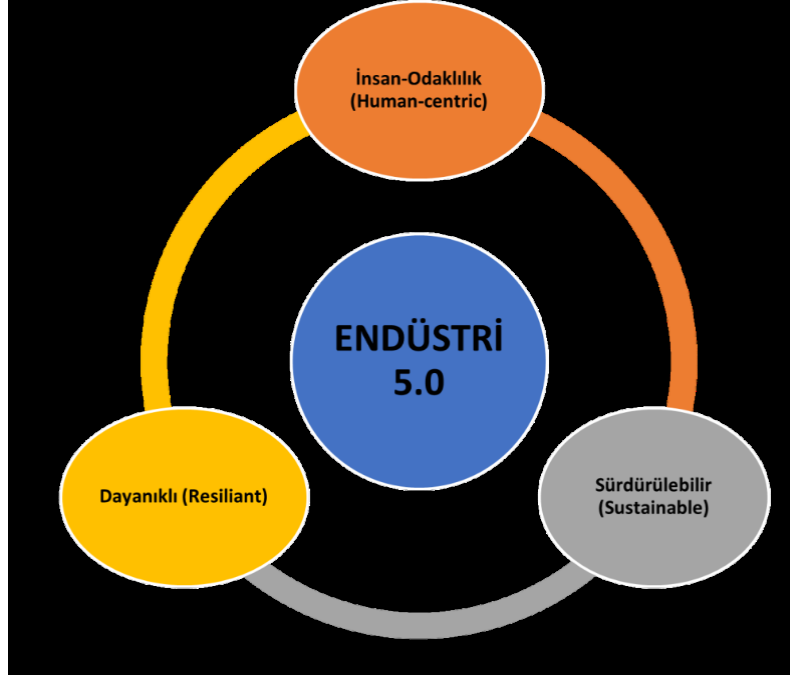
Endüstri 5.0 vizyonu, mevcut maden çıkarma, üretim ve tüketime dayalı ekonomik modelin teknolojiye veya ekonomik olarak etkin büyümeye odaklanan dar ve geleneksel odağını aşarak, insanın ilerlemesine ve refahına odaklanan daha dönüştürücü bir büyüme görüşüne doğru ilerlemektedir. Bu ilerlemenin temeli tüketimin azaltılması ve sürdürülebilir, döngüsel ve yenileyici ekonomik değer yaratımının ve adil refahın yeni biçimlerine kaydırılmasına dayanmaktadır. Endüstri 5.0, ileriye doğru teknolojik bir atılımı temsil etmek yerine, aslında Endüstri 4.0 yaklaşımını daha geniş bir bağlamda barındırır ve yalnızca paydaşlara fayda sağlamak için değer çıkarmak yerine, endüstriyel üretimin insanlar-gezegen-refah için teknolojik dönüşümüne yenileyici bir amaç ve yön sağlamaktadır. Endüstri 5.0 yaklaşımı endüstri performansına yönelik yeni ekonomik yönelimler, iş modelleri, değer zincirleri ve tedarik zincirleri için yeni tasarım, dijital dönüşüm için yeni amaç, iş dünyası ve endüstri ile ortaklık içinde politika oluşturma konusunda yeni yaklaşımlar, araştırma ve inovasyona yönelik yeni yetenekler ve yaklaşımların yanı sıra dikey yaklaşımlar da gerektirir. COVID salgınından edinilen son bilgi ve öğrenimleri ele alarak değer zincirleri arasında dayanıklılık oluşturmaya ve dünyanın sınırları içinde yaşarken insanların yaşamlarını ve geçimlerini güvence altına almaya yönelik temel ihtiyacı ön plana çıkarmaktadır (Dixson-Declève, ve diğerleri, 2022).

Tablo 1. Endüstri 4.0 ile Endüstri 5.0 Arasındaki Farklar

Endüstri 4.0	Endüstri 5.0
●Dijital bağlantı ve yapay zeka aracılığıyla artırılmış verimlilik odaklıdır. ● Teknoloji – siber-fiziksel hedeflerin ortaya çıkışı etrafında yoğunlaşmıştır. ●Mevcut sermaye piyasası dinamikleri ve ekonomik modeller kapsamında iş modellerinin optimizasyonu uyumlu yani nihai olarak hissedarlar için maliyetlerin en aza indirilmesine ve kârın en üst düzeye çıkarılmasına yönelik çalışılmaktadır. ● Sistemik dönüşüm ve kaynak ve malzeme kullanımının olumsuz çevresel, iklim ve sosyal etkilerden ayrıştırılması için gerekli olan tasarım ve performans boyutlarına odaklanılmamaktadır.	●Sanayi için rekabetçiliği ve sürdürülebilirliği birleştiren bir çerçeve sağlayarak sanayinin dönüşümün temel direklerinden biri olarak potansiyelini gerçekleştirmesine olanak tanır. ●Sürdürülebilirlik ve dayanıklılık için alternatif teknoloji yönetim modlarının etkisini vurgular. ●Teknolojiye insan odaklı bir yaklaşımı destekleyerek dijital cihazların kullanımı yoluyla çalışanları güçlendirir. ●Teknolojinin çevresel açıdan sürdürülebilir kullanımına yönelik geçiş yolları oluşturur. ●Şirketin sorumluluk kapsamını tüm değer zincirlerine genişletir. ●Her endüstriyel ekosistem için refah, dayanıklılık ve genel sürdürülebilirliğe giden yolda kaydedilen ilerlemeyi gösteren göstergeleri sunar.

Tablo 1 özetlenecek olursa Endüstri 4.0, dijital bağlantı ve yapay zeka yoluyla artırılmış verimliliğe odaklanarak, siber-fiziksel sistemlerin ortaya çıkmasını ve mevcut ekonomik çerçeveler içinde karları maksimize etmek ve maliyetleri minimize etmek için iş modellerini optimize etmeyi vurgular. Ancak, kaynak ve malzeme kullanımıyla ilişkili olumsuz çevresel, iklimsel ve sosyal etkileri azaltmak için gereken sistemik dönüşüme öncelik vermez. Buna karşılık, Endüstri 5.0 rekabeti sürdürülebilirlikle bütünleştirerek endüstrilerin dönüştürücü potansiyellerini gerçekleştirmelerini sağlar. Endüstri 5.0 da dijital araçlar aracılığıyla çalışanları güçlendiren insan merkezli bir bakış açısı benimserken, dayanıklılık ve sürdürülebilirlik için alternatif teknoloji yönetimi yaklaşımlarının önemini vurgular. Ayrıca Endüstri 5.0, çevresel olarak sürdürülebilir

teknoloji kullanımını vurgular, kurumsal hesap verebilirliği tüm değer zincirlerine yayar ve endüstriyel ekosistemler içinde refah, dayanıklılık ve genel sürdürülebilirlik elde etmede ilerlemeyi ölçmek için yollar oluşturur.

Şekil 1. Endüstri 5.0 Bileşenleri

Kaynak: (Gerçek, 2023)

Endüstri 5.0 için temel yol gösterici sürdürülebilirlik, dayanıklılık ve insan odaklılık olmak üzere üç kavramla özetlenmektedir.

Sürdürülebilirlik: Dünyada ESG (Environmental, Social, Governance/ Çevresel, Sosyal, Yönetişim) yatırımlarına artan ilgi nedeniyle sürdürülebilirlik herkes için önemli bir kavram haline geldi. Çevresel sürdürülebilirlik, değerler ve hedefler, kurumsal etik, çeşitlilik ve döngüsel ekonomiler dahil olmak üzere çok çeşitli konuları kapsar.

Dayanıklılık: Bu kavram COVID-19 salgını sonrasında önem kazandı. Pandemi, dijital altyapıya ve organizasyonel, ekonomik ve siber esnekliğe olan ihtiyacın önemi ortaya çıktı. Dijital teknolojiye olan bağımlılığın artması, yaşamın her alanında dayanıklılığa odaklanmayı zorunlu hale getirdi.

İnsan odaklılık: İnsan merkezlilik, karmaşık teknoloji değer zincirlerinde giderek daha önemli hale gelmektedir. İnsan faktörünü bu zincirlere entegre etmek, insan-makine etkileşimi ve insan rollerini ön planda tutan çözümler tasarlamak gelecek için olmazsa olmaz ve hayatın her alanında insan odaklılık birinci öncelik durumuna gelmektedir.

Bu üç yol gösterici ilke, insan ihtiyaçlarına öncelik veren sürdürülebilir ve dayanıklı bir gelecek yaratmak için gereklidir. Herkes için daha iyi bir dünyaya ulaşmak için bu ilkeleri yaşamın her alanına entegre etmek çok önemlidir.

Tablo 2. Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a Sanayi Devrimi

Çağ	Zaman Dilimi	Karakterize Edilen İfade	Açıklama
1.0	1780	Mekanizasyon	Su ve buharla çalışan makinelere dayalı endüstriyel üretim.
2.0	1870	Elektrifikasyon	Montaj hatlarını kullanarak seri üretim.
3.0	1970	Otomasyon	Elektronik ve bilgisayar kullanarak otomasyon.
3.5	1980	Küreselleşme	Üretimin düşük maliyetli ekonomilere kaydırılması.
4.0	Bugün	Dijitalleşme	Süreçleri daha da otomatikleştirmek için bağlantılı cihazların, veri analitiğinin ve yapay zekâ teknolojilerinin tanıtılması.

5.0	Gelecek	Kişiselleştirme	Endüstri 5.0, insan zekâsının bilişsel hesaplamayla uyum içinde çalışması ve bunun sonucunda insan/makine merkezli ürün ve hizmetlerin ortaklaşa üretilmesi nedeniyle insan ve makine arasındaki işbirliğine odaklanmaktadır.
-----	---------	-----------------	---

Kaynak: Özkeser, 2018.

Yukarıda verilen tablo özetle sanayi devrimlerini veya çağlarının, farklı dönemlerdeki üretim süreçlerinin evrimini temsil eder. Endüstri 1.0, su ve buharla çalışan makinelerle mekanizasyonla karakterize edilen 1780'de başladı. Bunu, elektrik ve seri üretim için montaj hatlarının tanıtımıyla ön plana çıkan 1870'te Endüstri 2.0 izledi. Endüstri 3.0, elektronik ve bilgisayar teknolojileri aracılığıyla otomasyonla yönlendirilen 1970'te ortaya çıktı. 1980'ler, küreselleşmeyi ve düşük maliyetli üretimin ekonomik avantajlara sahip ekonomilere kaymasını vurgulayan Endüstri 3.5'i göstermektedir. Günümüzde Endüstri 4.0, Nesnelerin İnterneti (IoT), veri analitiği ve yapay zeka gibi teknolojileri üretim ve yönetim süreçlerine entegre eden dijitalleşme ile tanımlanmaktadır. İleriye bakıldığında, Endüstri 5.0, insan zekası ile yapay zeka arasındaki iş birliğine odaklanmayı, insan-makine etkileşimi yoluyla kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetleri vurgulamayı amaçlamaktadır. Bu gelecek çağ, teknolojik gelişmelere insan merkezli bir yaklaşım öngörmektedir.

2. Toplum 5.0

IoT, AI ve robotik gibi kolaylaştırıcı teknolojilerin yönlendirdiği inovasyonun ekonomiye ve topluma önemli değişiklikler getirdiği yeni bir çağ yaşanmakta. Küresel eğilimleri öngörülerek Ocak 2016'da Japon Kabinesi tarafından kabul edilen 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planı, Toplum 5.0'ı temel bir kavram olarak sundu. Ekonomik mali yönetim ve reforma yönelik temel bir politika olan "Ekonomik ve Mali Yönetim ve Reform Temel Politikası 2016"nın stratejik bir parçası olarak sunuldu.

Geleneksel olarak teknolojiyle yönlendirilen inovasyon, sosyal kalkınmadan sorumlu olmuştur; ancak gelecekte, insanları mutlu eden ve değer duygusu sağlayan bir toplumu nasıl inşa edebileceğine dair belirsizlik mevcuttu. Bu nedenle insan yaşamının temeli olarak "toplum" kelimesine odaklanılan yeni bir kavram doğmuştur, Toplum 5.0 kavramı. Peki Toplum 5.0 nedir? Tarihe uzun bir bakışla Toplum 1.0'ı doğayla uyumlu bir şekilde bir arada yaşayan, avcı ve toplayıcı insan grupları olarak tanımlayabilir; Toplum 2.0'ı tarımsal ekime dayalı gruplar oluşturma, örgütlenmeyi ve ulus inşasını artırma; Toplum 3.0'ı ise; Sanayi Devrimi yoluyla sanayileşmeyi teşvik ederek seri üretimi mümkün kılar ve soyut varlıkları bilgi ağları olarak birbirine bağlayarak artan katma değeri gerçekleştiren bir bilgi toplumu olarak Toplum 4.0'ı destekler. Toplum 5.0, Toplum 4.0 üzerine kurulmuş, müreffeh, insan merkezli bir toplumu hedefleyen bir bilgi toplumdur.

Şekil 2. Toplum 5.0 Konseptinin Evrimsel Süreci

Kaynak: Altınbaş, 2019.

Toplum 5.0 BİT'ten sonuna kadar yararlanarak fiziksel alanı (gerçek dünya) ve siber uzayı birleştiren ve gelecekteki toplumun ideal bir biçimini önerdiği, süper akıllı, toplum ve bunu gerçekleştirmeye yönelik bir dizi girişim olarak tanımlanmaktadır. Toplum 5.0 odaklanmayı tercih ettiği şey toplumun çeşitli ihtiyaçlarının ince bir şekilde farklılaştırıldığı ve gerekli ürün ve

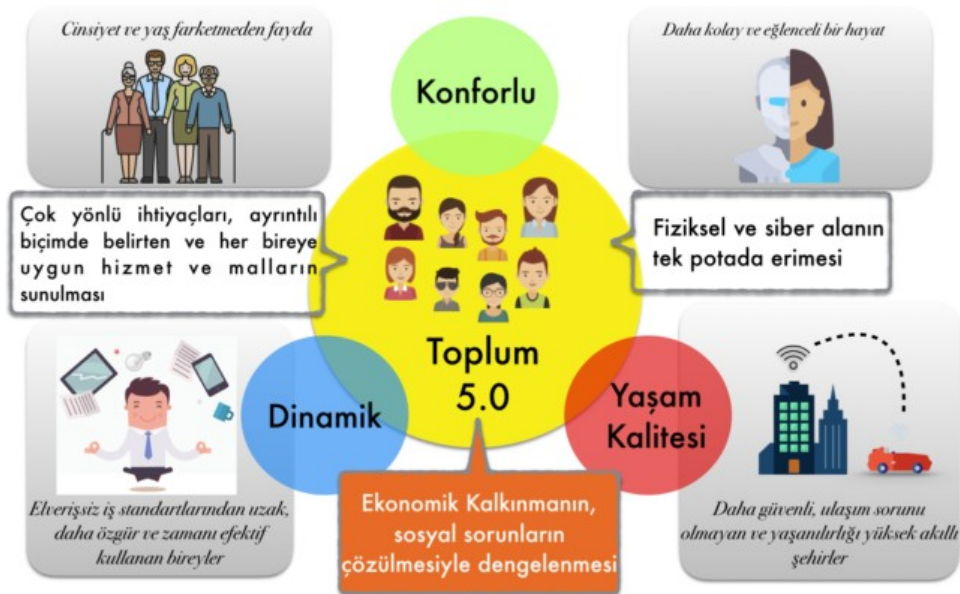
hizmetlerin, ihtiyaç duyan insanlara ihtiyaç duydukları anda ve gerekli miktarlarda sağlanmasıyla karşılandığı, tüm insanların kaliteli hizmet alabildiği, rahat ve dinç bir hayat yaşayabildiği süper akıllı bir toplum yaratmaktır.

1990'larda OECD bilim ve teknoloji politikasında bir sorun olarak ortaya çıktı ve zaman içinde yenilik ile politika arasındaki ileri geri söylemler yoluyla kavramsallaştırıldı. Özellikle, sistematik bir bakış açısı getirerek, doğrusal inovasyon modellerinden anlaşılamayan kısımları ele almışlar ve aktör etkileşimlerinden oluşan inovasyon süreçlerinin genel bir resmini oluştururken fikirlerini derinleştirmişlerdir. Aynı şekilde Toplum 5.0'ı da insanı merkeze alarak, ortak bir kavram olarak genişlik sağlayarak derinleştirmek istenmektedir. Ayrıca geçmişte yalnızca görünmez yollarla katılan çok çeşitli aktörleri de sürece dahil edilerek yalnızca uzmanların değil, bir bütün olarak toplumun, özellikle de gelecekteki faaliyetler için aranan kadınların ve gençlerin katılımını beklenmektedir.

Toplum 5.0'ın hedefi hem ekonomik kalkınmanın hem de toplumsal zorlukların çözümünün sağlandığı, insanların tamamen aktif ve rahat, yüksek bir yaşam kalitesine sahip olabileceği insan merkezli bir toplum yaratmaktır. Gerekli eşya ve hizmetleri sağlayarak bölge, yaş, cinsiyet, dil vb. ne olursa olsun insanların çeşitli ihtiyaçlarına ayrıntılı olarak cevap verecek bir toplumdur. Bunu gerçekleştirmenin anahtarı, kaliteli veriler üretmek ve oradan zorlukları çözmek için yeni değerler ve çözümler yaratmak amacıyla siber uzay ile gerçek dünyanın (fiziksel uzay) birleşimidir. Japonya'nın ortaya koyduğu bu ulusal vizyon, yeni, insan merkezli bir toplum için çabalarla aynı zamanda çeşitli toplumsal sorunları çözmektedir. Yaşlanan nüfus, azalan doğum oranı, nüfus azalması ve yaşlanan altyapı gibi Dünyanın karşılaştığı zorluklar, diğer birçok ülkenin de eninde sonunda karşılaşacağı zorluklardır. Japonya, Toplum 5.0 aracılığıyla bu tür zorlukların erken çözümü ve bu çözümleri dünyayla paylaşarak, dünya çapındaki benzer zorlukların çözülmesine ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşılmasına katkıda bulunabilir (Fukuyama, 2018, s. 47).

Toplum 5.0'ın hedefleri, küresel sorunları çözmek ve sürdürülebilir topluluklar yaratmak için Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi ile uyumludur. Keidanren, "Toplum 5.0"ın şehirler ve bölgeler, enerji, afet önleme, sağlık, tarım ve gıda, lojistik, ürün ve hizmetler, finans ve kamu hizmetleri gibi çeşitli alanlara nasıl fayda sağlayacağını vurgulayan dokuz kategoriye derlemiştir (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Başkanlığı).

Özetle Toplum 5.0, insan refahını ön planda tutarak ve teknolojiyi yararlanarak toplumsal sorunlara çözüm getiren yenilikçi bir yaklaşımdır. Hedefleri küresel sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumludur ve bu da onu herkes için daha iyi bir gelecek yaratma konusunda umut verici bir çözüm haline getirmektedir.

Şekil 3. Toplum 5.0
Kaynak: Altınbaş, 2019.

Endüstri 5.0'a ilişkin literatürde bazı kaygılar ön plana çıkmaktadır (Nahavandi, 2019). Giderilmesi beklenen kaygılar şunlardır:

Bir sonraki sanayi devriminde insanların üretim politikalarına yüksek değerli görevler eklemesi beklenmektedir. Standardizasyon ve yasallaştırma konuları, teknoloji, toplum ve işletmeler arasında ciddi sorunların önlenmesine yardımcı olunmalıdır.

- Özellikle toplumun üst düzey üyeleri ve paydaşlar, yeni sanayi devrimine uyum sağlamasının zor olması beklenmektedir.

- Hızlı ve yüksek verimli üretim, aşırı üretim olgusuna neden olabilir. Bununla birlikte uygulama şeffaflığı da dikkate alınması gereken endişelerdendir.

- Otonom sistemlerin etik ilkeleri nasıl kapsayacağının belirsiz olması,

- Otonom sistemlerde açıklanabilir etik davranış çözümleri bulunmaması,

- Otonom sistemlerdeki etik davranışlar doğrulama ve doğrulamaya tabi olmaması,

- Gelecekteki yönetim ve yönetici rollerindeki Robotik Direktörler gibi temel beceri boşlukları giderilmelidir.

Literatürde Toplum 5.0'a yönelik eleştirilerde, Toplum 6.0'ı sürdürülebilir kalkınmanın zorluklarını ele almayı ve sosyal açıdan sorumlu bir toplumu teşvik etmeyi amaçlayan gelişmiş bir versiyon olarak önermektedir. Araştırmacılara göre hem Endüstri 5.0 hem de Toplum 5.0, hızlı ilerleme ve teknolojik gelişmelerin insanlığa dayatılması nedeniyle doğal çevreyi ve onun öz değerini hiçe saymaktadır. Bu nedenle, Toplum 5.0'ın avantajlarından yararlanan ancak sınırlamalarının ötesine geçen, sürdürülebilir ve sosyal açıdan sorumlu bir toplum için bir öneri ortaya koymaktadırlar. Araştırmacılar, Toplum 5.0'ın süper akıllı sistemlerinin teknoloji bağımlılığı, siber güvenlik sorunları gibi zararlı etkilerini ve bireyler üzerindeki yıkıcı etkilerini göz ardı ettiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla, iş sektörü de dâhil olmak üzere tüm kuruluşları kapsayan Toplum 6.0, sosyal sorumluluğun yedi ilkesine bağlı bir refah toplumu olarak tasavvur etmektedir. Bu ilkeler arasında hesap verebilirlik, şeffaflık, etik davranış, paydaşların çıkarlarına saygı, hukukun üstünlüğü, uluslararası normlar ve insan hakları yer almaktadır. Toplum 5.0 teknoloji merkezli bir sistem olsa da Toplum 6.0 makineler ve insanlar arasındaki işbirliğini içerir. Ancak sadece maddi mallara ve bunların kullanımına odaklanmak yerine, iyi düşünülmüş fırsatlar yaratmak, mutlu ve mutlu bireyler için kirlenmemiş bir ortamın korunmasına odaklanılmaktadır. Bu toplumsal teorideki kilit husus, yaşam kalitesine öncelik veren, sosyal açıdan sorumlu, modern bir refah toplumunun temelidir. Bu yaşam kalitesi kavramında, kişisel sorumluluğun önemini kabul etmek çok önem arz etmektedir (Žižek, Mulej, & Potočnik, 2021).

Sonuç olarak Toplum 6.0'ı, sürdürülebilir kalkınmanın zorluklarını ele almayı ve sosyal açıdan sorumlu bir toplumu teşvik etmeyi amaçlayan Toplum 5.0'ın gelişmiş bir versiyonu olarak öneren literatür bilgisi mevcuttur. Toplum 6.0, sosyal sorumluluk ilkelerini benimseyerek yaşam kalitesini ön planda tutarak, teknolojik gelişmeler ile bireylerin ve doğal çevrenin refahı arasında uyumlu bir denge kurmaya çalışan bir konsept olarak ortaya çıkmaktadır.

3. İnovasyon

Günümüzün rekabet ortamı büyük ölçüde inovasyona dayanmaktadır. İş dünyası liderleri sürekli olarak yenilik yapmanın yeni yollarını aramak zorundadır çünkü birçok sorunu eski çözümlerle çözülemeyeceği anlaşılmıştır. İnovasyon tüm sektörlerde kritik öneme sahiptir; ancak bunu moda bir sözcük olarak kullanmaktan kaçınmak ve bunun yerine inovasyon sürecini iyice anlamak için zaman ayırmak önemlidir (HBS, 2022).

Basitçe söylemek gerekirse inovasyon, yeni bir fikrin başarılı bir şekilde uygulanması ve müşterileri ve paydaşlar için değer yaratılmasıdır (Çınar, Altuntaş ve Alan, 2020). Bunun için inovasyon yeni bir fikirle başlar. Bu inovasyon geliştirilmiş bir ürün veya hizmete yönelik bir plan olabilir; operasyonlarınızı yürütmek için güncellenmiş bir yöntem olabilir; aynı zamanda yeni bir iş modeli de olabilir. İşletmenin herhangi bir kısmına dokunabilir ve mutlaka yeni olması gerekmez; başka bir şirkette uygulanmış fakat alıcı işletme için yeni uygulanmış olabilir.

İnovasyon ve icat kelimeleri anlamsal olarak örtüşmektedir ancak aslında oldukça farklıdır. Bu kelimelerin karıştırılmasında ve aynı kullanılmasında karmaşanın kaldırılması için farkları ortaya

koymak gerekir. Buluş, bir tür müzik kompozisyonu, bir yalan, bir keşif veya hayal gücünün herhangi bir ürünü anlamına gelebilir. Yenilik ile karıştırılması en muhtemel olan icat ise “çalışma ve deneyden sonra ortaya çıkan bir cihaz, icat veya süreçtir”, yani genellikle daha önce var olmayan bir şeydir. İnovasyon kabramı ise kendi açısından, yeni bir şeyi veya mevcut bir ürün, fikir ve alanda yapılan değişikliği ifade edebilir. İlk telefonun bir icat olduğu, ilk cep telefonunun bir icat ya da bir inovasyon olduğu, ilk akıllı telefonun bir inovasyon olduğu söylenebilir. İnovasyon aynı zamanda değer yaratımı anlamında da kullanılır (Merriam-Webster, 2024).

İş dünyasında inovasyonun önem arz etmesinin temel nedeni kriz anlarında, diğerlerinden önde olma ve bu süreçte şirketin büyümesine yardımcı olmasıdır. İşte inovasyonun işletmeler için hayati önem taşıdığını belirten üç faktör:

1. Uyum sağlamaya olanak tanır: Son dönemdeki COVID-19 salgını, iş dünyasını devasa ölçekte sekteye uğrattı. Rutin operasyonlar birkaç ay içinde geçerliliğini yitirdi. Pek çok işletme, statükoya sadık kaldıkları için bu dünya değişiminden hâlâ olumsuz sonuçlar almaktadırlar. Şirketlerin değişimin zorluklarına uyum sağlaması ve üstesinden gelmesi için inovasyon çoğu zaman gereklidir.

2. Büyümeyi teşvik eder: Durgunluk işletmeler için son derece zararlı olabilir. İnovasyon yoluyla organizasyonel ve ekonomik büyümenin sağlanması, günümüzün son derece rekabetçi dünyasında ayakta kalmanın anahtarıdır.

3. İşletmeleri rakiplerinden ayırır: Çoğu endüstri, benzer ürün veya hizmetler sunan birden fazla rakiple doludur. Bu yüzden inovasyon, işletmeyi diğerlerinden ayırabilir (HBS, 2022).

İş sektöründe, inovasyonun istatistiksel ölçümü, 2005'ten bu yana Oslo Kılavuzu tarafından tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre inovasyon, yeni veya önemli ölçüde iyileştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet) veya sürecin, yeni bir pazarlama yönteminin veya iş uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni bir organizasyonel yöntemin uygulanması olarak ortaya konulmaktadır. Kılavuzda inovasyonun ortak özelliğinin “uygulanması” olduğunu vurgulamaktadır. Yeni veya geliştirilmiş bir ürün pazara sunulduğunda uygulamaya konulur. Benzer şekilde, yeni süreçler, pazarlama yöntemleri veya organizasyonel yöntemler, firmanın faaliyetlerinde fiili kullanıma sunulduklarında uygulanır (Esmer ve Alan, 2019). Tanım, ürün ve süreç yeniliğinin yanı sıra pazarlama ve organizasyonla ilgili iki yöntemi de kapsamaktadır. Ürün ve süreç inovasyonu için bunların 'yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş' olması esastır, ancak iki yöntemin de 'yeni' olması gerekir. Bir inovasyon araştırmasında bir ürünün, sürecin veya yöntemlerin durumu katılımcı tarafından belirlenir. Bir ürünün 'yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş' olmasının yanı sıra aynı zamanda 'piyasaya sunulması' ve bir süreç veya yöntemin 'firmanın faaliyetlerinde fiili kullanıma sunulması' gerekir. Her iki koşul da karşılandığında yenilik ortaya çıkar. Dünya çapında inovasyon araştırmalarında, inovasyonun ölçüm amacıyla tanımlanması esastır. Bu, farklı endüstriler ve uzmanlık alanları arasındaki yeniliklerin karşılaştırılmasına olanak tanır. İnovasyon, yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir ürün veya sürecin uygulanmasıdır. Ürün, bir mal veya hizmeti ifade ederken süreç, üretim veya teslimat, organizasyon ve pazarlama süreçlerini kapsar. Yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir ürün, potansiyel kullanıcılara sunulduğunda uygulanır. Benzer şekilde, ürünün potansiyel kullanıcılara tanıtılması da dahil olmak üzere, iş biriminin işleyişinde fiili kullanıma sunulduğunda önemli ölçüde değiştirilmiş süreçler uygulanır (Gault, 2018).

Genel olarak Oslo El Kitabı, iş sektöründeki inovasyonun tanımlanması ve ölçülmesi için kapsamlı bir çerçeve sağlayarak kuruluşların ve politika yapıcılarının farklı alanlardaki yenilikçi faaliyetleri değerlendirmesine ve karşılaştırmasına olanak tanır.

İşyerindeki yaygın inovasyon örneklerin bazı yaygın türleri özetlenecek olursa:

-İşletmenin çevrimiçi süreçlerini veya işlevlerini kolaylaştıran yeni bir dijital platform oluşturmak.

-İşletme ile başka bir tamamlayıcı şirket arasındaki işbirliğini teşvik etmek.

-Sürdürülebilirliği işletmenin eylemlerinin ön sırasına koyan bir ürün tasarlamak

-Çekirdek kitlelerde marka bilinirliğini artırmak için yerel topluluk içinde işbirliklerini önermek.

-Satışları artırmak için bir ürünü alışılmadık veya çekici bir şekilde pazarlamak.

-Yeni bilgiler edinmek ve hedef kitlenizin erişimini genişletmek için genç nesillerle bağlantı kurmak.

-Çalışma ekibini iç moral ve üretkenliği artırma konusunda motive etmek

-İşletmeyi çekici, modern bir seçenek olarak yeniden düzenlemek için teknoloji ve sosyal medyayı uygulamak.

-Görevlerin daha verimli ve daha tutarlı bir şekilde tamamlanmasını sağlamak için mevcut süreçleri kolaylaştırmak.

-Tüketici ihtiyaçlarına uygun yeni ürün veya hizmetlerin geliştirilmesine müşterilerin dahil edilmesini sağlamak

-İşletme için geliştirilmiş seçenekler oluşturmak amacıyla iki veya daha fazla mevcut öğenin birleştirilmesini sağlamak (Indeed, 2023).

Inovasyon alanında, Gault tarafından 2015 ve 2016'da kapsamlı bir şekilde tartışılan dört genel tür bulunmaktadır. Daha iyi bir anlayış için her türe kapsamlı bir genel bakış sunmak önemlidir. Ürün inovasyonu, ister özellikler ister kullanım amaçları açısından yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir ürünün potansiyel kullanıcılara sunulmasını içerir. Bu tür inovasyon, yeni veya geliştirilmiş bir şey sunarak tüketicilerin gelişen ihtiyaçlarını ve tercihlerini karşılamayı amaçlamaktadır.

Süreç (teslimat) inovasyonu ise yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir üretim veya teslimat sürecinin uygulanmasıyla ilgilidir. Bu, girdilerde, kurumsal birim içindeki altyapıda ve kullanılan tekniklerde önemli değişiklikleri kapsayabilir.

Organizasyonelinovasyon, iş biriminin çalışma uygulamaları, işyeri organizasyonu veya dış ilişkileri içerisinde yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir organizasyonel yöntemin benimsenmesini içerir. Bu tür inovasyon, organizasyon yapısı içindeki genel verimliliği ve etkinliği arttırmayı amaçlamaktadır.

Pazarlama (iletişim) inovasyon, kurumsal birimin ürünlerini tanıtmak için yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş bir yöntemin uygulanmasını ifade eder. Bu, ürün tasarımı veya ambalajında, ürün yerleştirmede, ürün tanıtımında veya fiyatlandırma stratejilerinde önemli değişiklikleri içerebilir.

Pazarlama inovasyonuna bir örnek, OECD/Eurostat) tarafından tanımlandığı gibi, ürün tasarımı veya ambalajında, ürün yerleştirmede, ürün tanıtımında veya fiyatlandırmada önemli değişiklikleri içeren yeni bir pazarlama yönteminin uygulanmasıdır (Gault, 2018).

Sonuç olarak, her bir inovasyon türünün farklı özelliklerini ve sonuçlarını anlamak, günümüzün dinamik iş ortamında rekabetçi ve güncel kalmak isteyen kuruluşlar için çok önemlidir. İşletmeler, bu inovasyon türlerinin potansiyelini fark ederek ve bunlardan yararlanarak, değişen pazar taleplerine etkili bir şekilde uyum sağlayabilir ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik edebilir.

4. Yöntem

Bu çalışmada, belirli olguları derinlemesine anlamak ve analiz etmek için özellikle etkili olan nitel araştırma metodolojisi kullanılmıştır. Tümevarım ve tümdengelim akıl yürütme, betimsel analiz, karşılaştırmalı analiz ve sentez gibi yöntemlerin bileşiminden yararlanılmıştır. Kavramsal çerçevede, literatürdeki Endüstri 5.0 Toplum 5.0, inovasyon ve pazarlama tanımlarına odaklanmakta ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini incelemektedir. Birincil amaç, Endüstri 5.0 modelinin ve Toplum 5.0 kavramının benimsenmesinde inovasyon ve pazarlamanın rolünü keşfetmek ve bunların etkili bir şekilde bütünleştirilmesi için öneriler sunmaktır. Bu çalışmada kullanılan temel nitel yöntemlerden biri olan betimsel analiz, toplanan verileri düzenleyerek mevcut durumun açık bir şekilde anlaşılmasını sağlar (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu yaklaşım, karmaşık kavramsal ilişkileri açıklamak ve bunları literatürdeki mevcut bulgularla ilişkilendirmek konusunda etkili olmuştur. Veri kaynakları arasında Endüstri 5.0, Toplum 5.0, inovasyon ve pazarlama ile ilgili makaleler, raporlar ve kitaplar yer almaktadır. Veriler, insan merkezilik, sürdürülebilirlik ve teknoloji-insan etkileşimi gibi temalara göre kategorilere ayrılmış, buna göre kodlanmış ve literatürdeki boşlukları veya örtüşmeleri belirlemek için karşılaştırmalı yöntemlerle

analiz edilmiştir. Temel bulgular teorik çerçeve içinde yorumlanmış ve Endüstri 5.0 kapsamında pazarlama stratejileri üzerinde inovasyonun dönüştürücü etkisi vurgulanmıştır. Aslam vd. (2020), Breque vd. (2021) ve Nahavandi (2019) gibi önceki çalışmalarla karşılaştırmalı analiz, Endüstri 4.0'ın üretim süreçlerinin veri odaklı optimizasyonunu vurgularken, Endüstri 5.0'ın bu odağı insan ve çevresel hususları önceliklendirecek şekilde genişlettiğini ortaya koymuştur. Bu çalışma, Breque vd.'nin (2021) sürdürülebilirliğe odaklı modeliyle uyumlu olarak, Endüstri 4.0'daki veri merkezli yaklaşımlardan Endüstri 5.0'daki insan merkezli, sürdürülebilir stratejilere geçişi vurgulamaktadır. Araştırma, bu paradigma değişimi içerisinde inovasyon ve pazarlama arasındaki etkileşimi inceleyerek literatürdeki boşlukların doldurulmasına katkıda bulunmakta ve giderek daha fazla insan odaklı bir teknolojik ortamda gelişen iş stratejilerine ilişkin öngörüler sunmaktadır. Bu ön görüşleri oluştururken çalışma için birkaç soru ile bu sorulara yanıt aranmaktadır. Bunlar:

Endüstri 5.0 ile pazarlama stratejileri arasındaki ilişki nedir?

Endüstri 4.0'dan Endüstri 5.0'a geçiş sırasında inovasyon süreçleri nasıl gelişti?

Endüstri 5.0'daki insan-makine etkileşiminin temel ilkeleri pazarlama uygulamalarını nasıl şekillendirir?

Endüstri 5.0'ın pazarlama ve inovasyon süreçleri üzerindeki etkisine ilişkin literatürde hangi boşluklar veya yeterince araştırılmamış alanlar bulunmaktadır?

Endüstri 5.0'ın sürdürülebilirlik prensipleri kapsamında pazarlama süreçlerinde hangi yeni uygulamalar ortaya çıkmıştır?

5. İnovasyon ve Pazarlama İlişkisine Ait Literatür Bulguları

Endüstri 5.0 çağında inovasyon ve pazarlama her zamankinden daha fazla iç içe geçmiş durumda. Daha insan odaklı, sürdürülebilir ve teknolojik açıdan gelişmiş bir endüstriyel ortama doğru ilerledikçe şirketlerin pazarlama stratejilerini bu değerlere uygun hale getirmesi gerekir. Endüstri 5.0'da inovasyon, çevresel ve sosyal sorumluluğa odaklanmayı sürdürürken yapay zeka, Nesnelerin İnterneti ve artırılmış gerçeklik gibi ileri teknolojilerin entegrasyonunu kapsar. Bu değişim, yeni ürün ve hizmetlerin hem tüketiciler hem de gezegen için faydalarını vurgulayarak bu yönleri vurgulamaya yönelik pazarlama çabalarını gerektirmektedir. İşletmeler, en son yenilikleri Endüstri 5.0 vizyonuna uygun pazarlamayla birleştirerek yalnızca büyümeyi desteklemekle kalmaz, aynı zamanda daha sürdürülebilir ve kapsayıcı bir geleceğe de katkıda bulunabilir.

Günümüzün tempolu ve sürekli gelişen iş ortamında, rakiplerinden önde olmak başarı için çok önemlidir. Endüstri 5.0'ın gelişile birlikte, şirketlerin çalışma ve müşterileriyle etkileşim kurma şekillerini yeniden şekillendiren yeni bir inovasyon ve pazarlama stratejileri dönemi ortaya çıktı. Bu çalışmada, Endüstri 5.0 perspektifinde inovasyon ve pazarlamayı benimsemenin büyüme ve başarı için etkileri ve etkileşimleri hakkında bilgi sunulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Endüstri 5.0, fiziksel ve dijital dünyaların daha akıllı, daha bağlantılı sistemler oluşturmak için birleştiği endüstriyel devrimin bir sonraki aşamasını temsil etmektedir. Endüstrilerin çalışma biçiminde devrim yaratmak için yapay zeka, makine öğrenimi, Nesnelerin İnterneti (IoT) ve robot teknolojisi gibi ileri teknolojilerin entegrasyonuna odaklanılır. Endüstri 5.0, bu ileri teknolojilerden yararlanarak verimliliği, üretkenliği ve sürdürülebilirliği artırmayı amaçlamaktadır. Sağlıklı bir mantık örgüsünün kurulabilmesi için Endüstri 5.0'da inovasyonun rolü nedir? Sorusuna yanıt aranmalıdır. Çünkü inovasyon, Endüstri 5.0'ın kalbinde yer alır ve işletmeler içinde sürekli iyileştirme ve dönüşümü teşvik eder. Şirketler inovasyon kültürünü teşvik ederek çevik kalabilir ve değişen pazar dinamiklerine uyum sağlayabilir. İnovasyonu benimsemek, işletmelerin yeni ürün ve hizmetler geliştirmesine, süreçleri kolaylaştırmasına ve kendilerini rakiplerden farklılaştırmasına olanak tanır. Endüstri 5.0 perspektifinde inovasyon yalnızca teknolojik gelişmelerle sınırlı olmayıp, yaratıcı pazarlama stratejilerini de kapsamaktadır. Şirketlerin kalıpların dışında düşünmesi ve hedef kitleleriyle bağlantı kurmanın benzersiz yollarını bulması gerekir. Kişiselleştirilmiş pazarlama kampanyalarından sürükleyici marka deneyimlerine kadar pazarlamadaki inovasyon, şirketlerin kalabalık bir pazarda öne çıkmasına yardımcı olabilir. Mantık örgümüzün diğer can alıcı sorusu, Endüstri 5.0 Pazarlama ile ilişkili mi? Bu sorunun yanıtı pazarlamanın, Endüstri 5.0'da çok önemli bir rol oynadığı ve işletmelerin değer önerilerini işletmelerine ve müşterilerle anlamlı şekillerde

etkileşim kurlmalarına yardımcı olduğuna dayanmaktadır. Dijital çağda işletmeler, hedefe yönelik pazarlama kampanyaları ve kişiselleştirilmiş müşteri deneyimleri oluşturmak için kullanılabilecek çok sayıda veriye erişim imkanına sahiptirler. Sürekli gelişen sanayi ve teknoloji ortamında, Sanayi 5.0 kavramı sanayi devriminin bir sonraki aşaması olarak ortaya çıkmıştır. Endüstri 5.0, büyük ölçüde otomasyon ve teknoloji tarafından yönlendirilen öncüllerinin aksine, daha verimli ve sürdürülebilir üretim süreçleri oluşturmak için insanlar ve makineler arasındaki iş birliğini ve iş birliğini vurgulamaktadır.

Endüstri 5.0 pazarlama stratejilerini nasıl etkilediğine dair anahtar kavram, kişiselleştirilmiş ve insan odaklı pazarlama kavramında yatmaktadır. Endüstri 5.0'ın insanları üretim sürecine geri getirmesiyle birlikte, insan bağlantısına ve kişiselleştirilmiş deneyimlere verilen önem giderek artmaktadır. İnsan odaklılığa yönelik bu değişimin pazarlama stratejileri üzerinde doğrudan etkisi var; çünkü işletmelerin artık mesajlarını ve kampanyalarını bireysel tüketicilerde daha kişisel bir düzeyde yankı uyandıracak şekilde uyarlaması gerekmektedir.

Endüstri 5.0 çağında jenerik pazarlama kampanyaları artık eskisi kadar etkili değil. Tüketiciler artık kendilerine özgü ihtiyaçlarını ve tercihlerini anlayan markalar aramaktadır. Bu, bireysel tüketici davranışlarına, ilgi alanlarına ve demografik özelliklerine göre uyarlanan kişiselleştirilmiş pazarlama kampanyalarında artışa yol açmaktadır.

Endüstri 5.0'ın pazarlama üzerindeki etkisinin bir diğer önemli yönü müşteri deneyimlerini iyileştirmeye odaklanmasıdır. İnsan ve makinelerin üretim sürecine entegrasyonu ile işletmeler artık yalnızca yüksek kalitede değil, aynı zamanda bireysel ihtiyaçlara da cevap veren ürün ve hizmetler yaratabilmektedir.

Endüstri 5.0, inovasyon ve pazarlama ilişkisine dair çıkarımlarda bulunmadan önce konuya dair güçlü bir literatür desteği, ardından da belirtilen ilişki ortaya konulmaktadır. IoT ve Endüstri 5.0 çağında inovasyon: mutlak inovasyon yönetimi çerçevesi işletmeleri IoT ve endüstri 5.0 devrimine geleceğe hazır hale getirmek için inovasyonu, tasarım düşüncesini ve stratejiyi sinerji haline getirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır (Aslam, Aimin ve Rehman, 2020).

CRM, pazarlama otomasyonu, makine öğrenimi kişiselleştirmesi, yapay zeka ve VR, tüm tedarik zincirinin müşteriye kadar artık ulaşılabilir dijital dönüşümü nedeniyle yeni sektörde daha görünür ve geçerli bir role sahip olacak. Ve onu destekleyen insanın yaratıcılığının yanı sıra, müşteriler daha önce hiç olmadığı bir müşteri deneyimi yaşayacaklar (O'Neill, 2022).

Endüstri 5.0 için dijital yeşil yenilik uygulamalarının performansını artırmak amacıyla dijital yeşil bilginin benimsenmesi ve uygulanması çerçevesine yönelik yapılan çalışmanın sonucunun, dijital yeşil inovasyonun karmaşık sürecinin açıklığa kavuşturulmasına belirli bir teorik katkısı vardır. Bu çalışma, işletmelerin dijital yeşil inovasyon faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde yürütebilmeleri için kendi ortamlarına göre bilgi arama ortaklarını seçmelerine yönelik teorik bir temel sağlamaktadır (Yin & Yu, 2022).

Pandeminin KOBİ'lerin açık inovasyonu üzerindeki hızlandırıcı etkileri ile Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0'ın sistematik incelemesine yönelik çalışmada, KOBİ'lerin Endüstri 4.0'ı benimsemesini ve dijital dönüşümünü, değer zincirlerinin dijital entegrasyonunu ve KOBİ'lerin ticari genişlemesi ve sürdürülebilir büyümesi için küresel bir değer zincirine katılımını değerlendirmek için kavramsal bir model önerilmektedir (Madhavan, Wangtueai, Sharafuddin, & Chaichana, 2022).

Endüstri 5.0 pazarlamayı nasıl etkiler sorusu önem arz etmektedir. Endüstri 5.0 birçok sektöre, işçilere ve topluma faydalar sunar. Temel amaç olan verimlilik ve üretkenliğin ötesinde bir gelecek vizyonu sunarak sanayinin ve iş dünyasının topluma katkısını ve rolünü pekiştirmektedir.

Endüstri 5.0 Avrupa'nın üç önceliğine de katkıda bulunur: "İnsanlar için çalışan bir ekonomi", "Avrupa Yeşil Anlaşması" ve "Dijital çağa uygun Avrupa". Bu, durum bazı hususların ön plana çıkarmaktadır:

- Yapay zekâ da dahil olmak üzere dijital teknolojilerde insan odaklı bir yaklaşımın benimsenmesi (Yapay Zekâ Düzenleme Önerisi)
- Avrupalı işçilere, özellikle dijital becerilere yönelik beceri kazandırma ve yeniden beceri kazandırma (Beceri Gündemi ve Dijital Eğitim Eylem Planı)

•Modern, kaynak açısından verimli ve sürdürülebilir endüstriler ve döngüsel ekonomiye geçiş (Yeşil Düzen)

•Araştırma ve inovasyona yatırımı hızlandıran, küresel olarak rekabetçi ve dünya lideri bir endüstri (Endüstriyel Strateji)

Böylece ürünlere nasıl ihtiyaç duyulduğuna, kullanıldığına ve satın alındığına dair merak, tasarım ve anlayış üretim sürecine daha az bağlı hale gelmektedir. Pazarlama açısından müşteri deneyimini haritalamaya ve hedef kitle içgörüsüne yaklaşımımızı tersine çevirmek olarak düşünülebilir.

Pazarlamaya olan diğer bir etkisi robot teknolojisinin otomasyon ve kognitif makinelerini kullanarak istediğinizi üretebilme ihtimalidir. Tüm bunlar, en niş talepler için bile ek maliyet veya gecikme olmadan daha fazla kişiselleştirme teklifi anlamına gelebilir. Niş pazarlama ve özel üretimin en üst zirvesi olarak adlandırılabilir. Önceki endüstri dönemleri seri üretime odaklanmıştı. Mekanizasyondan buhar gücüne, elektriğe, otomasyona kadar her şey bir işletmenin ürününü ne kadar hızlı ve ne kadar ucuza üretebileceği ile ilgili olmuştur. Şimdi bundan uzaklaşarak Endüstri 5.0, süper güçlü bir müşteri yaratmak için kitlesel kişiselleştirme sağlamayı amaçladığı gözlemlenmektedir. Sektörden kaynaklanacak dijital araçlar, müşteriye yüksek teknoloji ve yaratıcılığın birleşiminden kendine son derece özel öğelerini yaratma, kişiselleştirilmiş etkileşim deneyimi yaşama ve gerçekçi ve ilgi çekici deneyimlerin keyfini çıkarma becerisi vermeyi vaat etmektedir.

Bir ürünün tekrar stoğa alınmasını bekleme ihtiyacının ortadan kaldırılmasıyla müşteri deneyimi iyileştirebilecektir. Ürün satın alındıktan sonra üretilirse işletme ya da marka da bundan doğal olarak faydalanır. Bu, ölü stok olmadığı, dolayısıyla ölü para olmadığı anlamına gelir. Endüstri 5.0, pazarlamacıların müşterilerini her zaman akıllarında tutmalarına, sorunları belirleme ve ilişkiyi geliştirme yollarına odaklanmalarına olanak tanımaktadır. Bunu aşağıdaki araçları kullanarak gerçekleştirebilir (O'Neill, 2022):

•Siber Fiziksel Bilişsel Sistemler: Performansı ve amacı optimize etmek için insan ve yapay zeka sistemlerinin yeteneklerini birleştirerek günlük görevlerin kolaylaştırıldığı ve böylece pazarlamacıların odaklarını müşteriye çevirebileceği anlamına gelir.

•Şeffaflık: Yüksek verimli otomasyon ile insan unsurunun birleşimi güvenin yüksek tutulmasına yardımcı olabilir.

•Kurumsal Çeviklik: İşletmeler verimliliği artırmak için işin her alanında çevikliği teşvik etmeyi hedefler. Günümüzün hızla değişen müşteri talepleriyle birlikte kurumsal çeviklik, hızla değişen durumlarla başa çıkmanıza yardımcı olabilir. Bunun temelinde müşteri beklentilerine anlık ve çabuk yanıt verme avantajı yatmaktadır. Böylece müşteri talepleri hızla değiştiği için organizasyonel çeviklik, hızla değişen çevresel faktörlere uyum sağlamayı sağlamaktadır.

Yani Endüstri 5.0 müşteriye mutlu etmeyi amaçlar. Bu durumda belirli ihtiyaçların daha hızlı özümsemesi, daha hızlı ve daha ucuz üretim gibi araçlar ile mümkün görünmektedir. Dolayısıyla bu tatminden pazarlamacı için daha iyi bir sonuç doğar. Tüm bunlar, müşterilerinin B2C zihniyetine uyum sağlamakta zorlanan B2B pazarlamacılara fayda sağlayabilir. B2B müşterileri artık B2C meslektaşlarıyla aynı düzeyde kişiselleştirme, özen ve alaka beklemektedir. Dolayısıyla, bu yenilikler sayesinde pazarlamacılar, potansiyel müşterileri doğrudan üretim sürecine bağlamak için tüm kanallarda gelişmiş dijital pazarlama faaliyetlerini kullanabilirler.

Endüstri 5.0, tüketici satın alma davranışına ilişkin karar sürecinde tüketicilerin çevresel ve toplumsal konulara ilişkin bilincini oluşturacak ve güçlendirecektir. Bununla birlikte üretim alanı takipçileri vasıtasıyla, gerçek zamanlı üretim takibini geliştirir. Müşterilerden gelen satış siparişlerinin üretim siparişleri ve yardımcı malzemelerle ilişkilendirilmesine olanak sağlar. Böylece üreticiler için kritik bir hedef olan optimum ve verimli kaynak yönetimine yol açabilir (Nahavandi, 2019).

Yenilik ve pazarlama arasındaki ilişki, kurumsal performansı ve rekabet avantajını önemli ölçüde etkileyen çok yönlü ve dinamik bir etkileşimdir. Özellikle ürün ve süreç geliştirmede yenilik, pazarlama stratejileri için kritik bir itici güç görevi görür ve bu da bu yeniliklerin pazardaki etkinliğini artırabilir.

İlk olarak, yeniliğin pazarlama stratejilerine entegre edilmesi, firmaların değişen pazar koşullarına ve tüketici tercihlerine uyum sağlaması için elzemdir. Örneğin, Finoti ve diğerleri, pazarlama stratejilerinin formülasyonunun, küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ'ler) yenilikçilik ve performans arasında aracı bir değişken görevi gördüğünü göstermektedir (Finoti vd., 2017). Bu, yenilikçi KOBİ'lerin yenilikçi yetenekleriyle uyumlu pazarlama stratejileri oluşturmada daha yetenekli olduklarını ve böylece genel performanslarını artırdıklarını göstermektedir. Benzer şekilde, Nugroho ve Hermawan, tüketicilerin yenilikçi ürün tasarımlarını vurgulayan yerel markalara giderek daha fazla ilgi duyduğunu vurgulayarak, ürün yeniliğinin tüketici ilgisini ve satın alma davranışını doğrudan etkileyebileceğini belirtmektedir (Nugroho & Hermawan, 2022).

Dahası, insan sermayesinin yeniliği teşvik etmedeki rolü yeterince vurgulanamaz. D'Este ve diğerleri, çalışan becerilerine ve tamamlayıcı kaynaklara yapılan yatırımların inovasyon performansını artırmak için çok önemli olduğunu savunur (D'Este vd., 2014). Bu, iyi eğitilmiş bir iş gücünün pazar penetrasyonunu ve müşteri katılımını iyileştirmek için yenilikçi pazarlama stratejilerinden etkili bir şekilde yararlanabileceği fikriyle örtüşür. Verma, pazarlama yaklaşımlarında önemli değişiklikler içeren reklam inovasyonlarının yeni pazarlar açabileceğini ve gelir büyümesini nasıl yönlendirebileceğini tartışarak bunu daha da ayrıntılı olarak açıklar (Verma, 2022).

Özellikle e-ticarette pazarlama modellerinin evrimi, pazarlama stratejilerinde sürekli inovasyonun gerekliliğini vurgular. Son araştırmaların da vurguladığı gibi, yenilikçi pazarlama modelleri operasyonel verimliliği ve pazar erişimini önemli ölçüde artırabilir ve böylece sürdürülebilir iş geliştirmeye katkıda bulunabilir. Bu, tüketici davranışını anlamının ve pazarlama uygulamalarını buna göre uyarılmanın başarı için hayati önem taşıdığı dijital dönüşüm bağlamında özellikle önemlidir (Gillpatrick, 2019).

Ayrıca, ürün ve pazarlama inovasyonu arasındaki etkileşim, her iki stratejinin de performans üzerinde farklı etkileri olsa da firmalara değer katmak için gerekli olduğunu belirten Bouhelal'in bulgularında açıkça görülmektedir (Bouhelal, 2022). Bu ayrım, kuruluşların rekabet avantajlarını en üst düzeye çıkarmak için ürün geliştirmeye odaklanmalarını yenilikçi pazarlama yaklaşımlarıyla dengelemeleri gerektiğini vurgular.

Inovasyon ve pazarlama arasındaki ilişki, yenilikçi yeteneklerin pazarlama etkinliğini artırdığı ve stratejik pazarlama girişimlerinin inovasyonu daha da ileriye taşıdığı karşılıklı bir etki ile karakterize edilir. Bu sinerji, rekabetçi pazarlarda gelişmeyi hedefleyen kuruluşlar için çok önemlidir, çünkü tüketici taleplerine ve pazar dinamiklerine etkili bir şekilde yanıt vermelerini sağlar.

Tablo 3. Literatür Özeti

Araştırma/Kaynak	İncelenen Konular
D'Este et al. (2014)	İnsan sermayesinin inovasyonu yönlendirmedeki rolü, inovasyon performansını artırmak için işgücü becerilerine ve tamamlayıcı kaynaklara yatırım yapma potansiyeli.
Finoti et al. (2017)	KOBİ'lerde inovasyon ve pazarlama stratejileri arasındaki ilişki ve yenilikçi KOBİ'lerin pazarlama stratejileriyle uyum sağlayarak performansı nasıl iyileştirebileceği.
Aslam, Aimin, and Rehman (2020)	IoT ve Endüstri 5.0 devrimi için inovasyon yönetimi çerçevesi, inovasyon, tasarım düşüncesi ve strateji arasındaki sinerjiyi vurgulayarak işletmeleri geleceğe hazır hale getirir.
O'Neill (2022)	Dijital dönüşüm, CRM, pazarlama otomasyonu, makine öğrenimi kişiselleştirme, yapay zeka ve sanal gerçekliğin rolleri. Müşteri deneyimlerini ve özel üretimi geliştirmek için insan merkezli pazarlama.
Madhavan, Wangtueai, Sharafuddin, and Chaichana (2022)	KOBİ'ler tarafından Endüstri 4.0'ın benimsenmesi ve sürdürülebilir büyüme için dijital dönüşüm ve küresel değer zincirlerine entegrasyondaki rolü.

Nahavandi (2019)	Endüstri 5.0'ın üretimi ve müşteri deneyimini nasıl iyileştireceği, çevresel ve sosyal farkındalık yaratacağı, üretim ve satış siparişlerini nasıl entegre edeceği.
Yin & Yu (2022)	Dijital yeşil inovasyon ve sürdürülebilir iş uygulamalarının önemini vurgulayan Endüstri 5.0'a entegrasyonu. Yeşil inovasyonu etkili bir şekilde yönetmek için bilgi arama ortaklarını seçmeye yönelik öneriler. E-ticarete pazarlama modellerinin evrimi ve operasyonel verimliliği ve pazar erişimini iyileştirmek için sürekli inovasyon gerekliliği.
Gillpatrick (2019)	Tüketicilerin yenilikçi ürün tasarımlarına olan tercihi ve ürün inovasyonunun tüketici ilgisini ve satın alma davranışını doğrudan nasıl etkilediği.
Nugroho and Hermawan (2022)	Pazarlama yaklaşımlarındaki, özellikle reklamcılıktaki inovasyonlar ve bunların yeni pazarlar açma ve gelir büyümesini nasıl yönlendirebileceği.
Verma (2022)	Ürün ve pazarlama inovasyonu arasındaki etkileşim, bu stratejilerin performans üzerindeki etkileri ve şirketlerin rekabet avantajını artırmak için her ikisini de dengeleme ihtiyacı.
Bouhelal (2022)	İnsan sermayesinin inovasyonu yönlendirmedeki rolü, inovasyon performansını artırmak için işgücü becerilerine ve tamamlayıcı kaynaklara yatırım yapma potansiyeli.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde inovasyon ve pazarlama arasındaki ilişki, Endüstri 5.0 bağlamında daha derin ve çok yönlü hale gelmiş bulunmaktadır. Bu yeni endüstriyel paradigma, yapay zeka, IoT ve robotik gibi gelişmiş teknolojilerin insan merkezli ve sürdürülebilir bir yaklaşımla bütünleştirilmesini gerektirmektedir. İnovasyon yalnızca teknolojik ilerlemelerin itici gücü değil, aynı zamanda modern tüketicilerle yankı uyandıran kişiselleştirilmiş ve sürükleyici pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında kritik bir bileşen olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda çalışmada derinlemesine anlayış sağlamak için sorulan sorular ve yanıtlar:

Endüstri 5.0 ile Pazarlama Stratejileri Arasındaki İlişki Nedir? Endüstri 5.0, insan-makine işbirliğine odaklanası ve bunun pazarlama stratejileri üzerindeki etkisi kaçınılmaz olduğu ön plana çıkmaktadır. Endüstri 4.0 dijitalleşme ve otomasyona vurgu yaparken, Endüstri 5.0 pazarlama stratejilerine kişiselleştirme ve sürdürülebilirlik gibi insan merkezli değerler getirmektedir. Endüstri 5.0 odaklı pazarlama stratejileri, insan faktörlerinin giderek daha fazla teknolojiyle bütünleştiği müşteri merkezli deneyimlere doğru ilerleme sağlamaktadır. İnsan-makine işbirliği, pazarlamacılara daha esnek ve verimli stratejiler oluşturma fırsatı sunduğuna dair çalışmalr mevcuttur (O'Neill, 2022). Ayrıca, pazarlamacılar veri analitiği ve yapay zeka gibi teknolojileri kullanarak müşteri davranışlarını daha iyi anlayabileceği ve bu öngörüye göre uyarlanmış stratejiler oluşturabileceği vurgulanmaktadır. Bu anlamda, Endüstri 5.0'ın pazarlamaya getirdiği en büyük yeniliklerden biri, işletmelerin müşteri taleplerine daha hızlı ve etkili bir şekilde yanıt verebilme yeteneğidir (Nahavandi, 2019).

Endüstri 4.0'dan Endüstri 5.0'a Geçişte İnovasyon Süreçleri Nasıl Gelişti? Endüstri 4.0 otomasyon ve dijitalleşmeye odaklanırken, Endüstri 5.0 teknolojik verimliliğin ötesine geçerek insan faktörünü yeniden tanıtarak bu süreçleri ilerletmektedir. Endüstri 4.0'dan Endüstri 5.0'a geçiş, inovasyonu teşvik etmek için insan iş birliğinin makinelerle bütünleştirilmesini işaret etmektedir. Endüstri 5.0'da inovasyon süreçleri yalnızca teknoloji tarafından değil, aynı zamanda insan merkezli ve çevre dostu yaklaşımlar tarafından da şekillendirilmektedir. Yaratıcılık, empati ve sosyal sorumluluk, inovasyon sürecinin temel bileşenleridir. Ayrıca, yeşil dijital inovasyonlar bu geçiş sırasında öne çıkarak Endüstri 5.0'da sürdürülebilirlik ilkelerinin inovasyon süreçlerine bütünleştirilmesi, işletmelerin pazarlama stratejilerini ve iş modellerini çevresel ve sosyal sorumlulukla uyumlu hale getirmelerini sağlamaktadır (Yin ve Yu, 2022).

Endüstri 5.0'da İnsan-Makine Etkileşiminin Temel İlkeleri Pazarlama Uygulamalarını Nasıl Şekillendirir? Endüstri 5.0'da insan-makine etkileşimi yalnızca üretkenliği artırmakla kalmaz, aynı zamanda daha etkili ve kişiselleştirilmiş pazarlama stratejilerine de katkıda bulunur. İnsan-makine

iş birliği, pazarlamacıların verileri daha verimli bir şekilde toplamasını ve analiz etmesini sağlayarak müşteri davranışları ve tercihleri hakkında derin içgörüler sağlar. Bu içgörüler, kişiselleştirilmiş pazarlama stratejilerinin geliştirilmesine olanak tanır (O'Neill, 2022). Ayrıca, Endüstri 5.0'ın insan merkezli yapısı, markaların müşterileriyle daha güçlü bağlantılar kurmasını sağlayan müşteri deneyimini vurgular. Bu bağlamda, pazarlamacılar müşteriler için anlamlı ve değer odaklı deneyimler sağlamak için makine ve yapay zeka teknolojilerinden yararlanmalıdır.

Endüstri 5.0'ın Pazarlama ve İnovasyon Süreçlerine Etkisiyle İlgili Literatürde Hangi Boşluklar veya Geliştirilmemiş Alanlar Vardır? Endüstri 5.0'ın pazarlama ve inovasyon süreçlerine etkisine ilişkin literatürde birkaç önemli boşluk bulunmaktadır. İlk olarak, Endüstri 5.0'ın pazarlama stratejilerindeki dönüşümünün organizasyonel yapılar üzerindeki etkisi yeterince araştırılmamıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) Endüstri 5.0'a nasıl uyum sağladığı ve bu süreçte pazarlama stratejilerini nasıl yeniden şekillendirdikleri konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Ek olarak, Endüstri 5.0'daki insan merkezli inovasyon süreçlerinin pazarlama stratejilerini nasıl şekillendirdiğine dair teorik geliştirme ve pratik araştırma eksikliği bulunmaktadır. Son olarak, Endüstri 5.0'ın etkilediği küresel pazarlama eğilimlerinin işletme pazarlama stratejileri üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemek için daha fazla literatüre ve vaka çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Endüstri 5.0'ın Sürdürülebilirlik İlkeleri Altında Hangi Yeni Pazarlama Uygulamaları Ortaya Çıktı? Endüstri 5.0, sürdürülebilirlik ilkelerini pazarlama stratejilerine entegre eden çok sayıda yeni uygulama sunmaktadır. Tüketicilerin çevresel ve sosyal konulardaki farkındalığı arttıkça (Yin ve Yu, 2022), pazarlama profesyonelleri sürdürülebilirlik ve etik değerlere dayalı kampanyalar geliştirmektedir. Yeşil dijital inovasyonların yükselişi, işletmeleri çevre dostu ürün ve hizmetleri vurgulayan pazarlama stratejileri oluşturmaya yönlendirmektedir. Bu süreçte, şeffaflık ve doğruluk tüketici güvenini kazanmak için olmazsa olmaz hale gelmektedir. Ayrıca, şirketlerin çevresel etkilerini azaltmak ve sosyal sorumluluklarını yerine getirmek için sürdürülebilirliğe odaklı pazarlama stratejileri benimsemeleri gerekmektedir. Endüstri 5.0 bağlamında araç olarak kullanılan dijital teknolojiler, bu sürdürülebilirlik odaklı pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Endüstri 5.0'ın pazarlama stratejileri ve inovasyon süreçleri üzerindeki etkisi literatürde önemli bir dönüşüm oluşturur. Ancak, Endüstri 5.0'ın pazarlama uygulamalarını şekillendirmedeki potansiyelini daha iyi anlamak için daha fazla teorik ve pratik araştırma şart. Bu, Endüstri 5.0'ın gelecekte pazarlamayı ve inovasyonu nasıl etkileyebileceğini tam olarak kavramaya yardımcı olacaktır. Endüstri 5.0, seri üretimden seri özelleştirmeye geçişi teşvik ederek işletmelerin benzersiz verimlilik ve yaratıcılıkla bireysel tüketici ihtiyaçlarını karşılamasını sağlar. Siber-fiziksel sistemler, makine öğrenimi kişiselleştirmesi ve gelişmiş pazarlama otomasyonu gibi araçlardan yararlanarak şirketler müşteri deneyimlerini geliştirebilir ve kitleleriyle daha güçlü bağlantılar kurabilirler. Ayrıca, Endüstri 5.0'ın çevresel ve sosyal sorumluluğa odaklanması, etik ve sürdürülebilir iş uygulamalarına yönelik artan tüketici beklentileriyle uyumludur. Bu uyum, işletmelerin toplumsal refaha ve ekolojik korumaya katkılarını vurgulayan amaç odaklı pazarlama stratejileri aracılığıyla kendilerini farklılaştırmaları için fırsatlar sunmaktadır. Çalışma bulgularından çıkarılan sonuçlar çerçevesinde ortaya konulan öneriler maddeler halinde aşağıda sıralanmaktadır.

1. Gelişmiş Teknolojileri Pazarlamaya Entegre Etme: İşletmeler, daha kişiselleştirilmiş ve veri odaklı pazarlama stratejileri geliştirmek için AI, makine öğrenimi ve IoT gibi teknolojileri benimsemelidir. Böylece bu araçlar sayesinde müşteri segmentasyonunu iyileştirebilir, tüketici davranışını tahmin edebilir ve bireysel tercihleri karşılayan özel kampanyalar oluşturabilir.

2. İnsan Merkezli Pazarlamaya Odaklanmak: Şirketler, empati, güven ve kişiselleştirmeyi vurgulayan pazarlama mesajları oluşturarak insan bağlantısına öncelik vermelidir. Böylece tüketicilerle kişisel düzeyde etkileşim kurmak, marka sadakatini artırabilir ve uzun vadeli ilişkileri teşvik edebilirler.

3. Sürdürülebilirliği ve Sosyal Sorumluluğu Teşvik Etmek: Pazarlama stratejilerini sürdürülebilirlik hedefleri ve etik değerlerle uyumlu hale getirmek, çevreye ve topluma duyarlı

tüketicilere hitap edebilir. Böylelikle işletmeler yeşil üretim süreçleri, atık azaltma ve toplum katılımı gibi girişimleri vurgulamak, marka itibarını ve tüketici güvenini artırabilirler.

4. Kitlesele Özelleştirmeden Yararlanmak: İşletmeler, son derece özelleştirilmiş ürünlerin üretimini sağlayan sistemlere ve süreçlere yatırım yapmalıdır. Pazarlama çabaları, kişiselleştirmenin değerini ve tüketicilerin kendi deneyimlerini şekillendirmedeki rolünü iletmeye odaklanmalıdır.

5. Örgütsel Çevikliğe Yatırım Yapmak: Çevik bir örgütsel kültür geliştirmek, işletmelerin değişen pazar dinamiklerine ve tüketici beklentilerine hızla uyum sağlamasına yardımcı olabilir. Böylece çeviklik, gerçek zamanlı yanıt verme ve alaka düzeyini garantilemek için pazarlama süreçlerine entegre edilmelidir.

6. Yenilik Yoluyla Müşteri Deneyimini Geliştirmek: İşletmeler, yenilikçi teknolojileri yaratıcı pazarlamayla birleştirerek tüketicileri memnun eden sürükleyici marka deneyimleri sunabilir. Sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve oyunlaştırma, kitleleri benzersiz ve unutulmaz şekillerde etkilemek için güçlü araçlardır.

7. İşbirlikçi Yeniliğe Vurgu Yapmak: Pazarlama ekipleri, Ar-Ge departmanları ve diğer örgütsel birimler arasındaki iş birliği, ürün yeniliğini pazarlama stratejileriyle uyumlu hale getirmek için olmazsa olmazdır. Böylece işlevler arası ekip çalışması, teknolojik gelişmelerin ve tüketici merkezli pazarlama yaklaşımlarının kusursuz bir şekilde entegre olmasını sağlayabilir.

8. İş Gücünü Geliştirme ve Yeniden Beceri Kazandırmak: Çalışanların eğitimine ve gelişimine yatırım yapmak, Endüstri 5.0 teknolojilerinin potansiyelinden yararlanmak için kritik öneme sahiptir. Pazarlama profesyonellerini dijital araçlar ve veri analitiği becerileriyle donatmak, yenilikçi kampanyaları etkili bir şekilde yürütmelerini sağlayabilir.

Bu stratejileri benimseyerek, işletmeler büyümeyi teşvik etmek, müşteri memnuniyetini artırmak ve sürdürülebilir ve kapsayıcı bir geleceğe katkıda bulunmak için Endüstri 5.0'ın dönüştürücü gücünden yararlanabilir. İnovasyon ve pazarlama arasındaki etkileşim, etkili bir şekilde kullanıldığında, kuruluşları bu yeni endüstriyel çağda lider olarak konumlandırabilir.

Kaynakça

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name*. Free Press.
- Aaker, D. A. (1996). *Building strong brands*. Free Press.
- Aaker, J. L. (1997). Dimensions of brand personality. *Journal of Marketing Research*, 34(3), 347-356.
- Agostini, L., Filippini, R., & Nosella, A. (2015). Brand-Building Efforts and Their Association with SME Sales Performance. *Journal of Small Business Management*, 53(sup1), 161-173. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12185>
- American Marketing Association. (2017). Definition of a brand. Erişim adresi: <https://www.ama.org/the-definition-of-marketing>
- Aslam, H., Rashid, K., Zulqarnain, M., & Hussain, T. (2020). Industry 5.0: The Future of Human-Centric Manufacturing. *Journal of Technological Advances*, 35(4), 315-327.
- Balmer, J. M. T., & Gray, E. R. (2003). Corporate brands: what are they? What of them? *European Journal of Marketing*, 37(7/8), 972-997.
- Berry, L. L. (2000). Cultivating service brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(1), 128-137.
- Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1991). *Understanding customer service: Managing the service encounter*. The Free Press.
- Bouhelal, F. (2022). Shift From Product Innovation Strategy to Marketing Innovation Strategy to Add Value to the Firm. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 10(2), 167-178. <https://doi.org/10.2478/mdke-2022-0012>
- Breque, M., De Nul, L., & Petridis, A. (2021). Industry 5.0: Towards a Sustainable, Human-Centric, and Resilient European Industry. *European Commission Report*.
- Çınar, O., Altuntaş, S., & Alan, M. A. (2020). Technology transfer and its impact on innovation and firm performance: Empirical evidence from Turkish export companies. *Kybernetes*, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/K-12-2019-0828>

- D'Este, P., Rentocchini, F., & Vega-Jurado, J. (2014). The Role of Human Capital in Lowering the Barriers to Engaging in Innovation: Evidence From the Spanish Innovation Survey. *Industry and Innovation*, 21(1), 1-19. <https://doi.org/10.1080/13662716.2014.879252>
- De Chernatony, L., & Dall'Omo Riley, F. (1999). *Brand management: Research and practice*. Butterworth-Heinemann.
- Decker, A. (2024, 28 Haziran). What is Branding? Understanding Its Importance in 2024. HubSpot. Erişim adresi: <https://blog.hubspot.com/marketing/branding>
- Demirağ Çakıcı, E., & Yılmaz, K. G. (2021). Uluslararası pazarlarda hedef pazar seçimi üzerine bir araştırma. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(9), 833-849.
- Desai, D. R., & Waller, S. (2010). Brands, competition, and the law. *Brigham Young University Law Review*, 10(5), 1425-1500. Erişim adresi: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/byulr2010&div=72&id=&page=>
- Esmer, Y., & Alan, M. A. (2019). Endüstri 4.0 Perspektifinde İnovasyon. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(18), Article 18. <https://doi.org/10.33692/avasyad.595720>
- Finoti, L. L., Didonet, S. R., Toaldo, A. M. M., & Martins, T. S. (2017). The Role of the Marketing Strategy Process in the Innovativeness-Performance Relationship of SMEs. *Marketing Intelligence & Planning*, 35(3), 298-315. <https://doi.org/10.1108/mip-01-2016-0005>
- Frederiksen, L. (2024, 04 Ocak). The Branding Process for Professional Services Firms. *Hinge Marketing*. Erişim adresi: <https://hingemarketing.com/blog/story/the-branding-process-for-professional-services-firms>
- Gillpatrick, T. (2019). The Digital Transformation of Marketing: Impact on Marketing Practice & Markets. *Economics*, 7(2), 139-156. <https://doi.org/10.2478/eoik-2019-0023>
- Henderson, P. W., & Cote, J. A. (1998). Guidelines for selecting or modifying logos. *Journal of Marketing*, 62(2), 14-30.
- Kapferer, J. N. (2012). *The new strategic brand management: Advanced insights and strategic thinking*. Kogan Page Publishers.
- Kapferer, J.-N. (1997). *Strategic brand management: Creating and sustaining brand equity*. Kogan Page.
- Keller, K. L. (1993). Building, measuring, and managing brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity*. Pearson Education.
- Kırmızıbiber, A. ve Yıldız, S. (2023). Gelen Pazarlamanın Ağızdan Ağıza Pazarlama, Marka Bilinirliği ve Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 1(233-250).
- Kohli, C., Suri, R., & Thakor, M. (2002). Creating effective logos: Insights from theory and practice. *Business Horizons*, 45(3), 58-64.
- Kotler, P. (2007). *Marketing Management: Analysis, Planning, Implementation, and Control* (7th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. Erişim adresi: <https://savjetnik.ba/wp-content/uploads/2014/03/marketing.pdf>
- Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing management*. Pearson.
- Krishnan, H. S. (1996). Characteristics of memory associations: A consumer-based brand equity perspective. *International Journal of Research in Marketing*, 13(4), 389-405. Erişim adresi: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167811696000213>
- Nahavandi, S. (2019). Industry 5.0 – A Human-Centric Solution. *Sustainability*, 11(16), 4371.
- Nugroho, K. M. P., & Hermawan, D. (2022). The Influence of Guerrilla Marketing on Buying Interests in Indonesian Fashion Local Brands. *Tijab (The International Journal of Applied Business)*, 6(2), 183-194. <https://doi.org/10.20473/tijab.v6.i2.2022.37580>
- Ries, A., & Trout, J. (2001). *Positioning: The battle for your mind*. McGraw-Hill.
- Sandner, P. G., & Block, J. (2011). The market value of R&D, patents, and trademarks. *Research Policy*, 40(7), 969-985.

- Thiripurasundari, U., & Natarajan, P. (2011). Brand valuation: An empirical study with special reference to Indian car industry. *Advances In Management*, 4(2), 35–46.
- Verma, Dr. R. (2022). Marketing, Innovation and Indian Strategy. *International Journal of Research in Marketing Management and Sales*, 4(1), 17-20. <https://doi.org/10.33545/26633329.2022.v4.i1a.91>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, M. (2023). İhracat pazarlamasında ikincil verilerden yararlanarak hedef ülke pazarlarının belirlenmesi: Ev tipi kompresörlü buzdolapları üzerine bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. KTO Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Extended Abstract

Aim and Scope

This study examines the changing dynamics of marketing strategies and innovation processes within the framework of Industry 5.0. In contrast to the automation and efficiency-oriented approach of Industry 4.0, Industry 5.0 adopts a human-centered and sustainable approach. The aim of the study is to analyze the effects of these principles on marketing practices and to reveal how innovations that prioritize personalization, sustainability, and ethical considerations develop. The study covers a comparative analysis of existing literature, the identification of unexplored areas, and the effects of the basic principles of Industry 5.0 on marketing and innovation strategies.

Methods

The research focused on a descriptive analysis of existing literature using a qualitative methodology. Comparative analyses were conducted to highlight the similarities and differences in marketing and innovation approaches in the context of Industry 4.0 and Industry 5.0. During the data collection process, academic articles, case studies, and reports were examined in detail and significant findings were synthesized. In addition, a conceptual framework was created to analyze human-machine interaction and how this interaction shapes marketing practices in line with Industry 5.0 principles.

Findings

The study shows that Industry 5.0 emphasizes personalization and sustainability in marketing strategies. Key findings include green branding aligned with ethical consumer expectations and the rise of AI-powered personalized marketing campaigns. In addition, the integration of augmented reality (AR) and real-time data exchange into marketing processes offers consumers richer experiences. In terms of innovation, Industry 5.0 encourages collaborative innovation processes where human creativity is complemented by advanced technologies. Gaps have been identified in the literature, particularly in areas such as the integration of sustainability goals into long-term marketing strategies and the impact of ethical AI on consumer behavior.

Conclusion

The study reveals that Industry 5.0 represents a transition to a human-centered and sustainable framework, and that this framework is reshaping marketing and innovation practices. The findings emphasize that businesses should adopt ethical and sustainable approaches while offering personalized consumer experiences by leveraging advanced technologies. These implications contribute to a broader understanding of Industry 5.0 and provide a valuable perspective for future research and practical applications in the fields of marketing and innovation.

Türkiye’de Şehir Coğrafyası Derslerine Genel Bir Bakış

An Overview of Urban Geography Education(courses) in Türkiye

Özet

Şehir coğrafyası, insanların fiziki mekândaki beşerî faaliyetlerini analiz eden ve şehirlerin sosyal, ekonomik, çevresel dinamiklerini metodolojik bir yaklaşımla açıklayan bir disiplindir. Araştırmanın önemi, şehir coğrafyası eğitiminin Türkiye'deki coğrafya bölümlerinde nasıl verildiğini, derslerin tarihçesini ve günümüz koşullarındaki durumunu değerlendirmektir. Fen-Edebiyat Fakülteleri ve coğrafya bölümleri ile sosyal bilimler enstitülerindeki coğrafya anabilim dalı ders içerikleri incelenmiş, ders kitapları ve şehir coğrafyasına dair diğer akademik kaynaklar kullanılmıştır. Yöntem olarak, şehir coğrafyası derslerinin içerikleri analiz edilmiş; tarihsel evrim, kentsel planlama, kentsel sosyoloji, ekonomi, çevre-şehir ilişkisi, jeopolitik ve coğrafi bilgi sistemleri gibi konular değerlendirilmiştir. Ayrıca, teorik bilgiye ek olarak uygulamalı eğitim yöntemleri, saha çalışmaları ve staj imkanları da analiz edilmiştir. Bulgular, şehir coğrafyası derslerinin kapsamlı bir içerik sunduğunu, teorik bilgi ile uygulamalı öğrenme fırsatlarını dengeli bir şekilde sunduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Türkiye'deki coğrafya eğitiminin şehir coğrafyasına geniş bir yelpazede içerik sağladığı ve coğrafyacıların şehirle ilgili çalışmalara donanımlı hale gelmelerine katkıda bulunduğu görülmüştür. Öneri olarak, şehir coğrafyası eğitiminde daha fazla uygulamalı proje ve saha çalışmasına yer verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Abstract

Urban geography is a discipline that analyzes human activities in physical space and explains the social, economic, and environmental dynamics of cities through a methodological approach. The significance of this study lies in its evaluation of how urban geography is taught in geography departments across Turkey, including the historical development of the courses and their current status. Course contents from Faculties of Arts and Sciences, geography departments, and graduate programs in social sciences institutes were examined, along with textbooks and other academic sources related to urban geography. The methodology involved a content analysis of urban geography courses, focusing on themes such as historical evolution, urban planning, urban sociology, economy, the relationship between environment and city, geopolitics, and geographic information systems (GIS). In addition to theoretical knowledge, the study also analyzed practical training methods, field studies, and internship opportunities. The findings reveal that urban geography courses offer a comprehensive curriculum, balancing theoretical knowledge with practical learning opportunities. As a result, geography education in Turkey provides a broad content base for urban geography and contributes to equipping geographers with the necessary skills for urban-related research. As a recommendation, the study emphasizes the need for more applied projects and fieldwork in urban geography education.

Giriş

Bu çalışma, Türkiye’de şehir coğrafyası eğitimini ele almaktadır. Özet kısmında kısaca genel tanımına yer verdiğimiz şehir ile ilgili tanım; genel ve spesifik şehir çalışmalarında çok çeşitli şekillerde kullanıldığından, Türk Dil Kurumu'nun "müfredat" kelimesine verdiği iki farklı anlamı

Şule Demir

Öğr. Gör. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi,
OMYO, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Osmaniye,
Türkiye, suledemir@osmaniye.edu.tr.
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-9247-446X>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelime Şehir coğrafyası, şehir coğrafyası Eğitimi,
şehir coğrafyası araştırmaları.

Keywords

Urban geography, urban geography curriculum, urban
geography research.

JEL Codes: I21, I28, R12

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma, kamuya açık ve erişilebilir kaynaklardan elde edilen veriler temelinde yürütülmüş olup, herhangi bir deneysel çalışma, anket, görüşme veya kişisel veri kullanımını içermemektedir. Bu nedenle etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Submitted: 11 / 02 / 2025

Accepted: 18 / 06 / 2025

inceleyerek başlamaktadır. Bu anlamlardan birincisi, bir bütünü oluşturan bireylerin ayrıntıları; diğeri ise eğitim bilimi bağlamında öğretim programını ifade etmektedir. Özellikle eğitim ve öğretim mevzuatının temel bir unsuru olan müfredat, devletlerin eğitim sistemlerinde temel bir yere sahiptir. Eğitim ve öğretimdeki mevzuatın her kademesinde önemli bir rol oynayan müfredat, devletlerin temel eğitimden yükseköğretime kadar geniş bir yelpazede eğitim-öğretim hayatını düzenler. Formal veya informal eğitime bakılmaksızın, müfredat eğitim-öğretim sürecini bütünleştiren ve kapsamlı kılan bir yapı oluşturur. Üniversitelerde müfredatın belirlenmesi, bölümün amaç ve hedefleri doğrultusunda gerçekleşir. Bu amaçlar, ülkenin eğitim-öğretim mevzuatı, uygulayan sistem ve organizasyonların görev ve vizyonu ile bürokratik süreçlerin karar ve uygulama planlarına bağlıdır. Üniversitelerde diğeri bölümlerde olduğu gibi coğrafya bölümleri, belirli bir müfredata ihtiyaç duyar. Bu müfredatın belirlenmesinde, öğrencilere hangi derslerin verileceği, eğitim konuları, öğretmenlerin sıralaması gibi faktörler göz önünde bulundurulur. Türkiye’de coğrafya bölümleri, ülkenin eğitim sistemine adapte olarak zaman içinde değişim ve dönüşüme uğramıştır. Coğrafya, Batı medeniyetlerinin etkisiyle ilerleyen yıllarda önem kazanmış ve coğrafya bölümlerinin sayısında artış görülmüştür.

Şehir coğrafyasının eğitimi ve müfredatının araştırılması, temel kavramların anlaşılmasını sağlar ve şehir coğrafyasının temel kavramlarını açıklar. Bu kavramlar arasında şehirleşme, şehir-dışı yerleşim, kentsel planlama, şehir fonksiyonları gibi konular bulunur. Bu sayede şehir coğrafyasının genel anlamını anlamak daha kolay hale gelir. Şehirle ilgili temel kavramların anlaşılması; şehirleşme süreçlerini öğrenme, şehirlerle ilgili sorunların anlaşılması, küresel ve yerel bağlamlarda şehirleşmeyi değerlendirme, çevresel etkileri ve sürdürülebilirlik konularını inceleme, şehir planlama ve yönetim süreçlerini tanıma, toplum, kültür ve ekonomi bağlamında inceleme yeteneği, istihdam imkânlarını keşfetme esasına dayanır. Şehir coğrafyası derslerinin temel kazanımlarını oluşturmakla birlikte, bu alanda yetişecek coğrafyacıların zamanın gerekleri yönünde eğitimi ve çağın gereksinimlerine yönelik çözüm önerileri geliştirebilme hedeflerine yönelik eğitildiğine dair ipuçları taşımaktadır.

Şehir coğrafyası eğitimi ve müfredatı, şehirleşme süreçlerini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Şehirlerin nasıl ortaya çıktığını, büyüdüğünü ve evrildiğini kavramak, şehir coğrafyasının ana odak noktalarından biridir. Şehir coğrafyası araştırmaları, şehirlerde karşılaşılan sosyal, ekonomik ve çevresel sorunları anlamak için gerekli araçları sunmaktadır. Kentsel yoksulluk, konut sorunları, trafik sıkışıklığı gibi konuların altında yatan nedenleri anlamak, şehir coğrafyasının hedefidir. Şehir coğrafyası eğitimi, küresel ve yerel düzeyde şehirleşme süreçlerini değerlendirme yeteneği kazandırmaktadır. Farklı coğrafi bölgelerdeki şehirleşme dinamiklerini anlamak, küresel ölçekte meydana gelen değişimleri kavramak açısından önemlidir. Şehir coğrafyası eğitimi, şehirlerin çevresel etkilerini ve sürdürülebilirlik stratejilerini anlama fırsatı sunmaktadır. Bahsi geçen hususlar, şehirlerin doğal kaynakları nasıl etkilediğini ve çevresel sürdürülebilirlik için alınabilecek önlemleri anlamak açısından önemlidir. Şehir planlama ve yönetim süreçlerini tanıtarak, bu alanda çalışan uzmanların nasıl kararlar aldığını ve şehirleri nasıl yönettiklerini anlamak için bir temel oluşturmaktadır. Şehir coğrafyası eğitimi, şehirlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını anlama yeteneği kazandırır. Şehirlerin nasıl birer sosyal organizma olduğunu ve toplum üzerindeki etkilerini değerlendirmek, bu eğitimin hedeflerindendir. Şehir coğrafyası eğitimi ve müfredatı, öğrencilere bu alanda kariyer yapma fırsatlarını keşfetme imkânı sunar. Şehir planlama, çevre politikaları, kentsel gelişim gibi alanlarda çalışma potansiyeli hakkında bilgi edinmek, gelecekteki kariyer seçeneklerini belirlemede yardımcı olabilir. Bahsi geçenlerden yola çıkarak; çalışmanın amacı, coğrafya mezunlarının şehirle ilgili donanımlarını ortaya koymak, mezunların yerel ve merkezi yönetim birimlerindeki kamu kurumlarına mesleki manada katkı sağlamalarını beklemektir.

Bu katkılar, şehir coğrafyasının genel bilgi düzeyini artırmanın yanı sıra, şehirleşme süreçlerini anlamak ve şehirlerde karşılaşılan sorunlara çözüm bulma konusunda bir temel oluşturmanın önemini vurgular. Nitekim tarihi bakımdan şehirlerin ele alınması, aslında geçmişte şehirlerin geçirdiği sosyal, ekonomik, kültürel ve politik süreçlerle birlikte doğal ve beşerî risklerin müfredat

kapsamında kazandırılması, olası risklerin anlaşılması ve geleceğe yönelik planlamalar konusunda yön verici bir katkısı olması bakımından müfredatlar içerisinde önemle üzerinde durulmaktadır.

Erinç (1973) "Cumhuriyet’in 50. Yılında Türkiye’de Coğrafya, Elli Yılda Coğrafya" başlıklı eserinde coğrafya ilmini konu almıştır. İzbirak (1976), Türkiye’de son yarım yüzyıl içinde coğrafya alanındaki gelişmeleri değerlendirmiştir. Efe (1997), "Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar, Coğrafya Eğitiminde Çağdaş Metod ve Teknikler" konusunu ele almıştır. Akkan (1998), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin kuruluşunun 60. yıl dönümünde Coğrafya Bölümü’nü ve eğitimini bildirisinde ele almıştır. Koçman (1999), Cumhuriyet döneminde yükseköğretim kurumlarında coğrafya öğretimi ve sorunlarını incelemiştir. Ünlü (2001), ilköğretim okullarında coğrafya eğitim ve öğretimi araştırma konusu edinmiştir. Engin, Akbaş ve Gençtürk (2003), 1. Coğrafya Kongresi’nden günümüze liselerimizde müfredat programlarındaki değişimleri araştırmışlardır. Kızılcıaoğlu (2006), ilköğretimin ilk kademesinde coğrafya eğitimi ve öğretimi incelemiştir. Karabağ ve Şahin (2007), hazırladıkları “Kuram ve Uygulamada Coğrafya Eğitimi” adlı kitapta lise coğrafyasındaki mevcut problemleri aşmak için çözüm yolları üzerine tespit ve açıklamalarda bulunmuşlar ve coğrafya eğitimindeki eksikliklere temas etmişlerdir. Taş (2007), “Coğrafya Eğitimi” adlı kitabında coğrafi bilgi ve beceride yeterlilik, coğrafya dersi öğretim programları, coğrafyanın konusu ve öğrenme alanları, coğrafya standartları, coğrafyada öğrenci başarısı başlıklarını ele almıştır. İncekara (2007), ortaöğretim coğrafya eğitiminde uluslararası eğilimleri Türkiye örneği üzerinden izah etmiştir. İncekara (2009), uluslararası alanda coğrafya eğitimi araştırmaları ve Türkiye’den örnekler konusunu ele almıştır. Akınoğlu (2013), "Coğrafya Eğitimi ve Toplum" adlı makalesinde coğrafya ve toplum ilişkisine vurgu yapmıştır. Tanrıkulu (2018), “Türkiye’de Coğrafyacı ve Coğrafya Eğitimsi İkileminde Coğrafya Bilimi” başlıklı bildirisinde coğrafyacı ve coğrafya eğitimi irdelemiştir. Bilgili ve Kocalar (2020), “Coğrafya Nedir?” sorusuna coğrafya eğitimi çerçevesinden yanıt aramışlardır. Köşker, Şahin, Karabağ, Şahin, Öner, Kırkeser, Yiğit-Özudoğru, Göcen ve Bozkır (2022), “Coğrafya Eğitimi: Coğrafya Dersi Öğretim Programları” adlı kitapta araştırmacılar, uygulayıcılar ve politika yapımcılar için kaynak olması adına, coğrafya dersi öğretim programlarını kronolojik olarak tasnif etmiş ve işlemiştir. Kitapta, Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar geçen süreçte uygulanan coğrafya dersi öğretim programları; program felsefesi, öğretim amaçları, program öğeleri ve içerik yönünden incelenmiştir. Özey (2019), “Geçmişten Günümüze Coğrafya Eğitimi” adlı tebliğinde, coğrafya eğitimi veren fakülteler, eğitim fakülteleri ve müfredatlarına yönelik problemlere ışık tutmuştur. Babacan (2022), “Coğrafya Bölümü Lisans Öğretim Programına İlişkin Bir Değerlendirme” adlı makalesinde Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi coğrafya bölümü eğitimini ele almıştır. Şüphesiz çalışmalar burada verilenlerle sınırlı değildir. Türkiye’de şehir coğrafyası eğitimlerini içeren müfredatların incelemesine yönelik bir çalışmaya ise rastlanmamıştır.

1. Çalışmanın Amacı, Yöntemi ve Malzemesi

Dünya nüfusunun hızla artması ve çoğunluğunun şehirlerde yaşaması, şehirleri yaşam alanları ve ortaya çıkan problemleri çağımızın önemli meselelerinden biri hâline getirmiştir. Afetler, salgın hastalıklar gibi birçok faktör hem şehirlere olan talebi artırırken hem de şehirlerde yaşamayı, planlama ve yönetsel süreçleri dikkatlice yürütme gereksinimi bakımından önemli hâle getirmiştir.

Türkiye'deki Coğrafya bölümleri genellikle Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler temel alanında yer almaktadır. Üniversitelerde bu bölümler genellikle Edebiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi ve Eğitim Fakülteleri bünyesinde bulunmaktadır. Sosyal Bilimler Enstitülerinde yer alan Coğrafya Anabilim Dalları müfredatları da incelenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın malzemesini, anılan fakülte ve enstitülerden açık kaynak kodlu sundukları resmî web adreslerinden yahut görüşme usulüyle temin edilmiştir. Ardından tüm üniversiteler arasından Coğrafya bölümleri ile Coğrafya Anabilim Dalı’nda faaliyet gösteren enstitüler Excel ortamında tablo hâline getirilerek dersin adı, ders saati, ders içerikleri, kazanımları ve ders materyalleri taranmıştır.

Çalışmanın sınırlılıkları, bazı bölüm müfredatlarının açık erişimli olmamasıdır. Bu durum, çalışmanın farklı zaman dilimlerinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca çalışmanın yazım

süreci başlangıcında (2018 ve 2019 müfredatı dönemi) 38 Coğrafya bölümü bulunurken, günümüzde bu sayının 53'e çıkmıştır (<https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10036> Erişim tarihi, 10.02.2025). Bu durum, bazı bölüm müfredatlarının güncellenmesi nedeni ile tekrar incelemeyi gerekli kılmıştır. Bölüm sayısının artması, lisans derslerini daha detaylı ele almayı çalışmanın kapsamı bakımından sınırlandırmıştır. Nitekim Türkiye'deki Coğrafya bölümleri ve Anabilim Dallarındaki müfredat verileri, üniversitelerin resmî web sitelerinden ve açık kaynaklardan elde edilmiştir. Ayrıca bazı üniversitelerle yapılan görüşmelerde ek bilgiler verilmektedir. Veri toplama, düzenleme ve analiz süreçlerini kapsayan nitel araştırma yöntemlerinin birleştirilmesi, çalışmaya temel oluşturmaktadır.

Çalışmanın sınırlılıkları arasında güncel müfredatların tam manada tanımlanmamış olması da bulunmaktadır. Ancak bu durum her üniversite için geçerli olmayıp, bazı yeni kurulan Coğrafya bölümlerinde tam erişime açık olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmada verilen Coğrafya bölümlerinin seçilmesinde kuruluş tarihleri, eğitimci kadroları ve öğrenci sayıları gibi hususlar dikkate alınmıştır. 2008 ve sonrasında kurulan üniversitelerdeki Coğrafya bölümlerinin eğitimlerinin lisans düzeyiyle sınırlı oldukları görülmektedir.

2. Coğrafya Bölümlerindeki Şehir Coğrafyası Dersleri

İlk kurulan coğrafya bölümlerinde yetişen öğrenciler, gördükleri müfredatı kendi akademik kariyerlerinde sıklıkla kullanmışlardır. "Şehir Coğrafyası" dersleri bu bağlamda öne çıkan derslerden biridir. Bu dersler, günümüzde de aynı adla okutulmakta ve geçmişten günümüze taşınan bilgi birikimini yansıtmaktadır. Bu çalışmanın devamında, Türkiye'deki coğrafya bölümlerinde müfredatın nasıl belirlendiği, bu süreçte etkili olan faktörler ve coğrafya eğitimindeki evrim konularına odaklanılacaktır. Türkiye’de akademik düzeyde şehir coğrafyasıyla ilgili dersler-konular üniversitelerin coğrafya bölümlerinde lisans eğitimiyle başlar. Coğrafya bölümlerinde lisans eğitiminin ilk iki akademik ders döneminde yoğunlukla coğrafyanın temel derslerinden olan beşerî coğrafya kapsamında şehir coğrafyasıyla ilgili bazı konulara temas edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde şehir coğrafyası konularına, yerleşme coğrafyası, kırsal ve şehir yerleşmeleri, şehir fonksiyonları ve mekân kullanımları gibi çeşitli adlar altında zorunlu ve seçmeli olarak yer verildiği görülmektedir. Lisansüstünde ise dersler uzmanlaşmaya yönelik okutulduğundan daha çok çeşitlilik gösterir. Bu programlarda şehir coğrafyası konuları spesifik nitelikte olmakla birlikte lisans yüksek öğrenim kademelerinde aynı adla anılsa bile eğitim kademesine göre nispeten ayrıntılı düzeyde ele alınır. Üniversitelerimizde 2000’li yıllardan sonra şehir coğrafyasıyla ilgili derslerin sayısı arttığı gibi müfredat bakımından geliştiği; güncel ve çok boyutlu hale gelen şehir yerleşmelerine paralel içerik yönünden de zenginleştiği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Coğrafya Bilim Dalı doktora programında yer alan Türkiye’de Şehir Coğrafyası Araştırmaları dersinden yola çıkılarak üretilmiştir. Çalışmada, Türkiye'deki şehir coğrafyası eğitime yönelik genel bir değerlendirme yapmak amacıyla, 48 üniversitenin coğrafya bölümleri ile ilgili ders programları incelenmiştir. Söz konusu üniversitelerden elde edilen veriler, dersin adı, haftalık saati, içerikleri, kazanımları ve materyalleri gibi çeşitli parametreleri içerecek şekilde Excel tablosunda sistematik biçimde düzenlenmiştir. Ancak bu verilerin hacmi oldukça geniş olduğundan, tamamının tablo veya grafik formatında bu makale kapsamında sunulması şekil ve uzunluk açısından mümkün olmamıştır. Bu nedenle örneklem olarak, şehir coğrafyası eğitimi konusunda köklü geçmişe sahip olan İstanbul, Ankara, Marmara ve Ege Üniversitelerine ait müfredatlar seçilmiş ve bu üniversiteler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

3. Şehir Coğrafyası Dersleri Ve İçerikleri

Türkiye’de akademik anlamda şehir coğrafyasının çeşitli konularına, yükseköğretim sınavında başarılı olarak coğrafya bölümlerine ve öğretmenliğine gelen öğrenciler için ilk olarak coğrafyanın temel bilgilerini kazandırmak adına beşerî coğrafya veya yerleşme coğrafyası dersleri içerisinde yer verilir. Üniversitelerde beşerî coğrafya veya yerleşme coğrafyası derslerinin genellikle birinci sınıfta

1 ve 2 şeklinde dönemlere ayrılarak, bazılarında ise tek dönem olarak müfredata konulduğu görülür.

Lisans eğitim müfredatında bazı üniversitelerde ikinci yıl, bazılarında ise üçüncü yıla şehir (kent) coğrafyası dersi konulmuştur. Bazı bölümlerde şehir coğrafyasına ilaveten, seçmeli olarak “Türkiye Şehir Coğrafyası” dersinin konulduğu ayırt edilir. Bölümlerde çoğunlukla zorunlu olan şehir coğrafyası dersleri, fiziki coğrafya ve CBS uygulamalarının daha etkin olduğu bazı coğrafya bölümlerinde ise seçmeli ders şeklinde konulduğu da olmaktadır.

Şehir coğrafyası dersinin amacı; şehir tanımı, şehir-kır yerleşmesi ayrımında kullanılan ölçütler, şehirleşme, şehirleşmenin Dünya’da ve Türkiye’de tarihî gelişimi, şehirleşmede etkili olan faktörler, şehir fonksiyonları, şehirlerin sınıflandırılması, fonksiyonlarına göre belirlenmiş şehir tipleri ve özelliklerini öğretmektir. Bu dersleri gören öğrenciler; şehirlerin ortaya çıkışları ve hareketleri, Sanayi Devrimi sonrası şehirleşme hareketleri, şehir bölgelerinin tespitinde kullanılan kıstaslar ve bölgeler, şehir ve bölgesi arasındaki farklılıklar, şehirlerin sınıflandırılması gibi öğrenme çıktılarıyla mezun olmaktadır.

Yüksek lisans eğitimine başlayan öğrenciler, ilgi alanına göre beşerî ve ekonomik coğrafya, bölgesel coğrafya ve Türkiye coğrafyasında daha çok şehir, kent ve mekân başlıklı ders müfredatına konan şehir coğrafyasıyla ilgili derslerini seçmeli veya zorunlu ders kapsamında alırlar. Doktora programında ise öğrencinin seçtiği çalışma alanıyla ilişkili olup yine şehir başlığının doğrudan veya dolaylı olarak sunulduğu müfredat oluşturulmaktadır. Ders saatleri, teorik iki, üç, dört ders saati olabilmektedir.

Şehir coğrafyası eğitiminde bahsi geçen konuda ders veren bilim insanlarının eserleri ve günümüzde de yaygın ders materyali olarak müfredatta yer verilen bilimsel eserler mevcuttur. Bunlar arasında, Tümertekin (1962) Beşeri ve İktisadi Coğrafya’ya Giriş, Tümertekin (1973) Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, Göney & Bayartan (2019, 2017) Şehir Coğrafyası I ve II, Uğur & Aliagaoglu (2014) Şehir Coğrafyası, Tümertekin & Özgüç (2019) Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân, Keleş (2021) Kentleşme Politikası gibi bilimsel eserlerin ders materyali olarak yer aldığı görülmektedir.

4. Lisans Dersleri

Türkiye’de günümüzde 36 Fen-Edebiyat Fakültesi’nin coğrafya bölümünde ve 30 Eğitim Fakültesi’nin coğrafya öğretmenliği programında lisans eğitimi verilmektedir. Ancak bu makalede şehir coğrafyası ders içerikleri incelenen coğrafya bölümü sayısı sınırlandırılmış; Marmara, İstanbul, Ege ve Ankara üniversitelerinde faaliyet gösteren dört coğrafya bölümünün müfredatı dikkate alınmıştır. Adı geçen bölümlerde okutulan şehirle ilgili dersler Tablo 1’de verilmiştir. Bu tabloda görüldüğü üzere, üniversitelerin öğretim programında Marmara’da 2, İstanbul’da 7, Ege’de 3 ve Ankara’da 1 ders doğrudan şehirle ilgilidir. Dolayısıyla üniversitelerde ders sayısı konusunda farklı yaklaşımlar olduğu gözlemlenmektedir.

Öte yandan ders adları incelendiğinde, Şehir Coğrafyası, Türkiye Şehir Coğrafyası, Kent ve Kentsel Sorunlar, Şehirlerin Tarihi Coğrafyası, Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri, Dünyada Şehir: Mega Şehirler, Uygulamalı Kent Coğrafyası gibi çeşitli başlıkların olduğu söylenebilir. Başlıklarda şehir (kent) ve şehirleşme (kentleşme) kelimelerine doğrudan atıf yapılmaktadır. Ayrıca konuların Türkiye ve dünya ölçeğinde ele alındığı anlaşılmaktadır. İçerik bakımından ise, şehir ve ilgili kavramların açıklaması; şehrin oluşumunu sağlayan etkenler; ülkemizde ve dünyada şehirleşme; şehirlerin gelişimi ve dönemleri; fonksiyon özellikleri; şehirleşme ve şehirlerin sorunları ile ilgili bilgilerin kazanımını sağlamaya yönelik alt başlıklardan oluşmaktadır.

Tablo 1. Türkiye’de Şehir Coğrafyası Eğitimi: Marmara, İstanbul, Ege ve Ankara Üniversitelerindeki Lisans ve Lisansüstü Dersler (2023-2024).

Dersin Adı	Üniversite	Öğrenim Düzeyi	Haftalık Ders Saati
Şehir Coğrafyası	Marmara	Lisans	3
Türkiye Şehir Coğrafyası	Marmara	Lisans	2

Şehir Coğrafyası	İstanbul	Lisans	2
Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri	İstanbul	Lisans	2
Türkiye’de Kentsel Gelişme Sorunlar ve Politika	İstanbul	Lisans	2
Dünyada Şehirler: Mega Şehirler	İstanbul	Lisans	2
Türkiye Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası	İstanbul	Lisans	2
Türkiye Şehirleri	İstanbul	Lisans	2
Şehirsiz Planlama	İstanbul	Lisans	2
Kentsel Yerleşim Coğrafyası	Ege	Lisans	2
Türkiye’de Kentleşme Hareketleri	Ege	Lisans	2
Uygulamalı Kent Coğrafyası	Ege	Lisans	2
Kentsel Coğrafya	Ankara	Lisans	4
Antik Kentler ve Doğal Çevre Koşulları	Marmara	Yüksek Lisans	3
Şehirlerin Yerleşim Dinamikleri	İstanbul	Yüksek Lisans	3
Kentsel Planlama ve Kentsel Çevre Analizi	İstanbul	Yüksek Lisans	3
Kentsel Gelişme Süreci Konut ve Kentleşme Politikası	İstanbul	Yüksek Lisans	3
Kentsel Koruma ve Türkiye	Ege	Yüksek Lisans	3
Metropol Kentlerin Gelişimi	Ege	Yüksek Lisans	3
Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi	Ege	Yüksek Lisans	3
Kent Coğrafyası Araştırmaları	Ege	Yüksek Lisans	3
Kentsel Ekoloji	Ege	Yüksek Lisans	3
Türkiye’de Kentleşme Modelleri	Ege	Yüksek Lisans	3
Kentsel Alanlarda Arazi Kullanımı Ve Yönetimi:	Ankara	Yüksek Lisans	3
Kentsel Ve Bölgesel Kalkınma Politikaları:	Ankara	Yüksek Lisans	4
Türkiye’de Şehir Coğrafyası Araştırmaları	Marmara	Doktora	3
Türkiye’de Şehirleşme	Marmara	Doktora	3
Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler	Marmara	Doktora	3
Türkiye Kentlerinde Planlama Sorunları ve Kent Kimlikleri	Marmara	Doktora	3
Türkiye’de Üniversiteler ve Üniversitelerin Şehirlerin Gelişimine Etkileri	Marmara	Doktora	3
Şehir Coğrafyası Literatürü	Marmara	Doktora	3
Ortadoğu’ da Şehirleşme	Marmara	Doktora	3
Türkiye’de Bölgelerin Şehirleşme Özellikleri	Marmara	Doktora	3
Dirençli Kentler ve Türkiye’de Kentsel Dirençlilik	Marmara	Doktora	3
Kentsel Morfoloji	Marmara	Doktora	3
Ortadoğu’da Başşehirler ve Şehirleşme	Marmara	Doktora	3
Kalkınmakta Olan Ülkelerde Şehirleşme	İstanbul	Doktora	3
Kent Araştırmalarında Tarihsel Veri Kaynakları: Araştırma ve Uygulama	İstanbul	Doktora	3
Kentsel Alanlarda Ulaşım Sistemleri: Esaslar ve Kavramlar	İstanbul	Doktora	3
Şehirsiz ve Kırsal Alanlarda Rekreasyon	İstanbul	Doktora	3
Mekânsal Planlama: Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Analiz	İstanbul	Doktora	3
Kentsel Ekoloji	Ege	Doktora	3
Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi	Ege	Doktora	3
Türkiye’de Kentleşme Modelleri	Ege	Doktora	3
Kentsel Koruma ve Türkiye	Ege	Doktora	3
Metropol Kentlerin Gelişimi	Ege	Doktora	3
Kent Coğrafyası araştırmaları	Ege	Doktora	3
Kentleşmenin Global Boyutları	Ege	Doktora	3
Kent ve Kültürel Kimlik	Ankara	Doktora	3
Şehir Klimatolojisi	Ankara	Doktora	3
Kentsel Sosyal Coğrafya	Ankara	Doktora	3

Kaynak: İncelenen üniversitelerin web sayfasından alınmıştır.

Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi’nde lisans seviyesinde iki ders okutulur. Bunlar 3. dönemde okutulan Şehir Coğrafyası ile seçmeli olarak 7. dönemde okutulan Türkiye Şehir Coğrafyası’dır.

Şehir Coğrafyası dersi, haftada 3 saat zorunlu olarak okutulur. Dersin içeriği konu başlıkları olarak; şehir kavramı, şehirlerin ortaya çıkışı ve şehirleşme hareketleri, Sanayi Devrimi’nin şehirleşmeye etkileri, yeryüzünde şehirlerin dağılışı, şehirlerin genel fonksiyonları, şehirlere bağlı bölgeler, şehir ile bölgesi arasındaki farklılıklar, şehirlerin sınıflandırılması, ekonomik fonksiyonlar ve bu fonksiyonlara bağlı şehir tipleri, kültürel fonksiyonlar ve bu fonksiyonlara bağlı şehir tipleri, idari ve siyasi fonksiyonlar ve bu fonksiyonlara bağlı şehir tipleri, diğer fonksiyonlar ve bu fonksiyonlara bağlı şehir tipleri, şehirlerin coğrafi ve topografik mevkileri, şehirlerin coğrafi ve topografik mevkilerine göre sınıflandırılması şeklinde ayrılmıştır.

Türkiye Şehir Coğrafyası dersi haftada 2 saat seçmeli olarak okutulur. Dersin içeriği konu başlıkları olarak; giriş: şehirlerin tanımı, ortaya çıkışı ve şehirleşme, Türkiye’de şehirleşme: tarihi gelişim, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi şehirleri, fonksiyonel özellikler, şehirlerin etki alanları, sınıflandırılması, Türkiye’de şehirlerin coğrafi dağılışı, Türkiye şehirlerinde yer seçimi, Türkiye şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerine etki eden fiziki ve beşeri coğrafya faktörleri, Türkiye’de şehirleşme hareketlerinin coğrafi özellikleri, Türkiye’de şehir yerleşmeleri: dağılışı, gelişme, Türkiye’de şehirleşme hareketleri, Türkiye’de yer değiştiren şehirler, Türkiye’de şehrsel planlama, Türkiye’de şehirleşme ve başlıca sorunlar alt başlıklarından oluşur (<http://ilp.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/fen-edebiyat-fakultesi/coğrafya-29-33-0> Erişim Tarihi: 2022) .

İstanbul Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi müfredatında lisans seviyesinde 7 ders vardır. Bunlar, Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri 4. dönem seçmeli, Şehir Coğrafyası 5. dönem zorunlu, Türkiye’de Kentsel Gelişme Sorunlar ve Politika 5. dönem seçmeli, Dünyada Şehirler: Mega Şehirler 6. dönem seçmeli, Türkiye Şehirleri 6. dönem seçmeli, Şehrsel Planlama 7. dönem seçmeli ve Türkiye Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası 8. dönem seçmeli olarak okutulur.

Tablo 2. Türkiye’de Şehir Coğrafyası Eğitimine Örnek Olarak İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü Lisans Ders İçerikleri.

Hafta/ Dersler	Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri	Şehir Coğrafyası	Türkiye’de Kentsel Gelişme Sorunlar ve Politika	Dünyada Şehirler: Mega Şehirler	Türkiye Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası	Türkiye Şehirleri	Şehrsel Planlama
1. Hafta	Türkiye’de nüfusun genel özellikleri ve dağılışı	Şehrin Tanımı ve Çeşitli Bilim Dallarının Şehir Kavramına Yaklaşımları	Kent-Politika ilişkisi	Şehir, Şehirleşme ve Şehirlileşme	Şehirlerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşm ası	Türkiye Şehirleri: Genel Çerçeve	Şehrsel Planlama
2. Hafta	Türkiye’de kırsal nüfus	Kır İle Şehir Ayrımında Kullanılan Kriterlerin İncelenmesi	Kentsel gelişme ve kent ekonomisi	Mega Şehirler	Türkiye’de Neolitik çağ şehirleri	Geleneksel Türk Şehirleri	Şehrsel Planlama Evreleri
3. Hafta	Türkiye’de şehrsel nüfus	Şehir Bölgesi Kavramının İncelenmesi	Türkiye’de kent- kentleşme- kentlilik bilinci ve sorunlar	Mega Şehirlerin Fonksiyonla rı Ekonomik Fonksiyonla rı ve Sorunları	Türkiye’de Kalkolitik çağ şehirleri	Modern Şehirler	Şehir Planlarının Nitelikleri ve İlkeleri
4. Hafta	Türkiye nüfus politikaları: 1927- 1965	Şehir Bölgesinin Saptanmasında Kullanılan Kriterler	Türkiye’de kentsel gelişme ve planlama geçmişi: 1840- 1923	Mega Şehirlerde Sosyo Kültürel Değişimler	Türkiye’de Maden devri şehirleri	Şehir Sınıflandırılma larına Göre Türkiye şehirleri	Şehir Planlamasında Kuramsal Yaklaşımlar
5. Hafta	Türkiye nüfus politikaları: 1965-2014 ve 2014 sonrası	Şehirlerin Çeşitli Kriterlere Göre Sınıflandırılması	Türkiye’de kentsel gelişme ve planlama geçmişi: 1923- 1960	Moskova	Türkiye’de Antik çağ şehirleri I	Türkiye Şehirlerinde Jenetik Sınıflandırma I	Şehir Kuramları Birden Çok Merkezli Büyüme Kuramı
6. Hafta	Kent, Kentleşme ve Kentlileşme: Kavramsal çerçeve	Şehirlerin Genel İdari ve Fonksiyonları	Türkiye’de kentsel gelişme ve planlama geçmişi: 1960- 2000	Paris	Türkiye’de Antik çağ şehirleri II	Türkiye Şehirlerinde Morfolojik Sınıflandırma	Türkiye’de Şehrsel Planlama
7. Hafta	Türkiye’de kentlerin oluşumu ve evrimi	Şehirlerin Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları	Türkiye’de kentsel gelişme ve planlama geçmişi: 2000- 2023	Şangay	Roma şehirlerinde gündelik yaşam	Türkiye Şehirlerinde Biyolojik Sınıflandırma	Kentsel İşlevler İçin Toprak Gereksinmesi 1
8. Hafta	1927- 1950 yılları arasında Türkiye’de	Şehrin Görünümü	Türkiye’de yerel yönetim-kent ilişkisi	New York	Türkiye’nin Ortaçağ şehirleri:	Türkiye Şehirlerinde Coğrafi ve Topoğrafik Mevkii	Kentsel İşlevler İçin Toprak

	kentleşme hareketleri				Bizans şehirleri	Özelliklerine Göre Sınıflandırma I	Gereksinmesi 2
9. Hafta	1950- 1980 yılları arası Türkiye’de kentleşme hareketleri	Şehir Planları Üzerindeki Etkisi Açısından Maddi Faktörlerin Değerlendirilmesi	Türkiye’de kentsel dönüşüm politikaları	Yeni Delhi	Türkiye’nin Ortaçağ şehirleri: Selçuklu şehirleri	Türkiye Şehirlerinde Coğrafi ve Topoğrafik Mevkii Özelliklerine Göre Sınıflandırma II	Kent Sınırların Değişmesi ve Metropolleşme
10. Hafta	1980- 2000 yılları arası Türkiye’de kentleşme hareketleri	Şehir Planları Üzerindeki Etkisi Açısından Yol Sistemlerinin ve Nehirlerin Değerlendirilmesi	Türkiye’de şehir/kent adı taşıyan kurum ve kuruluşlar ve işlevleri	Tokyo	Bir şehrin tarihi coğrafyası: İstanbul	Türkiye Şehirlerinde Fonksiyonel Sınıflandırma I: Genel fonksiyonlar	Büyük Kentlerde (Türkiye) Kent Planlaması ve Bazı Sorunlar
11. Hafta	2000 sonrası Türkiye’de kentleşme hareketleri	Şehir Planları Üzerindeki Etkisi Açısından Dağların ve Surların Etkisi	Şehircilik ve Çevre Bakanlığı: Görev ve Tanımlar	Mega Şehir İstanbul	Osmanlı şehirleri: Plan özellikleri	Türkiye Şehirlerinde Fonksiyonel Sınıflandırma II: Özel fonksiyonlar	Bölge Kavramı ve Türleri Ve Türkiye’de Bölge Planlama Projeleri
12. Hafta	Kentleşme Politikalarında Sorunlar	Şehir Planları Üzerindeki Etkisi Açısından Tarih Ve Kültür Özellikleri Asyalı Kültürün Hâkim Olduğu Ülkelerin Şehirlerin Yerleşim Planı Özellikleri	Şehircilik ve Çevre Bakanlığı: Kent politikaları	Mega Şehir İstanbul, Sanayi ve Sonuçları	Osmanlı şehirleri: Şehirselle fonksiyonlar	Türkiye’de Marka Şehirler I	Türkiye’de Şehirleşme Büyükşehir ve Şehirleşme Süreci
13. Hafta	Kentleşmenin sosyo-ekonomik etkileri	Orta Doğu Kültürün Hâkim Olduğu Ülkelerin Şehirlerin Yerleşim Planı Özellikleri	Avrupa kentsel şartı I	Şehir Alanlarının Büyümesi ve Sorunları	Osmanlı şehirlerinde gündelik yaşam	Türkiye’de Marka Şehirler II	Kentsel Dönüşüm
14. Hafta	Genel Değerlendirme	Avrupalı Kültürün ve Koloniyal Hareketlere Sahne Olan Bölgelerdeki Şehirlerin Yerleşim Planı Özellikleri	Avrupa kentsel şartı II	Değerlendirme	Cumhuriyet dönemi şehirleri	Türkiye Şehirleri: Genel Çerçeve	Türkiye’de Kentsel Dönüşüm ve Sosyo Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkisi

Kaynak: Üniversite Bölüm web sayfasından derlenerek hazırlanmıştır.

Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri: Bu ders, Türkiye’deki nüfusun genel özellikleri, kırsal ve şehrsel nüfus, nüfus politikaları ve kentleşme süreçlerini inceler. 1927–2000 yılları arasında Türkiye’deki kentleşme hareketlerinin evreleri, sosyo-ekonomik ve çevresel etkileri, kentsel dönüşüm politikaları gibi konular ele alınmaktadır.

Şehir Coğrafyası: Bu ders, şehirlerin tanımı, yerleşme coğrafyası, şehir bölgesi kavramı ve şehirlerin fonksiyonları üzerine odaklanır. Öğrenciler, şehirlerin geçmişten günümüze geçirdiği değişimleri, fonksiyonel özelliklerini ve yerleşim düzenlerini analiz etme becerisi kazanmaktadır. Türkiye’de Kentsel Gelişme Sorunları ve Politika: Bu ders, kentsel gelişme ve sorunları, Türkiye’deki kent politikalarını ve tarihsel gelişim aşamalarını inceler. Öğrenciler, iç ve dış politikaların kentlere etkilerini, kentsel tasarımlar ve düzenlemeler hakkında bilgi ve deneyim kazanmaktadır.

Kentsel Gelişme Süreci, Konut ve Kentleşme Politikası: Bu ders, Türkiye’deki kentsel gelişim, kent politikaları ve alınan kararların etkilerini ele alır. Kentsel tasarımlar, değişimler ve düzenlemeler üzerine odaklanarak sorunlara çözüm yollarını araştırmaktadır.

Dünyada Şehirler: Mega Şehirler: Bu ders, mega şehirlerin tanımı, gelişiminde etkili faktörler, fonksiyonları ve sorunları üzerine odaklanır. Öğrenciler, mega şehirlerin küresel ve bölgesel yapısını, çevresel ilişkilerini ve mega şehir olmaya aday şehirleri değerlendirmektedir.

Türkiye Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası: Bu ders, Türkiye topraklarının tarihsel süreçteki yerleşme evrimini ve şehir yerleşmelerinin özelliklerini incelemeyi amaçlar. İçerisinde; şehirlerin ortaya çıkışı, Neolitik ve Kalkolitik Çağ şehirleri, Antik Çağ şehirleri, Roma şehirlerinde gündelik

yaşam, Orta Çağ şehirleri (Bizans ve Selçuklu), İstanbul’un tarihi coğrafyası, Osmanlı şehirlerinin plan özellikleri ve Cumhuriyet dönemi şehirleri gibi konular yer almaktadır.

Türkiye Şehirleri: Bu ders, Türkiye şehirlerinin çeşitli açılardan değerlendirilmesini ve şehir coğrafyası açısından incelenmesini hedefler. Geleneksel Türk şehir sistemi ve günümüz şehirleri hakkında bilgi edinmeyi, Türkiye şehirlerindeki farklılıkların nedenlerini ortaya koymayı ve Türk şehir sistematüğını coğrafi prensiplerle çözümlemeyi içerir. Konular arasında geleneksel ve modern şehirler, şehir sınıflandırmaları ve fonksiyonları bulunmaktadır.

Şehirselleştirme: Bu ders, şehir planlaması ile ilgili temel kavramları ve uygulamaları öğretmeyi amaçlar. Türkiye’de şehir planlaması, metropolleşme, şehir planlarının değişimi, kuramsal yaklaşımlar ve şehirselleştirme işlevleri için toprak gereksinimleri gibi konular ele alınır. Ders, şehirselleştirme mekânının potansiyellerinin değerlendirilmesi ve şehir planlaması süreçlerinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır (Tablo 2).

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi’nde *Kentsel Yerleşim Coğrafyası* 4. dönemde zorunlu, *Türkiye’de Kentleşme Hareketleri* 7. dönemde zorunlu ve *Uygulamalı Kent Coğrafyası* 6. dönemde seçmeli ders olarak müfredatta yer almaktadır.

Kentsel Yerleşim Coğrafyası: Ders, haftada 2 saat zorunlu olarak okutulur. Dersin içeriği konu başlıkları olarak; derse giriş, dersin işleniş ile ilgili genel bilgi ve kaynakların önerilmesi, kent coğrafyası araştırmalarında yeni konular ve coğrafya, "Kent nedir, neresidir?", temel kentsel göstergeler, değişen kentsel doku ve kentsel kimlik, kent kuramları I: Artık ürün, hidrolik toplum, ekonomik, askerî ve dinsel nedenler, kentlerin doğuşu ve gelişimi: İlkçağ kentleri, tarihî süreçte kentsel yerleşimler: Ortaçağ Avrupası’nın kentleri ve İslam dünyası kentleri, Yeniçağ kentleri: değişen kent ve mekân, kent kuramları II: Kentsel kimlik ve fonksiyonlar temelinde toplum bilimcilerin kent kuramları, Sanayi Devrimi ve sonrasında kentler (feodal kent-sanayi kenti ayrımı), az gelişmiş ülke kentlerinin metropolleşme süreçleri (desantralizasyon, banliyöleşme, yeni kent merkezleri kurgusu vb.), kentsel fonksiyonlar (ticaret, sanayi, ulaşım, hizmetler vb.) ve kentlerin sınıflandırılması: coğrafi konum, etkili faktörler, kentsel fonksiyonlar ve kentsel kimlik, kentsel mekân kullanımı ve ekolojik kent kuramları, az gelişmiş ve gelişmiş ülkelerde metropolleşme süreçleri ve yeni kentsel alan kullanımları: kent merkezi, merkezi iş alanı, kentsel bölgeler (kentsel etki alanı) – hinterland ayrımı, kent çeperi, kentsel saçaklanma alanları, metropollerin öteki yüzü: çöküntü alanları, gecekondu, kentsel dönüşüm, kentsel yenileme, kentlerde sosyal ve mekânsal ayrışma, gökdelenler bölgesi gelişimi, geleceğin kentleri: kentsel ekoloji ve ekolojik kentlerden meydana gelir (<https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1097> Erişim Tarihi: 10.02.2025).

Türkiye’de Kentleşme Hareketleri: Ders, haftada 4 saat zorunlu olarak okutulur. Dersin içeriği konu başlıkları olarak; kentleşme kavramının tanımlanması, dünyada kentleşme modelleri, Türkiye’de kentleşmeyi etkileyen faktörler, Türkiye’de kentleşme modelleri, Türkiye’de kentleşmenin dağılışı ve bu dağılışı etkileyen faktörler, fonksiyonlarına göre kentler, kentlerde yaşanan değişimler ve nedenleri, Türkiye kentlerinin özellikleri ve gelişimi, kentleşmede yaşanan bölgesel farklılıklar, kentleşmenin sorunları ve sonuçları I: nüfus artışı ve demografik sorunlar, yerleşim-yönetim-planlama sorunları, kentleşmenin sorunları ve sonuçları II: çevre kirliliği (toprak-su-hava), arazi spekülasyonları, yanlış arazi kullanımı, tahribat, görsel kalite kaybı, sosyo-ekonomik sorunlar, Türkiye’de kentleşme-planlama yaklaşımları (kuramsal yaklaşım) ve Türkiye’de kentleşme-planlama yaklaşımları (örnekler) şeklindedir.

Uygulamalı Kent Coğrafyası: Ders, haftada 2 saat seçmeli olarak okutulmaktadır. Dersin içeriği; derse giriş, dersin işleniş ile ilgili genel bilgi ve kaynakların önerilmesi şeklinde belirlenmiştir. Bu dönem için belirlenen çalışma konusunun seçimi, kent coğrafyası, kentsel ekoloji ve kentsel kimlik, kentsel çevre vb. kavramlarının tanımlanması ve kent araştırmalarında coğrafi yaklaşım konusunda bilgi aktarımı, "Kent nedir, neresidir?", kentsel fonksiyonlar, kentsel kimlik, kentsel çevre, kentsel ekoloji, değişen kentsel alan kullanımları ve yol açtığı yeni sorunlar, kent araştırmalarında yeni konular-yeni yaklaşımlar, kentlerin sosyo-mekânsal ve ekonomik yapı analizi: veri toplama ve analiz yöntemleri, seçilen proje alanında ön araştırma gezisi, arazi çalışması-gözlem-sorun tanımı, kentsel yapı analiz yöntemleri: veriler, teknikler ve analiz, proje çalışmasına ilişkin literatür taraması ve izlenen yöntem ile ilgili alan araştırması, görüşme-anket formunun

hazırlanması, proje konusuna ilişkin hazırlanan anket çalışmasının uygulaması, anket verilerinin düzenlenmesi, kodlama anahtarının hazırlanması ve SPSS’e kodlanarak sayısal bilgilere dönüştürülmesi, SPSS programında frekans analizi ve sonuçların tablo ve grafiklere aktarılması, projenin kuramsal çerçevesinin yazımı, proje çalışmasının yazımında destek haritaların hazırlanması, proje alan çalışmasının ve analiz sonuçlarının raporunun yazımı, proje sonuç raporu yazımı, düzeltmeler, poster çalışması ve proje çalışmasının sonuç raporunun sunumu konu başlıklarından oluşmaktadır.

Ankara Üniversitesi’nde lisans dersleri *Kentsel Coğrafya* adıyla verilmektedir. Burada kamu dilinde veya yerleşmelerin yönetsel yönüne vurgu yapan bu kavram, şehirden farklı olarak idarî statüsü olan yerleşim merkezlerini kapsar. İçerik olarak şehir coğrafyasının konularına benzer olmakla birlikte; “üretim görünümüleri, kentsel konut (emlak) piyasası ve ikametgâh hareketliliği” gibi konuları da içerir.

Kentsel Coğrafya: Ders, haftada 4 saat okutulur. Dersin içeriği konu başlıkları olarak; değişen kentsel coğrafya alanına giriş, kentlerin kökenleri ve gelişimi, Türkiye’de kentsel sistemin evrimi, küreselleşme ve kentsel sistem, telekomünikasyon ve kent, kentsel alan kullanımı, üretimin görünümüleri, kentsel sosyal coğrafya, kentsel konut piyasaları, ikametgâh hareketliliği, az gelişmiş ülkelerde kentleşme ve kentsel sorunlar, Ankara kentinde tam gün arazi gezisi (1), Ankara kentinde tam gün arazi gezisi (2) olarak belirlendiği görülür. (http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=1653&bot=250 – Erişim Tarihi: 10.02.2025)

Lisans Ders İçeriklerinin Genel Değerlendirmesi; Yükseköğrenimini gerçekleştirmek üzere coğrafya bölümlerine yerleşen adaylara, lisans eğitimleri süresince beşerî coğrafya ve yerleşme coğrafyası ile birlikte şehir coğrafyası derslerinin de verildiği dikkat çeker. Öncelikli olarak şehir ve kent kavramlarının tanımından başlayarak, ulusal ve uluslararası şehirler ile şehirleşme gibi konuların ve ilgili kavramların kazanımı, karşılaştırma ve kıyas yapabilme, içinde yaşadığı doğal ortam ve coğrafi mekânda yerleşmeleri tasnif edebilme yetisinin kazandırılması amaçlanır. Buna ek olarak, coğrafyanın şehir ve kent araştırmalarına dair yöntemleri kazandırılması hedeflenmektedir. Akademik hayata geçişte şehir ve şehirleşme ile ilgili temel kazanımlar verilerek, bir sonraki aşamaya ve ortaöğretime donanımlı eğitimciler ve meslek erbabı olarak geçmeleri için gerekli yeterliliklerin kazandırılması amaçlanmaktadır.

4. Yüksek Lisans Dersleri

Türkiye’de coğrafya alanında 30 enstitüde yüksek lisans eğitimi verilmektedir. Akademik ortamın ilk adımına geçen lisansüstü öğrenciler için mevcut bilgilerin pekiştirilerek, doktora aşaması öncesinde şehirler, kentler ve bunlarla ilgili kavramların yerel, bölgesel ve ulusal ölçekte ele alındığı; ders içeriklerinin şehir ve ilgili kavramlara dair geçmiş bilgilerin tazelenmesi, makale ve tezler, bildiriler ve ilgili dersle bağlantılı çeşitli yayınlar ile multidisipliner şehir çalışmalarının farkına varma evresi olarak değerlendirildiği bu süreçte, bir sonraki aşama olan uzmanlık alanı yönelimine yönelik ders seçimi doğrultusunda da kazanımlar sağlanmaktadır.

Marmara Üniversitesi’nde Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Enstitüsü, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü ve Eğitim Bilimleri Enstitüsü olmak üzere dört enstitüde yüksek lisans programı mevcuttur. Bu programlardan yalnızca Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde *Antik Kentler ve Doğal Çevre Koşulları* adlı bir ders yer almaktadır.

Türkiye Kentlerinde Planlama Sorunları ve Kent Kimlikleri: Bu ders, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Bölümü yüksek lisans öğrencilerine 2018–2019 eğitim-öğretim bahar döneminde, haftada 3 ders saati olarak seçmeli şekilde verilmektedir. (<http://ilp.marmara.edu.tr/Ders/antik-kentler-ve-dogal-cevre-kosullari/cog7030-67577-1448> – Erişim Tarihi: 03.03.2019)

Türkiye’nin en köklü üniversitelerinden olan **İstanbul Üniversitesi**, gerek coğrafya kürsüsünün kuruluşu gerekse bölüm olarak ana dallara ayrılan ilk coğrafya bölümü olması açısından öncüdür. Bu köklü ve öncü geçmiş, şehir coğrafyası derslerinin ilk verildiği üniversite olması sebebiyle şehir başlıklı derslerin ve buna bağlı yayın geçmişinin zenginliğine işaret eder. *Kent Planlama ve Kentsel Çevre Analizi, Kentsel Dönüşüm, Kentsel Gelişme Süreci, Konut ve Kentleşme* gibi

derslerle, günümüzün öne çıkan kentsel sorunları doğrudan ders başlığı olarak ele alınmaktadır. Bu derslerin, güncel sorunlara çözüm üretmeye yönelik olduğu açıktır.

Kentsel Planlama ve Kentsel Çevre Analizi: Akademik bir dönemde, haftada üç saat okutulan bir derstir. Dersin konu başlıkları: planlama kavramı ve önemi, kentsel planlama ilkeleri, kent planlamasında tarihsel süreç, tarım kentleri ve planlama, sanayi kentleri ve planlama, teknolojik kentler ve planlama, siber kentler: tasarım ve planlama ilkeleri, dünya kentleri ve planlama, kentsel dönüşümde planlama, kent ve çevre ilişkileri, kentin çevreye etkileri, çevrenin kente etkileri, ÇED raporlarında kent ve çevre, ISO 14001 Çevre Kalite Yönetim Sistemleri’nde kent ve çevredir.

Kentsel Gelişme Süreci, Konut ve Kentleşme Politikası: Bu ders, haftada 3 saat ve seçmeli olarak verilmektedir. Dersin konu başlıkları şunlardır: çağdaş kentleşmenin özellikleri, kentleşme nedenleri, kentleşme ve kalkınma, az gelişmiş ülkeler ve aşırı kentleşme, gelişmiş ülkeler ve kentleşme, kentleşme ve siyasal davranışlar. Ayrıca “Kent nedir?”, “Kentleşme politikaları nasıl gelişmiştir?”, “Kent planlaması yaklaşımları nasıl olmalıdır?” gibi sorular ders içeriğini oluşturmaktadır. Konu başlıkları arasında: şehir kavramı ve bölge tespitleri, ilk şehirler, ilk şehirlerin dinamikleri, Orta Çağ şehirleri, Sanayi İnkılabı ve şehirler, modern şehirler, şehir teorileri, yer seçim teorileri, şehir ve bölgesi, şehir bölgesinin tespit yöntemleri, kentsel yayılma, dikey büyüme, şehir ve ekoloji, şehir ve sürdürülebilirlik yer alır.

Şehirlerin Gelişim Dinamikleri: Bu dersin temel amacı; şehirlerin nasıl büyüdüğünü, büyüme teorilerini, şehrin gelişimi üzerindeki dinamik faktörleri ortaya koymak, geleceğe dair teknolojik araçlar kullanılarak analiz ve tahminler yapılmasını sağlamaktır. Ders kapsamında, şehir bölgesi, merkezi iş alanı, uydu kent gibi kavramlar üzerinden olası gelecek senaryoları ele alınır. Ders 3 saat sürelidir ve seçmeli ders sınıflandırmasındadır ([https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1763&birim=cografya__tezli_yuksek_lisans_programi__\(orgun_ogretim\)&yil=2024](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1763&birim=cografya__tezli_yuksek_lisans_programi__(orgun_ogretim)&yil=2024) Erişim Tarihi: 10.02.2025).

Ege Üniversitesi lisansüstü coğrafya ders müfredatında “kent” kavramının ders adlarında öne çıktığı görülmektedir. *Metropol Kentlerin Gelişimi, Kentsel Ekoloji, Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi, Kent Coğrafyası Araştırmaları, Türkiye’de Kentleşme Modelleri, Kentsel Koruma ve Türkiye* gibi dersler bu kapsamda yer almaktadır.

Metropol Kentlerin Gelişimi: Haftada 3 saat, seçmeli olarak okutulan bu derste; yeni kentler, kent coğrafyasındaki güncel yaklaşımlar, kent araştırma teknikleri, metropolleşme süreci ve Türkiye’deki örnekler (özellikle İzmir) ele alınmaktadır. Ayrıca, CBS tabanlı analizler, anket/mülakat çalışmaları, mekânsal analizler, istatistiksel değerlendirme, poster sunumları gibi uygulamalı içerikler de ders kapsamında yer almaktadır (<https://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/2/4803/258670/735442/1> Erişim Tarihi 07.02.2025).

Kentsel Ekoloji: Zorunlu ve haftalık 3 saatlik bu ders; kentsel ekosistemler, kent-çevre etkileşimi, kentlerin değişen doğası, ekokentler, sürdürülebilir kalkınma modelleri gibi konulara odaklanır. Kentsel mekân analizi, desantralizasyon, kentsel saçaklanma ve kent içi doğa bileşenlerinin incelendiği ders; coğrafyanın modern uygulama alanları arasında yer alır (<https://cografya.ege.edu.tr/files/cografya/icerik/2022-2023cografyabolmetimplani.pdf> Erişim Tarihi: 10.02.2025).

Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi: Haftalık 3 saatlik seçmeli bir derstir. Ders, tarih öncesi dönemden Cumhuriyet’e kadar Anadolu kentlerinin gelişimini coğrafi, sosyal, ekonomik ve idarî özellikleriyle ele alır. Kentlerin yer seçimi, mekânsal özellikleri ve tarihsel evrimleri öğrencilere kavratılır.

Ankara Üniversitesi’nde, Kentsel Alanlarda Arazi Kullanımı ve Yönetimi dersi sürdürülebilir kentsel kullanım ve yönetim yaklaşımlarını kapsar. Arazi kullanım sistemleri, çevre planlaması, ulaştırma, altyapı ve topluluk temelli planlama gibi konular dersin temelini oluşturur.

Kentsel ve Bölgesel Kalkınma Politikaları: Türkiye’de az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması ve gelişmişlik farklarının azaltılmasına yönelik politikaları inceleyen bu ders; bölgesel kalkınma kuramları, AB/OECD stratejileri, Türkiye’deki bölgesel eşitsizlikler ve kalkınma ajanslarını kapsamaktadır.

Yüksek Lisans Ders İçeriklerinin Genel Değerlendirmesi; Şehirlerin tasnifi, kentleşme hızı, planlama sorunları, kentsel dönüşüm gibi kriterlerin ele alındığı yüksek lisans derslerinde, doğal ortam-insan etkileşiminin olumsuz yönleri genellikle arazi çalışmaları, kitaplar, makaleler ve ders notlarıyla örneklendirilir.

5. Doktora Dersleri

Marmara Üniversitesinde; Türkiye’de Şehir Coğrafyası Araştırmaları, haftada 3 saat olarak ve seçmeli biçimde okutulmaktadır. Dersin konu başlıkları şunlardır: Şehir ve şehirleşme kavramları, Türkiye’de şehirlerin kuruluşu ve gelişmesini etkileyen doğal ve beşerî faktörler, şehirlerin sınıflandırılması, şehirlerin ekonomik, kültürel, idarî ve siyasî fonksiyonları, şehir planları, şehir içi arazi kullanımı, modeller ve değişimi, Türkiye’nin büyük şehirleri ve bölgesel şehirleşme, küreselleşmenin şehirlere etkileri, şehirlerde tarihî ve sosyo-kültürel dokularda gözlenen değişimler, şehir coğrafyasının kaynakları ve bunlara ulaşma yöntemleri, şehir çalışmalarında yazılı ve görsel kaynaklar, şehir coğrafyası çalışmalarında plan, yöntem ve malzeme kullanımı, Türkiye şehir coğrafyası bibliyografyası, Türkiye’de şehir coğrafyasıyla ilgili örnek çalışmaların irdelenmesi şeklinde verilmektedir.

Türkiye’de Şehirleşme dersi, haftalık 3 saat olarak ve seçmeli ders biçiminde verilmektedir. Konu başlıkları şunlardır: Kavram ve tanımlar, Türkiye’de şehir ve kır yerleşmeleri ayrımı ve tarihsel gelişimi, Türkiye’de şehirleşme çabaları, Türkiye’de şehirleşmenin temel sebepleri, Türkiye’de şehirleşme ile kırdan kente göç ilişkisi, Türkiye şehirlerinin fonksiyonel sınıflandırılması (ziraat kasabaları, sanayi şehirleri, genel hizmetlerin hâkim olduğu şehirler, maden kasabaları), Türkiye şehirlerinin coğrafi dağılışı ve buna etki eden faktörler, şehirleşme ile ilgili sorunlar, şehirlerimizin tarihî gelişimleri, Türkiye şehirlerinde planlama, şehirlerin kuruluşu, problemleri ve coğrafi yaklaşımı, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi şehirleri ve özellikleri işlenmektedir.

Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler dersi, haftalık 3 saat seçmeli olarak verilmektedir. Konu başlıkları şunlardır: Türkiye’de yerleşmelerin kuruluşunu ve dağılışı etkileyen başlıca doğal ve beşerî faktörler; doğal nedenlerle yer değiştiren yerleşmeler (elverişsiz topografya, deprem, heyelan, kaya düşmesi, sel, göl seviyesi yükselmesi, çığ vb.); beşerî nedenlerle yer değiştiren yerleşmeler (baraj yapımı, ulaşım, ekonomik, sosyal ve siyasî nedenler); idarî nedenler, toplulaştırma, savaş, terör, yangın, salgın hastalıklar; yer değiştirme süresi (kısa ve uzun dönemli); yer değiştiren yerleşmelerde başlıca sorunlar (planlama, konut tipi, altyapı-üstyapı, mülkiyet, ulaşım, tarihî ve kültürel eserler, sosyo-ekonomik durum, adlandırma); Türkiye’de yerleşmelerin yer değiştirmesiyle ilgili kurumlar ve mevzuat; yer değiştirmede devlet yardımının türü ve boyutları; örnek çalışmalardan değerlendirmeler üzerinden verilmektedir.

Türkiye Kentlerinde Planlama Sorunları ve Kent Kimlikleri, haftalık 3 saatlik, seçmeli okutulan bir derstir. Konu başlıkları: Geçmişten günümüze kent ve kentleşme, planlamanın geçmişi, kent planları, Türkiye’de kentlerin planlaması, ilk planlı kentler, İstanbul’da uygulanan planlar, diğer kentlerdeki planlar, planlama sorunları, bölge ve kent planlama, bölge planlamanın önemi, kent kimliği kavramı ve önemi, dünyada ve Türkiye’de kent kimlikleri. Ayrıca hızlı şehirleşme ile birlikte ortaya çıkan plansız kentleşme sorunları ve kent kimliklerine uygun gelişim sağlanmasına dair bilgi ve farkındalık kazandırılması hedeflenmektedir.

Ortadoğu’da Şehirleşme ve Şehirler dersi, haftada 3 saat seçmeli olarak verilmektedir. İçeriğinde: Ortadoğu’da geleneksel şehirler, şehirleşme süreçleri ve coğrafi etkileşimler, şehirleşme problemleri gibi ana temalar yer almaktadır. Konu başlıkları şunlardır: Şehir coğrafyasının genel esasları, şehirlerin ortaya çıkışı ve şehirleşme hareketleri, şehirlerin iktisadî fonksiyonları ve bu fonksiyonlara bağlı şehir tipleri, Ortadoğu’da şehirleşme ve şehir tipleri, Suudi Arabistan, Yemen, Umman, Katar, Kuveyt, Irak, İran, Suriye, Mısır, İsrail, Lübnan, Ürdün, Kıbrıs ve Türkiye’de şehirleşme örnekleri ile Ortadoğu’daki şehirleşme problemleri örnekleriyle verilmektedir.

Türkiye üniversitelerinde coğrafya alanında 25 doktora programı bulunmaktadır. Doktora aşamasında şehir coğrafyası ve ilişkili konularda dersler verilmekte, şehirle ilgili literatür (makaleler, kitaplar, tezler, yerli ve yabancı kaynaklar vd.) yakından takip edilmektedir. Dört üniversiteye ait doktora programlarında toplam 19 dersin şehir coğrafyasıyla doğrudan ilgili olduğu

belirlenmiştir (Tablo 1). Bu derslerde Türkiye ölçeğinde *şehir coğrafyası araştırmaları*, *şehirleşme*, *yer değiştiren şehirler*, *kent kimlikleri*, uluslararası bağlamda ise *kalkınmakta olan ülkelerde şehirleşme* gibi konular yer almaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye’de şehir coğrafyasının gelişiminin günümüzdeki durumunu anlamak açısından, coğrafya lisans ve lisansüstü eğitimi veren üniversitelerin müfredatlarının incelenmesi önem arz etmektedir. Türkiye’de, Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana üniversitelerde açılan coğrafya bölümlerinin sayısı 2024 yılına kadar, yani 104 yıllık süreçte 53’e ulaşmıştır. Bütün bu bölümlerde, beşerî coğrafya ana bilim dalının alt dalı olan yerleşme coğrafyasının konularından biri olarak “şehir” de diğer başlıklar gibi ayrı bir araştırma konusu, hatta bazı disiplinlerde ana dal olarak tasnif edilmiştir.

Lisans dersleri arasında: Şehir Coğrafyası, Türkiye Şehir Coğrafyası, Türkiye’de Nüfus ve Kentleşme Hareketleri, Türkiye’de Kentsel Gelişme Sorunları ve Politika, Dünyada Şehirler: Mega Şehirler, Türkiye Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası, Kentsel Yerleşim Coğrafyası, Türkiye’de Kentleşme Hareketleri, Uygulamalı Kent Coğrafyası, Kentsel Coğrafya dersleri yer almaktadır. Bu derslerde şehir tarihi, şehirleşme olgusu ve Türkiye’de şehirleşme gibi konular işlenmekte, aynı zamanda bu kavramların içeriği ve kapsamı öğrencilere aktarılmaktadır.

Yüksek lisans düzeyinde ise Şehirlerin Genel Fonksiyonları, Şehirlerin Yerleşim Düzenleri, Kentsel Planlama ve Kentsel Çevre Analizi, Kentsel Dönüşüm: Sebepler ve Sonuçlar, Kentsel Gelişme Süreci, Konut ve Kentleşme Politikası, Kentsel Koruma ve Türkiye, Metropol Kentlerin Gelişimi, Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi, Kent Coğrafyası Araştırmaları, Kentsel Ekoloji, Türkiye’de Kentleşme Modelleri gibi dersler verilmektedir. Bu müfredatla, şehir, kent, şehirleşme ve bunların fonksiyonel özellikleri, kuruluş ve gelişim süreçleri ile çevresel etkileri detaylı biçimde ele alınmaktadır.

Doktora eğitiminde: Türkiye’de Şehir Coğrafyası Araştırmaları, Türkiye’de Şehirleşme, Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler, Türkiye Kentlerinde Planlama Sorunları ve Kent Kimlikleri, Kalkınmakta Olan Ülkelerde Şehirleşme, Kent Araştırmalarında Tarihsel Veri Kaynakları: Araştırma ve Uygulama, Kentsel Alanlarda Ulaşım Sistemleri: Esaslar ve Kavramlar, Şehirselleşme ve Kırsal Alanlarda Rekreatasyon, Mekânsal Planlama: Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Analiz, Kentsel Ekoloji, Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi, Türkiye’de Kentleşme Modelleri, Kentsel Koruma ve Türkiye, Metropol Kentlerin Gelişimi, Kent Coğrafyası Araştırmaları, Kentleşmenin Global Boyutları, Kent ve Kültürel Kimlik, Şehir Klimatolojisi, Kentsel Sosyal Coğrafya gibi dersler yer almaktadır. Bu derslerde, lisans ve yüksek lisans düzeyinde yer alan pek çok kavram daha ayrıntılı ve uzmanlık düzeyinde ele alınmaktadır. Bu durum, alan ayrımının daha belirgin hâle gelmesi ve uzmanlık alanına yönelik ders yoğunluğunun artmasıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Ders adları ve müfredatlar incelendiğinde, coğrafyada fiziki, beşerî ve bölgesel olarak ana dal ayrımı yapılmış olsa da, derslerin doğrudan ya da dolaylı olarak birbirleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Fiziki coğrafya derslerinde yer alan topoğrafya, jeoloji, iklim gibi başlıkların insanla, yani beşerî yapı ile ilişkisinden soyutlanması mümkün olmadığı gibi; şehir coğrafyasını da fiziki coğrafya açısından ele alan çalışmalar, şehirlerin jeoloji, jeomorfoloji, topoğrafya, iklim, hidroğrafya ve bitki örtüsüyle olan ilişkisinden bağımsız düşünülemez. Bu durum, özellikle afetler ve doğal ortamın tahribatı gibi faktörlerin sonuçları göz önüne alındığında daha da belirgin bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehir coğrafyası eğitiminde ders çeşitliliği, özellikle lisansüstü seviyelerde ders sayısının artması ve arazi çalışmalarıyla desteklenmesi sayesinde şehirlerle ilgili akademik çalışmalarda önemli bir artış ve çeşitlilik sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak, başlangıçta genel coğrafi etüt şeklinde yürütülen çalışmalar, zamanla daha spesifik araştırmalara dönüşmüştür. Coğrafya disiplininin metodolojisi çerçevesinde hazırlanan bitirme tezleri, yüksek lisans ve doktora tezleri ile kitapların, doğal ve beşerî coğrafya unsurlarına dayalı bütüncül bir yapıya sahip olduğu gözlemlenmektedir. Turizm, pazarlama, kültür, sağlık, eğitim, arazi kullanımı gibi başlıklarda yapılan çalışmalar da esas vurguyu bu konulara kaydırmaktadır (Ceylan ve Demir, 2020: 240).

Şehir coğrafyası açısından mekânsal analiz, mekânsal gelişim ve değişimle ilgili çalışmalar son yıllarda tez çalışmaları olarak da yayımlanmaktadır. Bu bağlamda, mekânı anlama ve anlamlandırmaya yönelik tez ve makale çalışmaları yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu gelişmeler şehir coğrafyası derslerine de yansımaktadır. Arazi kullanımıyla ilgili güncel çalışmaların daha görsel ve etkili anlatımı için Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) yöntemlerinin coğrafyacılar tarafından etkin bir şekilde kullanıldığı çalışmalara olan ihtiyaç giderek artmaktadır. Bu nedenle, uygulamalı şehir coğrafyası eğitimi giderek daha önemli bir hâle gelmektedir. Harita, Şehir ve Bölge planlama alanlarındaki analizlerin yorumlanması, jeoloji, jeomorfoloji, iklim, bitki örtüsü, akarsu ve göller gibi fiziki coğrafya unsurları ile şehirlerin demografik yapısı, arazi kullanımı, eğitim, sağlık, pazarlama, ticaret, ulaşım, kültür, sosyal ve idari yapısının bir bütün olarak ele alınmasını gerektirir. Bu bütüncül yorumlamayı yapacak olanlar da coğrafyacılarıdır. Dolayısıyla bir yerleşim biriminin doğal ve beşerî özelliklerini birçok boyutuyla ele alan coğrafya disiplini, şehirlerin kuruluş ve gelişim süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde planlanması ve olası zararların en aza indirilmesi açısından hayati öneme sahiptir.

Sonuç olarak, şehir coğrafyası çalışmalarına ve eğitimine verilecek önem, günümüz şehirleri ve sorunlarına kalıcı ve anlaşılır çözümler sunma potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

- Akınoğlu, O. (2013). *Coğrafya Eğitimi ve Toplum*. Marmara Coğrafya Dergisi (13), 25-48.
- Akkan E. (1998). *Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluşunun 60. Yıl Dönümünde Coğrafya Bölümü. Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu*. 24-26 Nisan 1996. Bildiriler, S: 295-313, Ankara.
- Babacan Ş. (2022). *Coğrafya Bölümü Lisans Öğretim Programına İlişkin Bir Değerlendirme “Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Örneği”*. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 12(2), 445-458.
- Bilgili, M. ve Kocalar, A. O. (2020). *Coğrafya Nedir? Liberal Düşünce Dergisi*, 25(99), 145-162.
- Ceylan, M. A. ve Demir, Ş. (2020). *Türkiye’de Şehir Coğrafyası Araştırmalarına Genel Bir Bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı,13, No.70, 216-241.
- Efe, R. (1997) *Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar, Coğrafya Eğitiminde Çağdaş Metod ve Teknikler*. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:1, S.135-149, İstanbul.
- Engin, İ. Akbaş, Y. ve Gençtürk, E. (2003). 1. *Coğrafya Kongresinden Günümüze Liselerimizde Müfredat Programlarındaki Değişimler*. Milli Eğitim Dergisi, Sayı:157, Ankara.
- Erinç, S. (1973). *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türkiye’de Coğrafya. Elli Yılda Coğrafya*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 11. 62 S. Ankara.
- İncekara, S. (2009). *Uluslararası Alanda Coğrafya Eğitimi Araştırmaları ve Türkiye’den Örnekler: Mevcut Durum ve Gelecek Yönler*. Doğu Coğrafya Dergisi, 0(21), 123 - 136.
- İncekara, S. (2007). *Ortaöğretim Coğrafya Eğitiminde Uluslararası Eğilimler ve Türkiye Örneği*. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:16 S;109-130.
- İzmir R. (1976). *Türkiye’de Son Yarım Yüzyıl İçinde Coğrafya Alanında Gelişmeler*. 50. Yıl Konferansları. S:29-44. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayın No: 257.
- Karabağ, S. ve Şahin, S.(2007). *Kuram ve Uygulamada Coğrafya Eğitimi*. Gazi Kitabevi 1. Baskı, S.326.
- Kızılçaoğlu, A. (2006). *İlköğretimin İlk Kademesinde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi*. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:14, S.81-106, İstanbul.
- Köşker, N., Şahin, S., Karabağ, S., Şahin, B., Öner, S., Kırkeser, S., Yiğit -Özüdoğru, H., Göcen, C. ve Bozkır D. (2022) *Coğrafya Eğitimi; Coğrafya Dersi Öğretim Programları*. Eitörler; Servet Karabağ, Salih Şahin ve Bahaddin Şahin. E- Kitap, Pegem Akademi Yayınevi, S:238. Ankara.
- Koçman A. (1999). *Cumhuriyet Döneminde Yükseköğretim Kurumlarında Coğrafya Öğretimi ve Sorunları*. Ege Coğrafya Dergisi S: 10, S: 1-14. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İzmir.
- Özey, R. (2019). *Geçmişten Günümüze Coğrafya Eğitimi*. İkinci Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi Bildiriler Kitabı, 3-5 Ekim, Eskişehir.
- Tanrikulu, M. (2018). *Türkiye’de Coğrafyacı ve Coğrafya Eğitimcisi İkileminde Coğrafya Bilimi*. Tücaum 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu 3-6 Ekim 2018 /3-6 October 2018, Ankara.
- Taş, H. İ. (2007). *Coğrafya Eğitimi*. Aktif Yayınevi, Sayfa 223.

- Ünlü, M. (2001). *İlköğretim Okullarında Coğrafya Eğitim ve Öğretimi*. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:4, S.31-47, İstanbul.
- <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10036> Erişim tarihi: 10.02.2025
- <http://llp.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/fen-edebiyat-fakultesi/cografya-29-33-0> Erişim Tarihi: 2022
- <https://cog-fef.marmara.edu.tr/lisans-programi/mufredat> Erişim Tarihi: 10.02.2025
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2214&birim=cografya__doktora_programi__\(orgun_ogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2214&birim=cografya__doktora_programi__(orgun_ogretim)) Erişim Tarihi: 10.02.2025
- <https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1097> Erişim Tarihi: 10.02.2025
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__\(orgun_ogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__(orgun_ogretim)) Erişim Tarihi: 10.02.2024
- <http://cografya.ege.edu.tr/> Erişim tarihi: 25.01.2024
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__\(orgun_ogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__(orgun_ogretim)) Erişim Tarihi: 10.02.2025
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2214&birim=cografya__doktora_programi__\(orgun_ogretim\)&yil=2024](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2214&birim=cografya__doktora_programi__(orgun_ogretim)&yil=2024) Erişim Tarihi: 10.02.2025
- <https://cografya.ege.edu.tr/files/cografya/icerik/2022-2023cografyabolmetimplanı.pdf> Erişim Tarihi: 10.02.2025
- http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Planı.aspx?bno=1653&bot=250
- http://dosya.marmara.edu.tr/fef/cog/haftalık%20ders%20programı/ders_2018.pdf Erişim tarihi:25.06.2020
- <https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1097&yil=2017> Erişim Tarihi: 10.02.2025
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__\(orgun_ogretim\)&yil=2024](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1763&birim=cografya__tezli_yukse_lisans_programi__(orgun_ogretim)&yil=2024) Erişim Tarihi: 10.02.2025
- http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?dno
- <https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=604535&bid=1763> Erişim Tarihi:10.02.2025
- https://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu=%C5%9Fehir+co%C4%9Frafyas%C4%B1 Erişim Tarihi: 10.02.2025
- [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlencekonubaslik/?id=816907&bid=1097&birim=cografya__lisans_programi__\(orgun_ogretim\)](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlencekonubaslik/?id=816907&bid=1097&birim=cografya__lisans_programi__(orgun_ogretim)) Erişim Tarihi: 10.02.2025
- <https://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/2/4803/258670/735442/1> Erişim Tarihi: 07.02.2025

Extended Abstract

Aim and Scope

Urban geography is a discipline that analyzes human activities in physical space and examines the social, economic, and environmental dynamics of cities. This study aims to evaluate how urban geography education is provided in the geography departments of universities in Turkey, the historical development of the curriculum, and its current state. As part of the study, the curricula of geography departments in Faculties of Arts and Sciences and other relevant faculties, as well as geography programs in social sciences institutes, have been analyzed. Textbooks, academic sources, and educational programs form the basis of this research.

Methods

In this study, the content of urban geography courses in Turkey has been analyzed in detail through qualitative analysis. Topics such as historical evolution, urban planning, urban sociology, economy, environment-city relations, geopolitics, and geographic information systems have been examined. In addition to theoretical knowledge, field studies, applied teaching methods, and internship opportunities have also been explored. Data were collected from the official websites of universities and through academic interviews. One of the limitations of the study is that some universities do not provide open access to their curricula. Additionally, due to the increase in the number of geography departments from 38 in 2018 to 53 today, curriculum updates have been necessary. While most universities established after 2008 offer a more limited undergraduate

curriculum, well-established universities provide more detailed and comprehensive urban geography courses.

Findings

At the undergraduate level, urban geography courses are generally covered within human geography or settlement geography courses. In later academic periods, urban geography topics are discussed under headings such as urban functions, land use, and urban development. At the graduate level, urban geography is divided into more specific topics and studied in greater depth. It has been observed that after the 2000s, the number of courses related to urban geography in universities increased, the curriculum was updated, and urbanization processes were addressed in a more multidimensional manner. The urban geography curriculum in Turkey aims to equip students with the ability to understand urbanization processes, analyze urban issues, and develop solutions. The course content includes topics such as the emergence of cities, growth dynamics, urban problems, urbanization processes in both global and local contexts, environmental impacts, and sustainability. This curriculum enables graduates to pursue careers in urban planning, environmental policies, and urban development.

Conclusion

The study reveals that geography departments in Turkey offer a broad range of content related to urban geography and that graduates are well-equipped to conduct studies on urban issues. However, it is recommended that more applied projects and field studies be included in urban geography education. By applying theoretical knowledge in practice, students will be able to analyze urbanization processes and challenges more effectively. Expanding the presence of urban geography education in curricula is a critical factor for the sustainable development of cities and holds strategic importance in terms of the educational policies and planning of geography departments.

Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi: Gri İlişkisel Analiz Yöntemi

Evaluation of Financial Performances of Participation Banks: Gray Relational Analysis Method

Özet

Çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal performanslarının değerlendirilmesidir. Çalışmamızda 2022 yılında Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 2 kamu sermayeli ve 3 özel sermayeli katılım bankalarının performansları çok kriterli karar verme tekniklerinden GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada bankalar aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, likidite, bilanço yapısı, gelir-gider yapısı ve kârlılık rasyolarından oluşan 6 ana kriter ve 18 alt kriter GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle kullanılarak yapılmıştır. 2022 döneminde finansal performansı yüksek olan bankaların bilanço yapısının, aktif kalitesinin ve karlılığının daha önemli olduğu görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre; 2022 yılı gri ilişki derecelerine göre finansal performansı en iyi olan ilk 3 banka sırasıyla Ziraat Katılım, Kuveyt Türk ve Vakıf Katılım bankalarıdır.

Abstract

The aim of our study is to evaluate the financial performance of participation banks operating in Turkey. In our study, the performances of 2 public capital and 3 private capital participation banks operating in the Turkish banking sector in 2022 were analyzed with the GRİ Relational Analysis Method, one of the multi-criteria decision-making techniques. In the study, 6 main criteria and 18 sub-criteria consisting of banks' asset quality, capital adequacy, liquidity, balance sheet structure, income-expense structure and profitability ratios were used using the GRİ Relational Analysis Method. It is seen that the balance sheet structure, asset quality and profitability of banks with high financial performance are more important in the 2022 period.

According to the analysis results; According to the gray relationship degrees of 2022, the first 3 banks with the best financial performance are Ziraat Katılım, Kuveyt Türk and Vakıf Katılım banks, respectively

Giriş

İlk faizsiz bankacılığın 1971 yılında Mısır’da kurulduğu bilinmektedir. Türkiye’de ise ilk olarak faizsiz bankacılık 1985 yılında “Özel Finans Kurumu” adıyla kurulmuş olup 1999 yılında katılım bankalarıyla ilgili ilk düzenleme yapılarak faizsiz bankacılık faaliyetleri Bankacılık Kanunu kapsamına alınmıştır. 2005 yılında yapılan düzenleme ile “Özel Finans Kurumu” yerine “Katılım Bankası” kavramının kullanımı tercih edilmiştir (Yurttadur ve Demirbaş, 2017). Buna göre, Türkiye’de faizsiz bankacılık, İslami bankacılık yerine katılım bankacılığı kavramı kullanılmaktadır.

Türkiye’de katılım bankacılığı son yıllarda, yatırım ve finans sektörlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. BDDK verilerine göre, 2007 yılında katılım bankalarının bankacılık sektörü içerisindeki aktif büyüklük payı % 3,3 iken, sonraki yıllarda bu oran % 118 artış oranı ile ve 2020 yılında % 7,2 seviyesine kadar yükselmiştir. Bu artış faiz hassasiyeti nedeniyle geleneksel bankalardan uzak duran potansiyel mudilerin katılım bankalarının piyasaya girmesiyle

Hasan Ayaydın

Prof.Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Gümüşhane, Türkiye.
hayaydin61@gumushane.edu.tr.
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-5395-1411>

Makale Türü / Article Type

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Katılım Bankaları, Aktif Kalitesi, Sermaye Yeterliliği, Finansal Performans, GRİ İlişkisel Analiz

Keywords

Participation Banks, Asset Quality, Capital Adequacy, GRAY Relational Analysis

JEL Codes: M10, M40, M49

Information / Bilgilendirme

Bu çalışma 26-28 Nisan, 2024 tarihinde Kırşehir’de Ahi Evran Üniversitesi tarafından düzenlenen “Ahi Evran 4. International Congress on Scientific Research” başlıklı kongrede sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

Submitted: 12 / 02 / 2025

Accepted: 11 / 06 / 2025

birikimlerini sisteme sokmaları ve katılım bankalarının 'yastık altı' adı altında müşteri birikimlerini bankaya çekme girişimlerindeki yeteneklerine bağlanabilir (Pilatin, 2022). Bu artışın sürdürülebilir olması için ürün yelpazesinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Katılım bankacılığı, geleneksel bankacılık ile karşılaştırıldığında farklı işleyiş ve kurallara sahip olan finansal kurumlardır. Teorik olarak katılım finans ya da İslami finans sistemi, geleneksel finanstan önemli ölçüde farklıdır. Katılım finansı geleneksel finanstan ayıran beş ana ilke vardır. Bu ilkeler faiz yasağı, risk ve belirsizlik yasağı, alkol, domuz eti, uyuşturucu gibi dini açısından uygun olmayan ve yasadışı sektörlerin finanse edilmesinin yasaklanmasıdır. Ayrıca kar-zarar paylaşımı ilkesi vardır ve tüm işlemler maddi varlık ilkesini içeren gerçek bir ekonomik işleme dayanmalıdır (Beck, Demirguc-Kunt ve Merrouche, 2013). Bu ilkeler katılım bankacılığının temel esasları olarak bilinmektedir.

Katılım bankaları, faize duyarlı müşterilerin finansman ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kurulmuş, geleneksel/konvansiyonel bankacılıktan ayrılan bir bankacılık faaliyeti sürdürmektedir. Katılım bankacılığı faiz yerine kâr - zarar paylaşımını ve kar payını esas alan bir sistem olarak bilinmektedir. (Ergün, 2024). Katılım bankaları fon sahiplerine belli oranda bir getiri vermek yerine, fon sahiplerinin kâra ya da zarara ortak olmasını sağlayarak fon toplamaktadır. Bu sistemde fon sahipleri kâra olduğu gibi zarara da ortak olduklarından gerçek bir işlem olarak değerlendirildiği bilinmektedir. (Bostan, 2021). Katılım bankaları faizle kredi kullanmak istemeyen yatırımcıların yatırımlarını faizsiz araçlarla finanse edebileceği bir alternatif sunmaktadır. Bu yüzden, özellikle son yıllarda Türk bankacılık sektöründe önemli bir ivme kat etmiş olup sektörden aldıkları pay ise günden güne artmaktadır. Bu yönüyle, katılım bankaları faizle kredi kullanmak istemeyen yatırımcıların yatırımlarını faizsiz araçlarla finanse edebileceği bir alternatif sunmaktadır.

Katılım bankacılığı sektörü diğer bankacılık sektöründen farklı olsa da katılım bankaları da diğer işletmeler gibi varlıklarını sürdürebilmek, krizlerden daha az düzeyde etkilenmek, daha yüksek düzeyde kar elde etmek için birbirleriyle rekabet etmektedirler. Bu rekabet ortamı bankaların finansal performansının ölçülmesini, rakiplere göre gerekli eksikliklerin giderilmesini gerekli kılmaktadır.

Katılım bankalarında finansal performans değerlendirmenin genel olarak birkaç önemli işlevi bulunmaktadır. İşletmenin önemli paydaşı olarak bilinen yönetim kadrosunun performansını yansıtması açısından önemli olmaktadır. Şöyle ki, yüksek rekabet ortamında katılım bankalarından beklenen sürdürülebilir kârlı büyüme stratejilerine ulaşması için katılım bankalarının performanslarının önceden belirlenen hedeflere ulaşp ulaşmadığı, rakiplerine göre üstünlükleri, ortakların şirketten bekledikleri kar payı gibi banka yönetim kadrosunu ilgilendiren konularda yönetime ipuçları vermektedir. Bankaların önemli paydaşlarından bir diğeri olan yatırımcılar ise yüksek hisse başına karı, yüksek kar payı getirisini beklemektedirler (Bostan, 2021). Bu yüzden, yatırımcılar katılım bankalarının karlılığı yüksek olan, likiditesi güçlü olan, aktif kalitesi sağlam, bilanço yapısı güçlü olan varlıklarını verimli kullanan ve hızlı büyüyen ve tüm bunların sonucunda finansal performansı yüksek olan katılım bankalarını tercih ettikleri bilinmektedir. Böylece yatırımcılar, bu analiz sonuçlarına dayanarak belirli bir şirkete yatırım yapma kararı alabilirler ya da portföylerini çeşitlendirebilirler. (Ayaydın, 2014).

Katılım bankalarında finansal performans değerlendirmesi, ilgili bankanın geçmiş performansını analiz edilerek gelecekteki performansını tahmin etmeyi amaçlar. Bu değerlendirme, bankanın finansal durumunu analiz ederek gerçek durumunu anlamak, sektöre göre sıralamasını görmek, rakiplere göre durumunu düzeltmek, özetle bankanın güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek ve işteki stratejilerini geliştirmek için önemli olmaktadır. Hem katılım bankalarının bankacılık sektöründeki önemi hem de katılım bankalarında finansal performans değerlendirmesinin önemi gerekçeleriyle katılım bankalarının finansal performanslarının değerlendirilmesi gereken konulardan biri olduğu söylenebilir.

Çalışmanın amacı Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal performanslarının Gri ilişkisel yöntemi (GİA) ile ölçülmesi ve firmaların performanslarına göre sıralanmasıdır. Katılım bankalarının finansal performanslarının sermaye yeterliliği, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite, kârlılık ve gelir-gider yapısı gibi temel finansal alanlarda güçlü ile zayıf yönlerinin belirlenmesine

yönelik çeşitli finansal oranlar kullanılarak ile ölçülmesi ve firmaların performansına göre sıralanması mümkündür.

Finansal performans ölçümünde kullanılan yöntemlerden en yaygın olanının oran analizi olduğu söylenebilir. (Sakarya ve Akkuş, 2015). Birkaç finansal oranın kullanılarak katılım bankalarının değerlendirilmesi kısıtlı bir analiz yapma imkânı sunduğundan, birkaç finansal oranla yapılan analiz yanıltıcı olabilir. Bu yüzden Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri (ÇKKVY) tekniğinin finansal performans değerlemesinde kullanımı; birden fazla finansal oranın birlikte kullanma, birçok finansal oranın tek bir değere dönüşerek karşılaştırma fırsatı sunması ve ayrıca, sektörde yer alan rakip bankalar ile performans karşılaştırmasına da imkânı sağlamaması gibi avantajlarından dolayı çalışmada katılım bankalarının finansal performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri (ÇKKVY) tekniklerinden Gri ilişkisel yöntemi (GİA) ile ölçülmesi ve firmaların performanslarına göre sıralanması yapılmıştır. Böylece, katılım bankalarında yapılan analizin niteliğini ve kalitesini artmaktadır. Bu gerekçelerle bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinden Gri İlişkisel Analiz Yöntemi kullanılmıştır. Böylece, Gri ilişkisel yöntemi (GİA) katılım bankalarının performanslarına bütünsel bir bakış açısı sağlamaktadır. Yukarıda açıklanan gerekçelerden hareketle, bu çalışmada 2022 yılında Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 2 kamu sermayeli ve 3 özel sermayeli katılım bankalarının performansları çok kriterli karar verme tekniklerinden GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada bankalar aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, likidite, bilanço yapısı, gelir-gider yapısı ve kârlılık rasyolarından oluşan 6 ana kriter ve 18 alt kriter GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle kullanılarak yapılmıştır.

Literatür incelendiğinde Türkiye’de faaliyette bulunan katılım bankalarında farklı dönemlerde ve farklı yöntemler kullanılarak yapılan finansal performansının değerlendirmesinde döneme ve yönetime bağlı olarak farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Literatüre bakıldığında katılım bankalarının finansal performans analizine dair çalışmaların bulunduğu, ancak GİA yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalara nadiren rastlandığı görüldüğünden literatürdeki eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmada ayrıca katılım bankacılığına ilişkin temel finansal rasyolar niteliğine sahip ana kriterler ve alt kriterlerin kullanılması literatüre katkı olabilir. Çalışmada kullanılan rasyolar, Türkiye Bankalar Birliği (TBB), Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) elde edilmiştir. Çalışmada 3 adet sermaye yeterliliği, 4 adet bilanço yapısı, 3 adet aktif kalitesi, 3 adet likidite, 3 adet kârlılık ve 2 adet gelir-gider yapısı olmak üzere 6 ana kriterler ve 18 alt kriterler kullanılarak katılım bankalarının performansı sıralanmıştır.

Çalışmanın devam eden bölümünde literatür değerlemesi yapılmış olup, ardından araştırmanın metodolojisi ve veri seti açıklanmış, devamında uygulama bölümünde araştırmanın bulgularına yer verilmiştir. Çalışmada son olarak, araştırma bulguları değerlendirilerek önerilerde bulunulmuştur.

1. Literatür Değerlemesi

Literatür incelendiğinde farklı sektörlerde farklı yöntemler kullanılarak firmaların finansal performansının değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Borsa İstanbul’da işlem gören bilişim ve teknoloji firmaların finansal performansını Ayaydın (2024) GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ (GİA) tekniğini, Pala (2023) TOPSİS, BULANIK VİKOR ve BULANIK ELEKTRE yöntemlerini, Ayaydın, Durmuş ve Pala (2017) Türkiye’de lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmalarda GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ (GİA) yöntemini, Ayaydın, Pala, Sarı (2019) ve Ecer ve Günay (2014) BİST’te işlem gören turizm firmalarında, Çekici ve Babacan (2022) çalışmalarında, Peker ve Baki (2011) Türk Sigortacılık Sektöründe, Çolak (2023) Gayrimenkul yatırım ortaklıklarında GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ (GİA) yöntemi kullanılarak finansal performans sıralaması yapılmıştır.

Literatürde farklı dönemlerde ve farklı yöntemleri kullanarak Türk katılım bankalarının finansal performanslarını inceleyen çalışmalar mevcuttur. Örneğin, Şekkeli ve Güçlü (2023) ENTROPİ Tabanlı GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ (GİA) Yöntemiyle, Bektaş (2021) ENTROPİ ve MAIRCA yöntemlerini, Çelik (2020) CRITIC ve MABAC yöntemlerini, Yurtadur vd. (2022) ENTROPİ ve COPRAS yöntemleri, Gözkonan ve Küçükbay (2019)’ın TOPSİS ve Gri İlişkisel Analiz yöntemini kullanarak Türk katılım bankalarında finansal performans değerlemesi yapmıştır. Türk Bankacılık sektöründe, Bostan (2021) Türkiye’de faaliyette bulunan katılım bankalarını ENTROPİ, TOPSİS ve

VIKOR yöntemlerini kullanılarak, Uysal ve Er (2012), Özgür (2008) çalışmasında, Türkiye’de faaliyette bulunan katılım bankalarını VERİ ZARFLAMA tekniği kullanılarak, Esmer ve Bağcı (2016), Elmas ve Yetim (2021), Tetik ve Şahin (2020) çalışmasında TOPSIS tekniğini, Özer ve Saygın (2022) Türk katılım bankalarında PROMETHEE tekniğini kullanarak finansal performans değerlemesi yapmıştır. Finansal performansın değerlendirilmesinde oran analizi yönteminden yararlanılmaktadır. Bu çalışmalara ek olarak, katılım bankalarının finansal performansının değerlendirilmesinde ekonometrik analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır. Örneğin, Ayaydın ve Karaaslan (2015), Ayaydın ve Durmuş (2014) sanayi sektöründe, Ergün ve Ok-Ergün, H. (2020) katılım bankacılığı sektörünün finansal performansının değerlemesinde ekonometrik analiz yöntemlerini kullanmıştır.

Türkiye dışındaki bankacılık sektörlerinde yapılan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Jaffar ve Manarvi (2011), Pakistan’da faaliyet gösteren 5 katılım ve 5 klasik bankanın performanslarını CAMELS yöntemiyle, Rozzani ve Abdul Rahman (2013) çalışmalarında, Malezya’da faaliyet gösteren 19 konvasiyonel banka ve 16 katılım bankası olmak üzere toplam 35 bankada CAMELS yöntemiyle finansal performans sıralaması yapmıştır. Sufian ve Noor (2009), 2001-2006 döneminde Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ve Asya ülkelerinde İslami bankaların verimliliğinin belirleyicilerini analiz etti. Ismail ve diğerleri (2013) ve Saha ve diğerleri (2015) de Malezya’da çalışmalarında iki aşamalı analiz (DEA ve Tobit regresyon analizi) yöntemiyle finansal performans sıralaması yapmıştır.

Literatürden ortaya çıkan sonuç olarak, farklı yöntemlerin ve farklı dönemlerin analiz edildiği çalışmalarda farklı değişkenlerin finansal performansın belirleyiciliğinde ön plana çıktığı söylenebilir. Ancak, genel olarak finansal performansı yüksek olan bankaların bilanço yapısının, aktif kalitesinin, sermaye yeterliliğinin ve karlılığının daha önemli olduğu görülmektedir.

Literatüre bakıldığında katılım bankalarının finansal performans analizine dair çalışmaların bulunduğu, ancak GİA yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalara nadiren rastlandığı görüldüğünden literatürdeki eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir. GİA yöntemi kullanılarak analiz yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sağladığı söylenebilir. Literatür incelendiğinde Türkiye’de faaliyette bulunan katılım bankalarında farklı dönemlerde ve farklı yöntemler kullanılarak yapılan finansal performansının değerlendirmesinde döneme ve yöntemle bağlı olarak farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir.

2. Metodoloji ve Veri

Finansal analizde yaygın olarak finansal oranlar kullanılmaktadır. Finansal analizde kullanılan finansal oranlar, finansal tablolarda yer alan aralarında anlamlı ilişkiler bulunan çeşitli kalemler arasında kurulan basit matematiksel ilişkileri gösterir. Bu çalışmada ana kriter ve alt kriterler olarak finansal oranlar kullanılmaktadır.

Çalışmada Gri İlişkisel analiz yönteminde kullanılan ana kriterler olarak; sermaye yeterliliği, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite, kârlılık ve gelir-gider yapısı ve alt kriterler olarak ise Tablo 1’deki alt kriterler kullanılmıştır.

Deng (1982) tarafından geliştirilen GİA (Gri İlişkisel Analiz) yöntemi, çoğunlukla örneklem sayısının az olması durumunda ve bu örnekleme ait dağılımın bilinmediği durumlarda değişkenleri gruplandırmak için tercih edildiği bilinmektedir (Feng ve Wang, 2000:135). GİA aşağıdaki işlem aşamalarından oluşmaktadır (Liu ve Lin, 2006; Wen, 2004):

1. Adım: Karar matrislerinin oluşturulması
2. Adım: Karşılaştırma matrislerinin oluşturulması
3. Adım: Normalizasyon matrislerinin oluşturulması
4. Adım: Mutlak değer tablolarının oluşturulması
5. Adım: Gri ilişkisel katsayılarının matrislerinin oluşturulması
6. Adım: Gri ilişki derecelerinin hesaplanması

Çalışma Türk Bankacılık Sektöründe faaliyet gösteren kamu ve özel sermayeli katılım bankalarını kapsamaktadır. Çalışmada 2022 yılında Türkiye’de faaliyet gösteren Ziraat Katılım, Vakıf Katılım gibi kamu sermayeli katılım bankaları ile Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Türkiye Finans

gibi özel sermayeli katılım bankalarının finansal verileri kullanılarak performans sıralaması yapılmıştır.

Çalışmada kullanılan finansal oranlar, Türkiye Bankalar Birliği (TBB), Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) web sitelerinden elde edilmiştir. Çalışmada 3 adet sermaye yeterliliği, 4 adet bilanço yapısı, 3 adet aktif kalitesi, 3 adet likidite, 3 adet kârlılık ve 2 adet gelir-gider yapısı olmak üzere 6 ana kriterler ve 18 alt kriterler (K1, K2, K3.....K18) kullanılarak katılım bankalarının performansı sıralanmıştır.

Çalışmada katılım bankalarının finansal performanslarının ölçümünde ana kriter ve alt kriter olarak kullanılan finansal oranlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırmada Kullanılan Kriterler ve Alt Kriterler

Ana Kriterler	Alt Kriterler
Sermaye Yeterliliği	K1 Öz kaynak / (Kredi + Piyasa + Operasyonel Riske Esas Tutar)
	K2 Öz kaynak / Toplam Aktif
	K3 (Öz kaynak - Duran Aktif)/ Toplam Aktif
Bilanço Yapısı	K4 TP Aktifler / Toplam Aktif
	K5 YP Aktifler / YP Pasifler
	K6 TP krediler ve Alacaklar/Toplam Krediler ve Alacaklar
	K7 Toplanan Fonlar / Toplam Aktif
Aktif Kalitesi	K8 Toplam kredi ve Alacaklar / Toplam Aktif
	K9 Toplam kredi ve Alacaklar / Toplam Toplanan Fonlar
	K10 Özel Karşılık / Takipteki Krediler (Brüt)
Likidite	K11 Likit Aktifler / Toplam Aktif
	K12 Likit Aktif / Kısa Vadeli Yükümlülükler
	K13 TP Likit Aktif / Toplam Aktif
Kârlılık	K14 Net Dönem Kârı (Zararı) / Toplam Aktif
	K15 Net Dönem Kârı (Zararı) / Öz kaynak
	K16 Sürdürülen Faaliyetlerden Vergi Öncesi Kâr (Zarar) / Toplam Aktifler
Gelir-Gider Yapısı	K17 Özel Karşılıklar Sonrası Net Kâr payı Geliri / Toplam Aktif
	K18 Özel Karşılıklar Sonrası Net Kâr payı Geliri / Toplam Faaliyet Gelirleri

3. Araştırmanın Bulguları

Çalışmamızda 2022 yılında Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 2 kamu sermayeli ve 3 özel sermayeli katılım bankalarının performansları çok kriterli karar verme tekniklerinden GRI İlişkisel Analiz Yöntemiyle analiz edilmiştir. Verilerine düzenli ulaşılan katılım bankaları çalışma kapsamında analize dahil edilmiştir. Çalışmada bankalar aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, likidite, bilanço yapısı, gelir-gider yapısı ve kârlılık rasyolarından oluşan 6 ana kriter ve 18 alt kriter GRI İlişkisel Analiz Yöntemiyle kullanılarak yapılmıştır.

Tablo 2. Karar Matrisi

Bankalar	Sermaye Yeterliliği			Bilanço Yapısı				Aktif Kalitesi			Likidite			Kârlılık			Gelir-Gider Yapısı		
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	0	1	2	3	4	5	6	7	8	8
Albaraka Türk	15,00	7,40	0,04	47,30	95,40	49,70	77,40	60,10	78,00	0,43	0,33	0,41	0,10	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,28
Kuveyt Türk	19,32	6,50	0,05	38,90	108,60	56,80	81,90	55,50	68,00	0,75	0,41	0,50	0,05	0,01	0,16	0,01	0,01	0,01	1,39

Türkiye Finans	17,26	9,20	0,06	46,10	98,40	57,20	76,20	63,50	83,00	0,54	0,34	0,41	0,04	0,01	0,08	0,01	0,01	1,04
Vakıf Katılım	14,88	6,50	0,05	44,30	116,10	55,00	75,60	61,80	82,00	0,66	0,35	0,41	0,07	0,01	0,17	0,02	0,01	0,68
Ziraat Katılım	16,61	8,70	0,08	57,10	96,30	60,50	70,00	81,20	116,00	0,85	0,17	0,25	0,06	0,01	0,16	0,02	0,01	1,13
MAX	19,32	9,20	0,08	57,10	116,10	60,50	81,90	81,20	116,00	0,85	0,41	0,50	0,10	0,01	0,17	0,02	0,01	1,39
MİN	14,88	6,50	0,04	38,90	95,40	49,70	70,00	55,50	68,00	0,43	0,17	0,25	0,04	0,00	0,02	0,00	0,00	-8

İkinci aşamada normalizasyon işlemi uygulanmış olup Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Normalize Edilmiş Karar Matrisi

Bankalar	Sermaye Yeterliliği			Bilanço Yapısı			Aktif Kalitesi			Likidite			Kârlılık			Gelir-Gider Yapısı		
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1
										0	1	2	3	4	5	6	7	8
Albaraka Türk	0,03	0,33	0,00	0,46	0,00	0,00	0,62	0,18	0,21	0,00	0,67	0,64	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Kuveyt Türk	1,00	0,00	0,25	0,00	0,64	0,66	1,00	0,00	0,00	0,76	1,00	1,00	0,17	0,77	0,93	0,71	0,77	1,00
Türkiye Finans	0,54	1,00	0,50	0,40	0,14	0,69	0,52	0,31	0,37	0,27	0,71	0,64	0,00	0,46	0,40	0,41	0,46	0,79
Vakıf Katılım	0,00	0,00	0,25	0,30	1,00	0,49	0,47	0,25	0,29	0,55	0,75	0,64	0,50	0,77	1,00	0,76	0,77	0,58
Ziraat Katılım	0,39	0,80	1,00	1,00	0,04	1,00	0,00	1,00	1,00	1,00	0,00	0,00	0,33	1,00	0,93	1,00	1,00	0,84

Normalize matrisin elde edilmesinden sonra mutlak değer tablosu oluşturulmuş olup Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. Mutlak Değer Matrisi

Bankalar	Sermaye Yeterliliği			Bilanço Yapısı			Aktif Kalitesi			Likidite			Kârlılık			Gelir-Gider Yapısı		
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1
										0	1	2	3	4	5	6	7	8
Albaraka Türk	0,97	0,67	1,00	0,54	1,00	1,00	0,38	0,82	0,79	1,00	0,33	0,36	0,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kuveyt Türk	0,00	1,00	0,75	1,00	0,34	0,36	0,00	1,00	1,00	0,26	0,00	0,00	0,83	0,27	0,00	0,27	0,27	0,00
Türkiye Finans	0,46	0,00	0,50	0,60	0,84	0,39	0,46	0,66	0,67	0,77	0,27	0,36	1,00	0,54	0,60	0,54	0,54	0,21
Vakıf Katılım	1,00	1,00	0,75	0,70	0,00	0,59	0,57	0,79	0,79	0,45	0,27	0,36	0,50	0,27	0,00	0,27	0,27	0,41
Ziraat Katılım	0,61	0,10	0,00	0,00	0,90	0,00	1,00	0,00	0,00	0,00	1,00	1,00	0,66	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16
MAX	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
MİN	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Mutlak değer tablosunun ardından Gri ilişkisel katsayı matrisi oluşturulmuş olup Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Gri İlişkisel Katsayı Matrisi

Bankalar	Sermaye Yeterliliği		Bilanço Yapısı				Aktif Kalitesi				Likidite				Kârlılık				Gelir-Gider Yapısı	
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1	K1
Albarakatürk	0,34	0,43	0,33	0,48	0,33	0,33	0,57	0,33	0,33	0,33	0,60	0,53	1,00	0,33	0,33	0,33	0,33	0,33	0,33	0,33
Kuveyt Türk	1,00	0,33	0,43	0,33	0,53	0,53	1,00	0,33	0,33	0,60	1,00	1,00	0,33	0,60	0,80	0,60	0,60	0,60	1,00	1,00
Türkiye Finans	0,52	1,00	0,53	0,43	0,33	0,60	0,53	0,43	0,43	0,43	0,60	0,53	0,33	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,70
Vakıf Katılım	0,33	0,33	0,43	0,43	1,00	0,53	0,43	0,43	0,43	0,53	0,60	0,53	0,53	0,60	1,00	0,60	0,60	0,60	0,53	0,53
Ziraat Katılım	0,43	0,70	1,00	1,00	0,33	1,00	0,33	1,00	1,00	1,00	0,33	0,33	0,43	1,00	0,80	1,00	1,00	1,00	0,70	0,70
Katılım	5	3	0	0	4	0	3	0	0	0	3	3	3	0	8	0	0	0	6	6

Tablo 5’den görüleceği üzere; Ziraat Katılım Bankası Sermaye yeterliliği rasyolarından biri olan (Öz kaynaklar-Duran Aktifler) / Toplam Aktifler rasyosu; Bilanço yapısı rasyolarından TP Aktifler/ Toplam Aktifler, TP krediler ve Alacaklar/Toplam Krediler ve Alacaklar rasyoları; Aktif kalitesi rasyolarından Toplam krediler ve Alacaklar/Toplam Aktifler, Toplam krediler ve Alacaklar/Toplam Toplanan Fonlar, Özel Karşılıklar/Takipteki Krediler(Brüt) rasyoları; Karlılık rasyolarından Net Dönem Kârı(Zararı)/Toplam Aktifler, Sürdürülen Faaliyetler Vergi Öncesi Kâr(Zarar)/Toplam Aktifler rasyoları, Gelir-Gider rasyolarından Özel Karşılıklar Sonrası Net Kâr payı Geliri/Toplam Aktifler rasyolarına göre tam etkinliğe ulaşmıştır.

Çalışma kapsamında GRİ ilişkisel katsayı matrisinde yer alan alt kriterlerin ortalaması alınarak bankaların 2022 yılına ait katılım bankalarının finansal performanslarına ilişkin GRİ ilişki derecesi oluşturulmuş olup ve sıralama sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Teknoloji Firmalarının Gri İlişki Derecesi ve Sıralaması

Bankalar	GRİ İlişki Derecesi	Sıralama
Ziraat Katılım	1,70	1
Kuveyt Türk	1,48	2
Vakıf Katılım	1,27	3
Türkiye Finans	1,17	4
Albaraka Türk	0,97	5

Tablo 6’da görülen bulgular incelendiğinde, Eşit ağırlıklı GİA sonuçlarına göre 2022 dönemi için finansal performansı en yüksek olan ilk üç bankanın sırasıyla Ziraat Katılım, Kuveyt Türk ve Vakıf Katılım bankalarının olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada 2022 yılında Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 2 kamu sermayeli ve 3 özel sermayeli katılım bankalarının performansları çok kriterli karar verme tekniklerinden GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada bankalar aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, likidite, bilanço yapısı, gelir-gider yapısı ve kârlılık rasyolarından oluşan 6 ana kriter ve 18 alt kriter GRİ İlişkisel Analiz Yöntemiyle kullanılarak yapılmıştır.

2022 döneminde finansal performansı yüksek olan bankaların bilanço yapısının, aktif kalitesinin ve karlılığının daha önemli olduğu görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre; 2022 yılı gri ilişki derecelerine göre finansal performansı en iyi olan ilk 3 banka sırasıyla Ziraat Katılım, Kuveyt Türk ve Vakıf Katılım bankalarıdır. Çalışmanın bu bulgusunun Şekkeli ve Güçlü (2023) Entropi tabanlı Gri İlişkisel Analiz (GİA) yöntemi kullanılarak, 2019-2021 döneminde yaptıkları çalışmasının bulgularıyla örtüşmektedir. Bunun yanı sıra, Bostan (2021)’nin ENTROPİ, VİKOR, TOPSİS yöntemlerini kullanarak 2019 dönemi için, Bektaş (2021)’in ENTROPİ ve MAIRCA yöntemlerini kullanarak 2018-2019 yılları için ve Çelik (2020)’in 2019 yılı verileriyle CRITIC ve MABAC

yöntemlerinin kullanarak yaptığı analizinde Ziraat Katılım Bankası'nı en yüksek performans gösterdiği yönündeki bulgularıyla da örtüşmektedir.

Literatürden ortaya çıkan sonuç olarak, farklı yöntemlerin ve farklı dönemlerin analiz edildiği çalışmalarda farklı değişkenlerin finansal performansın belirleyiciliğinde ön plana çıktığı söylenebilir. Ancak, genel olarak finansal performansı yüksek olan bankaların bilanço yapısının, aktif kalitesinin, sermaye yeterliliğinin ve karlılığının daha önemli olduğu görülmektedir. Çalışmada ayrıca, Türkiye'deki katılım bankaları finansal performanslarını iyileştirmek için belli bir alana ya da finansal orana odaklanmak yerine, bilanço yapısı, aktif kalitesi başta olmak üzere sermaye yeterliliği, kârlılık oranlarını artıracak şekilde rekabet stratejilerini oluşturmaları gerektiğini göstermektedir.

Çalışmanın genel sonucu, GRİ tekniğinin finansal performans değerlendirmesinde nasıl kullanılabileceğini göstermekte ve katılım bankalarının 2022 yılı finansal performanslarına dair kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Literatüre bakıldığında katılım bankalarının finansal performans analizine dair çalışmaların bulunduğu, ancak GİA yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalara nadiren rastlandığı görüldüğünden literatürdeki eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir. GİA yöntemi kullanılarak analiz yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sağladığı söylenebilir. Literatür incelendiğinde Türkiye'de faaliyette bulunan katılım bankalarında farklı dönemlerde ve farklı yöntemler kullanılarak yapılan finansal performansının değerlendirmesinde döneme ve yöneme bağlı olarak farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir.

Katılım bankalarında finansal performans değerlendirmenin genel olarak birkaç önemli işlevi bulunmaktadır. İşletmenin önemli paydaşı olarak bilinen yönetim kadrosunun performansını yansıtması açısından önemli olmaktadır. Şöyle ki, yüksek rekabet ortamında katılım bankalarından beklenen sürdürülebilir kârlı büyüme stratejilerine ulaşması için katılım bankalarının performanslarının önceden belirlenen hedeflere ulaşp ulaşmadığı, rakiplerine göre üstünlükleri, ortakların şirketten bekledikleri kar payı gibi banka yönetim kadrosunu ilgilendiren konularda yönetime ipuçları vermektedir. Bankaların önemli paydaşlarından bir diğeri olan yatırımcılar ise yüksek hisse başına karı, yüksek kar payı getirisini beklemektedirler. Bu yüzden, yatırımcılar katılım bankalarının karlılığı yüksek olan, likiditesi güçlü olan, aktif kalitesi sağlam, bilanço yapısı güçlü olan varlıklarını verimli kullanan ve hızlı büyüyen ve tüm bunların sonucunda finansal performansı yüksek olan katılım bankalarını tercih ettikleri bilinmektedir. Böylece yatırımcılar, bu analiz sonuçlarına dayanarak belirli bir şirkete yatırım yapma kararı alabilirler ya da portföylerini çeşitlendirebilirler. Ayrıca, şirketlerin finansal performanslarını iyileştirmek için belirlenen zayıf noktalar üzerinde odaklanmaları ve rekabet avantajlarını artırmak için çeşitli stratejiler geliştirmeleri önerilebilir.

Bu çalışma katılım bankalarının finansal performansını değerlendirmek; yöneticilere ve yatırımcılara gerçek bir bilgi sağlamak amacıyla önemli olabilir. Bu değerlendirme, bankanın finansal durumunu analiz ederek gerçek durumunu anlamak, sektöre göre sıralamasını görmek, rakiplere göre durumunu düzeltmek, özetle bankanın güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek ve işteki stratejilerini geliştirmek için önemli olmaktadır.

Hem katılım bankalarının bankacılık sektöründeki önemi hem de katılım bankalarında finansal performans değerlendirmesinin önemi gerekçeleriyle katılım bankalarının finansal performanslarının değerlendirilmesi üzerinde durulması gereken konulardan biri olduğu söylenebilir.

Gelecekte yapılacak araştırmalar, farklı yöntemlerin ve kriterlerin kullanılmasıyla daha derinlemesine analizlerin yapılmasına imkân sağlayarak bu alandaki bilgi birikimini artırabilir.

Kaynakça

- Ayaydın H. (2014). Uluslararası Çeşitlendirme Finansal Bulaşma Ve Küresel Finansal Kriz İlişkisi Üzerine Bir Çalışma. Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 28(3), 43-67.
- Ayaydın, H. (2024). Teknoloji şirketlerinde finansal performans değerlendirilmesi: Gri İlişkisel Analiz yaklaşımı. The Journal of International Scientific Researches, 9(3), 237-246.

- Ayaydın, H. ve Durmuş, S. (2014). Cinsiyet Farklılığının Şirket Finansman Yapısı Ve Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi: Teorik Bir İnceleme. Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2).
- Ayaydın, H., Durmuş, S. ve Pala, F. (2017). Gri İlişkisel Analiz yöntemiyle türk lojistik firmalarında performans ölçümü. Gümüşhane Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 8(21), 76-94.
- Ayaydın, H., Karaaslan, İ. (2015). Politik Belirsizlikler ve Finansal Performans BIST Örneği. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, 6(13), 51-63., Doi: 10.17823/Gusb.202.
- Ayaydın, H., Pala, F. ve Sarı, Ş. (2019). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Turizm Firmalarının Finansal Performanslarının Değerlendirmesi: AHS ve VIKOR Yöntemleri. Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 10(2), 311-320.
- Beck, T., Demircuc-Kunt, A., Merrouche, O. (2013). Islamic vs. conventional banking: Business model, efficiency and stability. Journal of Banking & Finance, 37(2) 433-447.
- Bektaş, S. (2021). ENTROPİ ve MAIRCA yöntemiyle Türk katılım bankalarının finansal performans sıralaması. International Journal of Social Inquiry, 14(1), 113-144.
- Bostan, F. (2021). Türk bankacılık sektöründe katılım bankalarının finansal performans analizi: Entropi, VIKOR ve TOPSİS yöntemleriyle bir uygulama, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Çekici, E. M. ve Babacan, Ş. F. (2022). Gri ilişkisel analiz ile kurumsal yönetim ve finansal performans karşılaştırması: Borsa İstanbul'da bir uygulama. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 44 (1), 221-238.
- Çelik, Serkan. (2020). Türk katılım bankacılığı sektöründe performans analizi: Bütünleşik CRITIC ve MABAC uygulaması. İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi, 6(2), 312-225.
- Çolak, Z. (2023). BİST'te işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklıklar şirketlerinin Gri İlişkisel Analiz yöntemiyle finansal performansının değerlendirilmesi. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(1), 75-96.
- Deng, J. (1982). "Control problems of Grey Systems", Systems and Control Letters, 5, 288-294.
- Ecer, F., ve Günay, F. (2014). Borsa İstanbul'da işlem gören turizm şirketlerinin finansal performanslarının Gri İlişkisel Analiz yöntemiyle ölçülmesi. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 25(1), 35-48
- Elmas, B. ve Yetim A. (2021). Katılım bankalarının finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile uluslararası boyutta değerlendirilmesi. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, 7(3), 230-263.
- Ergün, T.(2024). İslami Bankacılık, Yenilenebilir-Yenilenemez Enerji ile Ekonomik Büyümenin Çevre Kalitesi Üzerindeki Rolü: Seçilmiş Ülkeler İçin LCC Hipotezinin Test Edilmesi. Kocatepe İslami İlimler Dergisi 7(3), 106-131. <https://doi.org/10.52637/kiid.1513288>
- Esmer, Y. ve Bağcı, H. (2016). Katılım bankalarında finansal performans analizi: Türkiye örneği. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(15), 17-30.
- Feng, C. M. ve Wang, R. T. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. Journal of Air Transport Management, 6, 133-142.
- Gözkonan, Ü. H. ve Küçükbay, F. (2019). Katılım bankaları ile geleneksel bankaların ÇKKV yöntemleri ile performans değerlendirilmesi: TOPSİS ve GRI ilişkisel analiz yöntemleri ile karşılaştırmalı analiz. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 25, 71-94.
- Ismail, F., Abd Majid, M.S., Rossazana Ab, R. (2013). Efficiency of Islamic and conventional banks in Malaysia. Journal of Financial Reporting and Accounting, 11(1), 92-107.
- Jaffar, M. and Manarvi, I. (2011). Performance comparison of Islamic and conventional banks in Pakistan. Global Journal of Management and Business Research Journal, 11(1), 6066.
- Liu, S. ve Lin, Y. (2006). Grey Information: Theory and Pratical Applications With 60 Figures, Printed in the United States of America (MVY), Springer-Verlag London Limited, Springer Science+Business Media.

- Özer K. ve Saygın, O. (2022). Katılım bankacılığının finansal performans analizi: Türkiye uygulaması. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 257-273.
- Özgür, E. (2008). Katılım bankalarının finansal etkinliği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 159-175.
- Pala, F. (2023). BIST teknoloji ve bilişim sektöründe işlem gören şirketlerin finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile ölçülmesi ve yöntemlerin karşılaştırılması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 122-155.
- Peker, İ. ve Baki, B. (2011). Gri İlişkisel Analiz yöntemiyle Türk sigortacılık sektöründe performans ölçümü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 4(7), 1-18.
- Pilatin, A. (2022). Türkiye’de katılım bankacılığı tercihi: bölgesel bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 1042-1060
- Rozzani, N. ve Abdul Rahman, R. (2013). “Camels and Performance Evaluation of Banks in Malaysia: Conventional Versus Islamic”, *Journal of Islamic Finance and Business Research*, 2(1), 36-45.
- Saha, A., Ahmad, N.H. ve Dash, U. (2015). Drivers of technical efficiency in Malaysian banking: A new empirical insight, *Asian-Pacific Economic Literature*, 29(1), 161-173.
- Sakarya, Ş., Akkuş, H.T. (2015). Finansal Performansın Ölçülmesinde Geleneksel Oranlar İle Nakit Akım Oranlarının Karşılaştırmalı Analizi: Bist Çimento Şirketleri Üzerine Topsıs Yöntemi İle Bir Uygulama. *AKÜ İİBF Dergisi*, XVII(1), 109-123.
- Sufian, F. ve Noor, M.A.N.M. (2009). The determinants of Islamic banks' efficiency changes: Empirical evidence from the MENA and Asian banking sectors. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 2(2), 120-138.
- Şekkel, F. E. ve Güçlü, F. (2023). Katılım bankalarının finansal performanslarının entropi tabanlı Gri ilişkisel analiz (Gia) yöntemiyle değerlendirilmesi. *Tesam Akademi Dergisi*, 10(2), 489-511.
- Tetik, N. ve Şahin, A. (2020). Katılım bankalarının finansal performans analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(2), 293-314.
- Uçkun, N. ve Girginer, N. (2011). Türkiye’deki kamu ve özel bankaların performanslarının Gri İlişki Analizi ile İncelenmesi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (21), 46- 66.
- Yurttadur, M., Akbalık, M., ve Taşcı, M. Z. (2022). ENTROPİ ve COPRAS yöntemleriyle finansal performans analizi: Mevduat ve katılım bankaları karşılaştırması. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 16, 13-27.

Extended Abstract

Background

Participation banks are established to meet the financing needs of interest-sensitive customers and carry out a banking activity that differs from conventional banking. Participation banking is known as a system that is based on profit-loss sharing and profit sharing instead of interest. Although the participation banking sector is different from other banking sectors, participation banks, like other businesses, compete with each other to sustain their existence, be less affected by crises and achieve higher profits. This competitive environment necessitates measuring the financial performance of banks and eliminating the necessary deficiencies compared to competitors. Financial performance evaluation in participation banks aims to predict the future performance of the relevant bank by analyzing its past performance. This evaluation is important to understand the bank's real situation by analyzing its financial situation, to see its ranking according to the sector, to improve its situation according to competitors, to determine the bank's strengths and weaknesses in short, and to develop its business strategies. It can be said that the financial performance of participation banks is one of the issues that should be evaluated due to both the importance of participation banks in the banking sector and the importance of financial performance evaluation in participation banks.

Purpose

The purpose of the study is to evaluate the financial performance of participation banks operating in Turkey. For this purpose, the performances of 2 public capital and 3 private capital

participation banks operating in the Turkish banking sector in 2022 were analyzed using the GRI Relational Analysis Method, one of the multi-criteria decision-making techniques.

Literature Review

When the literature is examined, it is seen that different results are obtained depending on the period and method in the evaluation of financial performance of participation banks operating in Turkey in different periods and using different methods. When the literature is examined, it is seen that there are studies on the financial performance analysis of participation banks, but studies using the GIA method are rarely encountered, so it is aimed to eliminate the deficiency in the literature. In addition, the use of main criteria and sub-criteria that have the nature of basic financial ratios related to participation banking in this study can contribute to the literature. In the study, the performance of participation banks was ranked using 6 main criteria and 18 sub-criteria, including 3 capital adequacy, 4 balance sheet structure, 3 asset quality, 3 liquidity, 3 profitability and 2 income-expense structure.

Methodology

The main criteria used in the Gray Relational analysis method in the study were capital adequacy, balance sheet structure, asset quality, liquidity, profitability and income-expense structure and sub-criteria. The study covers public and private capital participation banks operating in the Turkish Banking Sector. In the study, the performance ranking was made using the financial data of public capital participation banks such as Ziraat Participation, Vakıf Participation and private capital participation banks such as Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Türkiye Finans operating in Turkey in 2022.

Findings

In the study, 6 main criteria and 18 sub-criteria consisting of banks' asset quality, capital adequacy, liquidity, balance sheet structure, income-expense structure and profitability ratios were used using the GRI Relational Analysis Method. It is seen that the balance sheet structure, asset quality and profitability of banks with high financial performance in the 2022 period are more important. According to the analysis results; The first 3 banks with the best financial performance according to the gray relationship degrees in 2022 are Ziraat Participation, Kuveyt Türk and Vakıf Participation banks, respectively.

Conclusions

The study shows that participation banks in Turkey should create competitive strategies in a way that will increase their balance sheet structure, asset quality, capital adequacy and profitability ratios, instead of focusing on a specific area or financial ratio in order to improve their financial performance. The general result of the study shows how the GRI technique can be used in financial performance evaluation and provides a comprehensive analysis of the financial performance of participation banks in 2022.

This study aims to evaluate the financial performance of participation banks; it may be important to provide real information to managers and investors. This evaluation is important to understand the real situation of the bank by analyzing its financial situation, to see its ranking according to the sector, to improve its situation according to its competitors, to determine the strengths and weaknesses of the bank in short and to develop its strategies in the business.

The European Union Foreign Policy System and the Extent of Europeanization after the Common Foreign and Security Policy

Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Sonrası Avrupa Birliği Dış Politika Sistemi ve Avrupalılaşıma Kapsamı

Abstract

This study aims to comprehensively address the foreign policy cooperation processes shaped at the European Union (EU) level, especially in the context of the Common Foreign and Security Policy (CFSP), through the concept of Europeanization. In-depth analysis of the effects of the EU's integration and cooperation processes in the field of foreign policy on the national foreign policies of the member states is of great importance in understanding how this interaction is shaped both at the European and national levels. In this framework, it will be analyzed in detail how the EU's common foreign policy practices, which have been developed to increase its global influence, have harmonized with national interests and how they have sometimes come into conflict with these interests. Thus, it will be revealed how the EU's foreign policy strategies and national foreign policy dynamics interact. In this context, this study aims to examine the challenges faced by the EU in the foreign policy-making process and the historical, theoretical and practical obstacles in solving these challenges within the framework of the concept of Europeanization. It aims to analyze the development of foreign policy cooperation within the EU, especially in the period starting with the Maastricht Treaty, and the balance between the member states' desire to protect their national sovereignty and their efforts to establish a common foreign policy. In doing so, the scope and dimensions of the Europeanization process of national foreign policies in the context of the Common Foreign and Security Policy will be discussed and the formation process of the EU foreign policy and the important turning points in this process will be analyzed.

Özet

Bu çalışma, Avrupa Birliği (AB) düzeyinde şekillenen dış politika işbirliği süreçlerini, özellikle Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) bağlamında, Avrupalılaşıma kavramı üzerinden kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. AB'nin dış politika alanındaki entegrasyon ve işbirliği süreçlerinin, üye ülkelerin ulusal dış politikaları üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz etmek, bu etkileşimin hem Avrupa düzeyinde hem de ulusal düzeyde nasıl şekillendiğini anlamak açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede, AB'nin küresel etkinliğini artırmaya yönelik geliştirdiği ortak dış politika uygulamalarının, ulusal çıkarlarla nasıl uyum sağladığı ve zaman zaman bu çıkarlarla nasıl çatışmaya düştüğü detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Böylece, AB'nin dış politika stratejilerinin ve ulusal dış politika dinamiklerinin nasıl bir etkileşim içinde olduğu ortaya konulacaktır. Bu bağlamda, bu çalışma AB'nin dış politika oluşturma sürecinde karşılaştığı zorlukları ve bu zorlukların çözülmesindeki tarihsel, teorik ve pratik engelleri Avrupalılaşıma kavramı çerçevesinde incelemektir. Özellikle Maastricht Antlaşması ile başlayan dönemde, AB içindeki dış politika işbirliğinin gelişimini ve üye ülkelerin ulusal egemenliklerini koruma arzusu ile ortak dış politika oluşturma çabaları arasındaki dengeyi analiz etmek hedeflenmektedir. Bunu yaparken, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası kapsamında ulusal dış politikaların Avrupalılaşıma sürecinin kapsamı ve boyutları ele alınarak, AB dış politikasının oluşum süreci ve bu süreçteki önemli dönüm noktaları analiz edilecektir.

Ömer Uğur

Assoc. Prof., Gumushane University, Gumushane, Türkiye, omerugur@gumushane.edu.tr
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-8463-5403>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Keywords

European Union, Europeanization, Foreign Policy, Security, Maastricht

Anahtar Kelimeler

Avrupa Birliği, Avrupalılaşıma, Dış Politika, Güvenlik, Maastricht

JEL Codes: F50, F51, F53

Information

This study is derived from the PhD dissertation titled "Europeanization of National Foreign Policies: The Case of Germany and France in the Framework of the Ukraine Crisis".

Submitted: 07 / 03 / 2025

Accepted: 21 / 05 / 2025

Introduction

The desire to develop a common foreign policy at the European level represents one of the most complex and intractable issues in the European integration process. As in other nation states, foreign policy is still considered an indispensable part of national sovereignty for the member states of the European Union. For this reason, until the Maastricht Treaty, they prevented foreign policy issues from being included in European integration processes. The fact that NATO also played a role in the defense and security of Europe ensured that the member states completely distanced themselves from the idea of political integration and remained as actors acting independently and pursuing their own interests in international politics. However, in the chaotic international conjuncture with the end of the Bipolar System, it did not seem possible for the member states to realize their national interests by acting unilaterally. This situation paved the way for foreign policy cooperation at the EU level by member states seeking to maximize their national interests in international politics. As a matter of fact, with the Maastricht Treaty, foreign policy became one of the common policies within the institutional structure of the EU for the first time. This study aims to examine the challenges faced by the EU in the process of foreign policy making and the historical, theoretical and practical obstacles in solving these challenges within the framework of the concept of Europeanization. It is aimed to analyze the development of foreign policy cooperation within the EU, especially in the period starting with the Maastricht Treaty, and the balance between the member states' desire to protect their national sovereignty and their efforts to establish a common foreign policy. In doing so, the scope and dimensions of the Europeanization process of national foreign policies in the context of the Common Foreign and Security Policy will be discussed, and the formation process of EU foreign policy and the important milestones in this process will be analyzed.

1. Key Factors in the Formation of the Common Foreign Policy of the European Union after the Cold War

The disappearance of the ideological conflicts, polarizations and even limitations that led to European integration during the Cold War period has allowed for the revitalization and deepening of European integration (Miskimmon, 2007: 33-36). The key development that led to this revitalization and deepening was related to Germany (Soutou, 2014: 340). The justified concerns of European countries about how European integration would be affected following the reunification of East and West Germany contributed to the creation of perhaps one of the most important milestones of the European integration process initiated after the Second World War (M. E. Smith, 2004: 178). The possibility that Germany's excessive power following the unification could jeopardize the collective security system that Europe had built up during the Cold War brought to the fore the desire of the member states of the European Communities (EC) - later the European Union (EU) - and France in particular, "to accelerate the European integration process and to take concrete steps for integration in the economic and political spheres in order to balance and contain Germany's excessive power" (Telatar, 2008: 269). "In order to eliminate these concerns of the European countries, Germany, together with France, played a leading role in the initiation of the political union process in European integration and showed that Germany would continue to be involved in the European integration process in the post-Cold War period" (Miskimmon, 2007: 34).

While these developments were taking place in European integration, with the end of the Cold War, new security problems and threats began to emerge in the geographies near the EC, making it necessary for European foreign policy to be more comprehensive (Keukeleire and Delreux, 2014: 46). With the end of the Cold War, there were no military threats to Western European countries, but issues such as terrorism, smuggling, mass migration, ethnic tensions and the control of weapons of mass destruction, including nuclear weapons, continued to have the potential to negatively affect the European integration process. These threats usually stemmed from political, economic and social instability in the Eastern European countries neighboring the EC and in the Mediterranean and North African countries (Baykal, 2006: 146). Therefore, it became clear that the EC should take more responsibility for stabilizing these countries in order to prevent these threats, which was also the expectation of the international community (Bretherton and Vogler, 2006: 158). Ultimately, the

imperative for European foreign policy cooperation to have a more comprehensive, coherent and institutionalized vision in order for the EC to be an effective actor and to meet expectations on international issues has enabled the beginning of a new era in the foreign policy process (McCormick, 2013: 318).

1.1. Maastricht Treaty and Common Foreign and Security Policy

The Maastricht Treaty on European Union - hereafter referred to as the Maastricht Treaty - represents one of the most important developments in the institutionalization of European foreign policy (Bretherton and Vogler 2006; Tonra and Kristiansen 2004; White, 2001). (Bretherton and Vogler, 2006; Tonra and Kristiansen, 2004; White, 2001). In the face of the challenges they faced in the aftermath of the Cold War, the EC - and later the EU - member states realized that European Political Cooperation (EPC), which was established outside the EU's institutional structure to address foreign policy issues, was inadequate. This necessitated a 'qualitative leap' towards establishing a foreign policy within the institutional framework of the EU (A. Spence and D. Spence, 1998: 44). Indeed, the Maastricht Treaty created a three-pillar structure of European integration, making European foreign policy one of the common policies of the EU for the first time.

With the Maastricht Treaty, the emergence of distinct governance structures and levels at the EU level in the field of foreign policy was marked by the placement of the CFSP under the institutional umbrella of the EU, unlike the EPC (Bindi, 2010: 27). Despite this development, the preservation of the intergovernmental character of the EPC process in the CFSP, as emphasized by Knill and Lehmkuhl (2002), prevented the emergence of concrete, rigid and specific institutional requirements to trigger change at the national level. Even though the CFSP did not set such rigid and specific requirements, the EU member states were able to keep the scope of EU foreign policy quite broad by drawing the final framework of an all-encompassing common foreign and security policy and a defense policy that could lead to the emergence of a common defense policy in the future.

Before the CFSP, EU countries could take non-legally binding decisions on foreign policy, such as consultations and joint declarations, but with the Maastricht Treaty, they introduced two new decision-making mechanisms, namely 'common positions' and 'common actions' (Dover, 2010: 244-245). According to the Maastricht Treaty, although common positions do not involve joint action, member states are obliged to align their national policies with the common positions, while 'joint actions' "involve joint action in specific situations where the EU deems it necessary to take action of an operational character" (Mahncke, 2004: 30). Both mechanisms play an important role in enabling the EEAS to go beyond its advisory role and produce regular foreign policy outputs under the CFSP (M. E. Smith, 2004: 182). This more systematization of EU foreign policy has led to the creation of new institutional structures at the European level or the articulation of previous formations and institutions at the EU level.

The military dimension of security was excluded from the scope of the CFSP, although it included many foreign policy issues and institution building at the EU level (Sjursen, 1998: 101). The Maastricht Treaty did not include a common defense policy and defense issues. However, the questioning of the capabilities of the existing defense and security organizations of the EU member states, especially with the Yugoslavia Crisis, led the Western European Union (WEU) to become active again in the field of defense and security at the European level. This cooperation in the military sphere facilitated the EU member states to address defense issues at the European level without making any commitments by keeping them outside the institutional structure of the EU, as in the Cold War-era foreign policy practices, and provided the opportunity to cooperate with the US and the NATO alliance in the field of defense. Thus, on the one hand, the WEU formed the military arm of the EU as an integral part of the EU, and on the other hand, it started to play a bridge role in Atlantic relations as an institution fulfilling the role of NATO's European arm (Miskimmon, 2007: 40).

The EU member states' initiation of a rational policy process with the CFSP - at least in terms of producing foreign policy outputs at the EU level - has formed the basic building block for the EU to ensure unity, coherence and effectiveness in its external activities in terms of security, economy,

defense, diplomacy and development policies (Tonra and Chirstiansen, 2004). However, unlike other policy areas, the EU has laid the foundation for the institutionalization process according to a two-tier structure involving intergovernmental negotiations (Soetendorp, 2014: 7). While national decision-making processes remain important in foreign policy-making as a policy area, a foreign policy-making process has emerged in which there is a mutual interaction between the national level and the EU level. Since the characteristics of EU foreign policy are a product of the interaction between the national and EU levels, it is not possible to separate the national and EU levels. As a natural consequence of this, as Nuttall emphasizes, “EU foreign policy has neither been entirely intergovernmental nor has it become a full-fledged policy arm of the EU” (Nuttall, 2000: 275).

1.2. Post-Maastricht reform: From Amsterdam to Lisbon

With the CFSP, which was established under the Maastricht Treaty, EU foreign policy acquired a much more sophisticated institutional structure and started to produce more common external actions. However, shortly after the entry into force of the CFSP, the lack of success in the procedural elements and concrete outputs of EU foreign policy led to the need to reconsider the CFSP (Francia and Abellan, 2006: 137). The decisions taken by the Maastricht Treaty at both the institutional and operational level to deepen the EU foreign policy within the CFSP and to increase its procedural coherence in this sense triggered a reform process that started with the Amsterdam Treaty and finally became what it is today with the Lisbon Treaty.

1.2.1. Treaty of Amsterdam

The idea of reforming the CFSP has been on the agenda since the beginning of the Yugoslavia Crisis as a result of the failure of the member states to adopt a decisive and common position at the European level. The Treaty of Amsterdam further broadened the main objectives of the CFSP and laid the groundwork for reforms in the Nice and Lisbon Treaties, especially in the area of defense and security. Apart from the general provisions expanding coherence and common interests, the Amsterdam Treaty also pioneered reforms in three other areas of the CFSP. These reforms include decision-making processes, decision implementation and finally defense and security (Francia and Abellan, 2006: 137).

With the Treaty of Amsterdam, which entered into force on 1 May 1999, “the types of CFSP-related acts were also specified more clearly, thus clarifying the distinction between joint actions and common positions, empowering the European Council to take decisions on joint actions and common positions, and adopting systematic cooperation between member states” (Özdağ, 2013: 145). Regarding the decision-making process, the Treaty of Amsterdam, while preserving the principle of unanimity in the Maastricht Treaty, established the principle of 'constructive abstention', which makes this rule flexible in practice. The flexibility introduced by constructive abstention in the CFSP decision-making process allows member states that resist the adoption of a decision to choose to participate in the implementation of the relevant issue so as not to prevent the adoption of the decision (Francia and Abellan, 2006: 140). In this way, the decision can be taken by willing countries even if the member state(s) abstained.

Another innovation that the Treaty of Amsterdam brought to the CFSP was the creation of the position of Secretary General/High Representative of the CFSP for the implementation and international representation of the CFSP (Bindi, 2010: 34). This was the first time that the CFSP was represented by a permanent actor and Henry Kissinger knew 'who to call when he wanted to talk to Europe' (McCormick, 2013: 318). On the other hand, the provisions of the Maastricht Treaty on the EU were extended by the Amsterdam Treaty, strengthening the relations between the EU and the EU (Keukeleire and Delreux, 2014: 52). In the Treaty of Amsterdam, the balance between the 'Europeans' and the 'Atlanticists' was taken into consideration and the step-by-step development of cooperation in the field of defense was prioritized. It was agreed that this new formation “should be structured in a way that shows that there is no possibility of giving up NATO, but that the EU does not give up its own defense identity” (Tangör, 2009: 108). Although the Treaty of Amsterdam did not create an independent defense capacity for the EU, it “allowed the EU to use military means in operations covering the Petersberg missions - humanitarian and rescue missions, peacekeeping

missions, crisis management missions including peacemaking - that the Council of Ministers of the EU had defined in June 1992" (Tangör, 2009: 112).

1.2.2. Nice Treaty and European Security and Defense Policy

The inclusion of the Petersberg missions in the CFSP was an important step forward in strengthening the EU's military security identity (Ginsberg and Penska, 2012). However, the conflicts in Bosnia-Herzegovina and Kosovo revealed that the EU's inadequacy in defense and security, especially its military capacity and capabilities, prevented it from taking more responsibility even in its own geography. The ineffectiveness of the EU in solving the crisis and the fact that Europe was once again overshadowed by the US in terms of providing security after the events in Bosnia led to the formation of a political will in the member states to provide the EU with military capacity (M. E. Smith, 2004). "At the St. Malo Summit held on December 4, 1998, the British and French Governments of the time agreed to increase the EU's capabilities and capabilities as a security actor under the CFSP" (Özdağ, 2013: 146).

After the St. Malo Summit between France and Britain, more intensive discussions on ESDP were held at the Cologne Summit in June 1999, the Helsinki Summit in December 1999 and the Feira Summit in June 2000. These summits focused on the creation of a European military force, the integration of the PABSEC with the EU and the armament components of the EU (M. E. Smith, 2004: 233). During the Nice Summit in December 2000, the issue of ESDP became the focal point of the negotiations. This summit officially declared that the CSDP was an extension of the CFSP (Keukeleire and Delreux, 2014: 53). In this way, the EU's military cooperation, which was considered a taboo, was officially institutionalized at the EU level (Keukeleire, 2010: 56). One of the most important provisions related to CFSP in terms of the decision-making process at the Nice Summit was the development of the principle of flexibility in the Amsterdam Treaty. The principle of flexibility was taken further with the adoption of 'enhanced cooperation'. In order to implement the principle of enhanced cooperation, if the member states wishing to cooperate reach an agreement among themselves, they are allowed to start cooperation without waiting for other countries (Ülger, 2002: 100).

1.2.3. Lisbon Treaty: CFSP Reform

The Treaties of Amsterdam and Nice made significant contributions to the institutional development of the CFSP. However, the structure of the CFSP was finally regulated by the Lisbon Treaty. The 2004 enlargement wave, as well as the shock waves caused by 9/11 and the wars in Iraq and Afghanistan, brought great pressure to strengthen the EU's foreign policy capacity (Keukeleire and Delreux, 2014; K. Smith, 2014). In order to meet the need for change in the dynamic structure of the EU, an EU constitution was drafted and adopted by the heads of state and government of the member states in Rome on November 29, 2004. However, this constitution could not enter into force due to the negative results of the referendums held in France and the Netherlands during the ratification process envisaged in the domestic law of the member states. In order to find a new solution as a result of the failure of the EU constitution to enter into force, the Council of the EU revisited the Constitutional Treaty and as a result of the removal of all elements evoking federalism, the Lisbon Treaty, also known as the Reform Treaty, was signed by the member states on December 13, 2007 and entered into force on January 1, 2009.

The most important innovation that the Lisbon Treaty brought to the institutional structure of the EU and CFSP is undoubtedly the formal abolition of the EU pillar system (K. Smith, 2014: 38). The abolition of the three-pillar structure of Maastricht made it possible to establish the EU as a legal entity (Article 47 TEU). The recognition of the legal personality of the EU in Article 47 TEU (L) simplified the status of the European Union on the one hand, and took an important step towards legal recognition on the other. By granting the legal personality of the EC to the EU as a whole, there is no longer any obstacle for the EU to be recognized as an international actor under international law (Koehler, 2010: 59). Nevertheless, the Lisbon Treaty did not bring any changes to the second and third pillars of the EU, the character of intergovernmental cooperation and the principle of unanimity (Keukeleire and Delreux, 2014: 57). The Lisbon Treaty tried to alleviate the continuity crisis created by the six-month rotating Council Presidency system in relation to the EU's foreign

policy by introducing a Presidency of the Council appointed for two and a half years. Thus, by electing a different country to represent the EU every six months, it was aimed to prevent polyphony and to create a 'speak with one voice' among the member states (K. E. Smith, 2014: 38).

The Lisbon Treaty established the High Representative of the Union for Foreign Policy and Security as responsible for conducting foreign and security policy (Keukeleire and Delreux, 2014). The High Representative of the EU for Foreign Policy and Security has become a powerful political figure in the field of foreign policy through her role as Vice-President of the Commission on the one hand and as President of the Council of Foreign Ministers on the other. "By combining supranational and intergovernmental elements in a position such as the High Representative, both the Commission - supranational - and the Council - intergovernmental - have become influential" (Koehler, 2010: 66). Accordingly, direct interaction with EU-level actors and member states has become possible, increasing the horizontal and vertical coherence of European foreign policy (Keukeleire and Delreux, 2014: 76). Indeed, this 'double hat' of the High Representative, i.e. representing the interests of the member states on the one hand and defending the interests of the EU on the other, has created an important opportunity structure for bringing together the interests of the EU and the member states (Pernice, 2009: 399).

A new institution, the European External Action Service (EEAS), has been established in connection with the establishment of the post of High Representative of the EU for Foreign Policy and Security. The establishment of the EEAS is crucial for ensuring the coherence of the EU's external relations and strengthening its role as an international actor (Cameron, 2012). Given the scope of the High Representative's tasks and responsibilities, the creation of the EEAS was a necessary step in strengthening systematic coordination and cooperation between the EU institutions and national actors (Karaman, 2011: 151). "The EEAS not only affects the effectiveness and continuity of the EU as a foreign policy actor, but also acts as a counterweight both within the EU institutions and between member states" (Keukeleire and Delreux, 2014: 83). The EEAS has created an important platform for the Europeanization of national foreign policies at the European level. This is because it was decided that this service would be composed of the staff of the competent services of the Commission and the Council, including the staff of national foreign policy institutions (K. Smith, 2014: 39). This helps to accelerate the institutionalization process of European foreign policy by triggering interaction, cooperation, socialization and learning dynamics between the European and national levels in the field of foreign policy (Kahraman, 2011: 152).

The Lisbon Treaty also envisaged a number of changes in military matters. The Treaty not only renamed the European Defence and Security Policy (ESDP) as the Common Security and Defence Policy (CSDP) but also formalized initiatives that had been established until then and which had developed outside the EU treaties (Keukeleire and Delreux, 2014: 57). The CSDP was recast to include the progressive framework of a common defense and security policy and, in the event of a future unanimous decision of the Council, to provide for the common defense of the Union. However, the member states in no way conceived of the CFSP as competing either with their national defense and security policies or with NATO. The Lisbon Treaty focused on the formation of a defense and security policy through the Petersberg tasks in the context of the CSDP. In this context, the previously adopted "extended list of Petersberg tasks was included for the first time in the EU Founding Treaty (TFEU)" (Özdal, 2013: 192). In this expanded list, 'solidarity' and 'mutual assistance' mechanisms are emphasized. Although member states continued to have reservations about the creation of a comprehensive military force, the structuring of a military force specifically to support civilian and economic power, even if limited to the Petersberg missions, was approved.

In conclusion, the Lisbon Treaty has enabled many reforms in the CFSP for the institutionalization of European foreign policy. In this process, which has been ongoing since the Maastricht Treaty, many institutions related to foreign policy have been established at the EU level and foreign policy objectives have been set accordingly. Despite these developments, expectations about the impact of potential dynamics on the EU's foreign policy have partially declined since the Lisbon Treaty entered into force. Even if the Lisbon Treaty perpetuated the EU's foreign policy leadership, it was not enough to reduce the incoherence of foreign policy. There are still multiple

'voices' in EU foreign policy. The President of the European Council, the High Representative and the President of the Commission continue to constitute institutions with specific roles in representing the EU in international relations. Moreover, the Eurozone financial crisis, the Arab Spring, international economic and political developments after the signing of the Lisbon Treaty have hindered the effective implementation of EU foreign policy.

2. Europeanization of National Foreign Policies under the CFSP

The CFSP, which gained a legal dimension with the Maastricht Treaty, constituted an important policy area for the harmonization and convergence of the foreign policies of the member states with the common foreign policies established at the EU level (Wong and Hill, 2011: 14). This convergence and harmonization is seen as a process of change in which both the political unity among member states and the policies of member states become European policies (Wong and Hill, 2011: 4). In contrast to the one-way process in the EPC, in the CFSP, member states have created a two-way process in which they are both shapers and takers of EU foreign policy.

2.1. Dimensions of Europeanization of Foreign Policy in the Changing Cooperation Process

EU foreign policy, which was formalized with the Maastricht Treaty, gained an institutional identity with the CFSP and turned into an official policy area in which member states are the shapers and implementers. With the emergence of such a policy area at the EU level, member states have made Brussels the center of foreign policy in order to shape EU foreign policy in line with their national interests and foreign policy arrangements, unlike the EPC process. The fact that the CFSP was included in the founding treaties of the EU and was binding on the member states made it necessary to transfer national preferences to Brussels in order for them to become an EU provision. As White (2001) argues, the greater involvement of member states in the foreign policy-making process at the EU level in order to convey their preferences has led to the Europeanization of national foreign policies and elevated Brussels to a prominent position in foreign policy-making.

2.1.1. CFSP's Influence on the National Foreign Policies of Member States

The establishment of the CFSP by the EU member states within the framework of the Maastricht Treaty allowed the limited foreign policy coordination of the 1970s and 1980s to be rationalized and EU institutions to play important roles in foreign policy at certain stages (Bindi, 2010). The CFSP process still lacks the supranational character of the European single market. However, by establishing a multitude of competent decision-making processes at the EU level, it has created a situation of legal commitment for member states (Bretherton and Vogler, 2006: 163). While Maastricht explicitly emphasized the principle of unanimity for CFSP, the introduction of the 'constructive abstention' rule in Amsterdam and the adoption of the principle of 'enhanced cooperation' in Nice paved the way for the application of the qualified majority principle in EU foreign policy.

The fact that the EU member states created the CFSP to include limited compliance mechanisms and to be under their control - as evidenced by the fact that they have the power to veto decisions - did not limit the influence of EU foreign policy on the member states, but increased it over time (M. E. Smith, 2004). In fact, the strengthening of the EU's position in world politics with the CFSP and the fact that many activities usually managed by the member states have started to be carried out in Brussels have gradually reduced the obstructive or controlling role of the member states (Tonra and Christiansen, 2004: 2). Although member states have the power to veto the process as they are the main actors in the European Council in determining EU foreign policy, this power has been limited by the fact that the Maastricht Treaty sets a number of broad agenda items and basic norms within the institutional framework of the EU. The adoption of fundamental principles such as democracy, human rights and the rule of law as common values of the EU at the Copenhagen Summit has prevented member states from acting according to their national preferences and interests in making decisions on these issues in EU foreign policy (M. E. Smith, 2004a: 7). However, the increasing interconnectedness of European Communities policies and CFSP activities weakens the role of member states and increases the powers of EU institutions.

In this context, the institutionalization and development of EU foreign policy under the CFSP regime made it necessary for member states to make legal, institutional and political changes at the national level to meet the requirements of membership. For example, with the creation of the CSDP and the EU's Petersberg missions, Germany was under pressure from the EU to adapt to problem-solving methods that prioritized diplomatic means as well as methods that addressed the negative effects of military crises (Gross, 2009). Therefore, the constitutional provision on the German army (bundeswehr) undertaking operational missions outside Germany was amended due to the requirements of EU membership to harmonize German foreign policy with the European level (Miskimmon, 2007: 97). The EU's reciprocal military relations with NATO through the CAB - such as conducting multilateral operations - helped France to abandon its unilateral stance towards NATO for many years and to return to NATO's military wing in 2009 (Charillon and Wong, 2011: 24). By remaining outside NATO, France was isolated from the EU's joint actions with NATO, which weakened its role in European security. France's unwillingness to remain outside European security has led it to act in harmony with the EU and to rejoin the NATO alliance.

The fact that the EU foreign policy has set policies and objectives on many issues and for different geographies of the world has had repercussions on the national foreign policies of the member states (Keukeleire and Delreux, 2014: 131). Accordingly, objectives and priorities that were not previously included in the national foreign policy agenda of the member states or that were completely different from the EU level have become the priorities and objectives of their national foreign policies thanks to the EU foreign policy (Larsen, 2011). Indeed, after the establishment of the CFSP, the national foreign policies of small member states and new member states in particular have been reshaped according to the priorities of the European level, both in terms of geography and specific foreign policy issues and approach. During the Cold War, Finland, which preferred to remain neutral and was only concerned with the issues of the region and Northern Europe, added Mediterranean and Middle East policies to its national foreign policy agenda in the context of CFSP with its accession to the EU (Haukkala and Ojanen, 2011: 153). As a natural consequence, the Finnish foreign ministry was restructured and "the previously issue-based organization of the Finnish foreign ministry - for example, trade and arms control - was reorganized into a region-based organization - such as the Mediterranean, the Middle East or the Far East regions - as a result of Europeanization" (Haukkala and Ojanen, 2011: 153).

The EU and EU member states' desire to pursue an effective foreign policy in the post-Cold War international system has led to an ever-expanding and growing scope of the CFSP. In particular, the fact that member states have moved their foreign policy-making to Brussels has led to the fact that the national foreign policies of member states are more influenced by the EU level. However, it should not be forgotten that EU foreign policy is still intergovernmental and in this sense controlled by the member states. Therefore, anything that is not agreed upon by the member states cannot initiate a process(es) that will lead to any change or transformation in the foreign policies of the EU member states.

2.1.1.1.1. Transfer of Preferences from the National Level to the CFSP

The increasing importance of the European political agenda, as well as the emergence of common policy obligations on national policies, has led to the necessity for member states to harmonise with the common objectives set at the European level. However, in order not to lose control over EU foreign policy and to minimise the pressure for harmonisation, member states have moved their foreign policy preferences to the European level (Gross, 2009). Because, while the ESI did not impose any binding conditions for the member states, the CFSP emphasised the commitment of the member states to common objectives. Therefore, each country has endeavoured to ensure that the CFSP is formed within the framework of its own national foreign policy.

After the EPC experience, EU member states have tried to influence the structure of the CFSP with their national preferences in the political integration process initiated at the European level. This influence was first seen during the establishment of the CFSP. While some member states advocated a supranational foreign policy co-operation at the EU level in line with their national interests and objectives, others wanted it to be intergovernmental in nature due to concerns that a

supranational foreign policy would limit national sovereignty and national interests (K. Smith, 2014). France and Britain adopted the intergovernmental approach to ensure that EU foreign policy is under the control of member states. Germany, on the other hand, argued that the EU could not play an important role in international politics without compromising national sovereignty and favoured a supranational EU foreign policy (Miskimmon, 2007: 47). These debates are also encountered in the ASEAN period. However, there has been a significant change in national preferences after the Cold War. Member states now accepted foreign policy cooperation at the EU level in order to achieve greater 'speak with one voice' among them and greater cooperation in the field of defence and security (Tonra and Christianse, 2004: 2).

Of course, since CFSP is a common policy of the EU, it is inevitable that member states will be affected by this process. But it also offers new opportunities for them to take advantage of the opportunities that exist in the international system. The potential benefit for a member state is to increase its national influence in the international system and to benefit from the EU's strong presence in the international arena without incurring the costs of risk in the face of controversial international problems (Ginsberg, 2001: 27). For example, Germany has been one of the countries that played the most important role in the development of the CFSP's multilateral co-operation, conflict prevention approach and civilian crisis resolution instruments. Thus, Germany has further strengthened the normative and civilian power-based foreign policy it pursued in the international system during the Cold War with the EU foreign policy. In addition, in the process of the formation of the European Security and Defence Identity, it prevented the high costs that arise in international crises by influencing the formation of this policy according to the instruments that include civilian dimensions (Gross, 2009).

The CFSP process has become an important tool especially for member states with a colonial past (Charillon and Wong, 2011). By establishing relations with countries with strong historical and cultural ties, members have benefited from the EU foreign policy and realised their national interests without too much obligation and risk. Although such a situation may seem to serve the purpose of a single country, it has actually enabled other member states to establish new economic and commercial relations. France's historical and cultural ties and relations with sub-Saharan Africa, North Africa and the Middle East; Britain's with African, Caribbean and Pacific countries; and Spain's with Latin American countries have helped to make these geographies an important part of EU foreign policy (Bache and Jordan, 2008). Member states have played an influential role in enabling the countries with which they interact to benefit from the important privileges provided by the EU and to mobilise the EU in the face of their problems. For example, during the Lebanon War in 2006, France, due to its cultural ties with Lebanon, called on EU member states to end the crisis there and was instrumental in channelling EU financial resources for the reconstruction of the country (Charillon and Wong, 2011).

Similarly, Spain has utilised its historical and cultural ties with Latin America to influence the geographical expansion of EU foreign policy. The fact that Spain was the only EU member state with a regional policy on Latin America made it unrivalled in guiding other member states in this regard (Barbé, 2011: 144). Until Spain became an EU member, the EU did not have any initiative or agenda on Latin America (Grugel, 1996). For this reason, Spain played the most important role in setting the Latin American agenda of EU foreign policy and had the opportunity to both bring its national preferences to the EU and to lead other member states (Barbé, 2011: 145). This opened the door for EU member states to develop new economic and trade relations through EU foreign policy.

On the other hand, other EU member states, especially small member states, prefer to use EU foreign policy as a tool to transfer EU norms, values and standards to problematic regions in terms of world stability (S. Østergaard, 2011). These countries pursue a foreign policy within the framework of normative values in world politics and aim to develop EU foreign policy in the same direction. Denmark and Sweden are opposed to the EU becoming a military actor in the international system and are more in favour of the EU acting as a model for many other countries and regions in the world 'as a peace project' (Larsen, 2011: 94). These countries have played an important role in guiding EU foreign policy on issues such as democracy, human rights and climate change. In fact,

Sweden and Denmark actively supported the EU's normative approach in its relations with China in international politics, advocating the deepening of the human rights dialogue and the freezing of bilateral relations and the suspension of foreign aid in the face of human rights violations (Michalski, 2013: 890). Thus, the economic damages and risk costs that these countries would incur as a result of unilateral sanctions against China for human rights violations were reduced, while their national effectiveness was increased (Michalski, 2013; Larsen, 2011).

It is seen that EU member states, as well as being influential actors in the formulation of EU foreign policy, have also worked hard to determine new preferences and political priorities at the national level in the face of adaptation requests from the EU level in the later process. By transferring these preferences and priorities to the EU level, it was ensured that national interests were defended more effectively in the international system and that national interests that could not be realised unilaterally under normal conditions were gathered under the umbrella of the EU. As the member states have become more involved in the foreign policy-making process at the EU level over time, the scope of EU foreign policy has significantly expanded and the Europeanisation of national foreign policies has become possible.

2.1.2. The Transformation Process of Member States' Foreign Policies after the CFSP

The effects of the CFSP on national foreign policies following the Maastricht Treaty are evident. However, when these are compared with other policy areas at the EU level, the Europeanisation of national foreign policies follows a very different path. This is mainly due to the intergovernmental character of EU foreign policy under the CFSP, as in the case of EPC. Socialisation of foreign policy elites and learning mechanisms have therefore played an important role in the Europeanisation of national foreign policies. However, with the CFSP becoming one of the common policies of the EU, the degree of cohesion has been added as another mechanism affecting the Europeanisation of national foreign policies.

2.1.2.1. Pressure for Adaptation Created by the CFSP

The inclusion of political union in the European integration process with the Maastricht Treaty made the CFSP a binding policy of the EU, and this created the problem of adaptation of the EU member states with the decisions taken at the EU level (Tsardanidis and Stavridis, 2007). However, it should be noted that the pressure for adaptation and the change in national policies are not as effective in the Europeanisation of member states' policies as economic and social policies, due to the fact that CFSP is under the control of states (Gross, 2007: 7). In the event that member states take joint decisions on foreign policy at the EU level, it is observed that changes in their foreign policies are experienced through cohesion pressure. The adaptation problem occurs as a result of the continuation of the incompatibility between the foreign policies and institutions at the EU and national levels within the framework of the joint decisions taken by the member states at the EU level. This creates a pressure for adaptation from the EU level to the national levels and initiates processes that will bring about a change in national foreign policies towards align with with the European level (Major, 2008; Juncos and Pomorska, 2006).

As emphasised by Börzel and Risse, the main reason driving the EU member states to such a change is that there is a misfit/mismatch between policies and institutions at EU and national levels (Börzel and Risse, 2003). In the absence of such a mismatch, there is no need for member states to change their national policies (Caporaso and Jupille, 2001: 23). For example, the adoption of the ESDP and the EU's acquisition of military capabilities against international crises, especially around the Petersberg missions, did not cause any adaptation pressure on many countries, while it caused significant adaptation pressures on others. In terms of military capacity, capability and their mobilisation, Britain and France, which have been involved in such missions before, did not experience any adaptation pressure and did not need to make any changes in terms of adaptation with the EU (Aktipis and Oliver, 2011). Germany, which has prioritised normative and diplomatic instruments due to constitutional limitations since the Second World War and therefore has insufficient military capacity and capability, faced a high degree of adaptation with the formation of the ESDP. In the face of this adaptation pressure resulting from the high degree of incompatibility

at the EU level, Germany had to make a constitutional amendment both to remove these limitations and to strengthen its military capability (Miskimmon, 2007: 97).

The problem of adaptation between the EU level and national levels is mostly encountered in the enlargement processes of the EU (Irondelle, 2003: 223). This is because some EU member states have border problems, foreign policy disputes and practices that are in conflict with the EU foreign policy. Within the framework of this disagreement, a high degree of adaptation has emerged between the EU and both member states and candidate countries. Especially after the Copenhagen Summit in 1993, the EU candidacy perspective was offered to the Central and Eastern European countries, which added new ones to the border problems and political disputes between the candidate countries and the existing countries and caused them to reach the EU level (Keukeleire and Delreux, 2014: 207-210). Indeed, the addition of Cyprus' candidacy to the long-standing disputes between Greece and Turkey has created a high level of incompatibility between these countries and the EU level (Bretherton and Vogler, 2006: 137). In this context, the EU has put pressure on Greece, as a member state, and Turkey, as a candidate country, to adapt, thus ending their hostile attitude towards each other and forcing them to pursue a normalised foreign policy (Tsardanidis and Stavridis, 2007). Greece has abandoned the 'veto policy' that it had applied to Turkey since the 1980s and has turned towards re-establishing its relations with Turkey within the framework of EU norms and policies. Turkey, on the other hand, accepted the proposal to resolve all bilateral problems with Greece through the International Court of Justice (ICJ) (Akşit et al. 2009: 80). The pressure for adaptation from the EU brought about significant changes in the foreign policies of these two countries and the Europeanisation of national policies in exchange for the EU's membership requirements.

Even if candidate countries do not have any problems with EU member states, the fact that their foreign policies are not in line with the EU foreign policy exposes them to a high degree of adaptation (Tsardanidis and Stavridis, 2007). For example, Slovenia experienced such a adaptation problem during its EU accession process. Although Slovenia stated that it would act jointly with the EU in many areas ranging from terrorism to the Middle East peace process, from the problems in the Balkans to the security of Europe, Slovenia tried to exempt the EU's flight ban against Montenegrin airlines due to its economic interests in Montenegro (Kajnc, 2011: 195). However, this foreign policy objective pursued by Slovenia led to a change in its national foreign policy towards alignment with the EU, as it would lead to the inconsistency of the common positions and common actions of the CFSP.

The fact that the CFSP is included in the institutional framework of the EU creates a adaptation pressure on member states and candidate countries (Gross, 2009). The fact that EU member states are involved in the decision-making processes of the CFSP causes them to be affected to a limited extent by the adaptation pressure created by Europeanisation, but since this is not the case for candidate countries, it is seen that these countries are highly affected by the adaptation pressure created by Europeanisation (Papadimitriou, 2002: 4). Whatever the degree and limits of adaptation pressure at the EU level, especially with the CFSP process, the level of Europeanisation of the foreign policies of the member states has increased.

2.1.2.2. Socialisation of Foreign Policy Elites through the CFSP

The socialisation of member states' foreign policy-making elites in the CFSP has played an important role in the Europeanisation of national foreign policies (Pomorska, 2008). Although the CFSP is the common policy of the EU, the fact that the main actors of the EU foreign policy are the member states directly affects the degree of adaptation explained above. Because the degree of adaptation required for a change at the national level depends on the joint decisions to be taken by the member states at the EU level (Keukeleire and Delreux, 2014: 95). These decisions are made by the representatives of the member states interacting with a central authority and a continuous bureaucratic structure formed in Brussels as a result of the CFSP process. The ability of the representatives of the EU member states in Brussels to have a long-term interaction with the EU institutions through the CFSP and to participate in policy-making processes ensures the transfer of

national preferences to the European level and the internalisation of EU norms at national levels (Oliver and Allen, 2008: 198).

The process of constructing common values and norms, which started with the EPC, entered into a process of diffusion and theorisation with the CFSP and institutional structures were created to help national foreign policy elites internalise these norms and values (Flers and Müller, 2009). The incorporation of the ESI secretariat into the institutional structure of the EU with the Treaty of Maastricht, the establishment of the Secretary General/High Representative of the CFSP with the Treaty of Amsterdam, and finally the creation of the European External Action Service (EEAS) with the Treaty of Lisbon have reinforced the institutional structures in Brussels. Through these institutions, the foreign policy elites of the member states have been able to play important roles in presenting many foreign policy issues to the Council and determining their content and scope, even if they do not have any decision-making influence (Keukeleire and Delreux, 2014: 95). The consensus-based mutual trust and problem-solving methods of national foreign policy elites in the EPC process have been maintained within these institutional structures created at the EU level, preventing the EU foreign policy from becoming a policy area based on bargaining. As a matter of fact, the fact that national foreign policy elites interact through these institutions, see which areas are problematic and which areas are suitable for co-operation, and determine the content and scope of the foreign policy issue accordingly, limits the member states from entering into any bargaining (M. E. Smith, 2004).

The institutionalisation of EU foreign policy norms and values through the CFSP and the transfer of these norms and values to the national level by the national foreign policy elites through the institutions created at the European level have been achieved through the strategic socialisation and the change in the identity and preferences of the elites as stated by Checkel (2005). The foreign policy elites of the EU member states internalised the norms and values created in the CFSP process and thus Europeanised their national policies in two ways. These are: promoting their own preferences and interests by taking into account normative values at the EU level, and promoting common European goals and norms where they are believed to be appropriate. For instance, the changes in identity and preferences of foreign policy elites during the EPC process played an important role in the transformation of CFSP into one of the common policies of the EU in the Maastricht Treaty. In fact, the fact that national actors saw that 'speak with one voice' among themselves in the post-Cold War period and greater cooperation in the field of defence and security would be possible through the EU changed their preferences for foreign policy cooperation, which they had been trying to keep outside the European Community for a long time, and made CFSP a common policy of the EU.

The internalisation by national foreign policy elites of EU-level norms and values according to the logic of conformity has not only made CFSP the common policy of the EU, but also made many foreign policy issues no longer taboo. For example, during the Maastricht Treaty, the military dimension of CFSP was not accepted by many countries. The idea of establishing a civilian military force to support the EU's peacekeeping missions, democracy and human rights led to the structuring of the CSDP under the EU umbrella. This was fuelled by the problems faced by national foreign policy elites in Brussels during the Bosnia and Kosovo crises. The realisation that even the most basic civilian elements of CFSP, such as peacekeeping missions and crisis management including peacemaking, which the EU advocated, could not be fulfilled without a military force triggered a search for solutions. Countries such as Britain, Finland and Sweden, which were initially opposed to a military force, changed their minds and approved the establishment of the ASGP in response to the adverse developments.

It would not be sufficient to say that the internalisation of EU norms and values by national foreign policy elites was driven solely by the logic of conformity. Strategic socialisation, another type of socialisation pointed out by Checkel (2005), is also an important factor. The internalisation of the norms constructed at the EU level took place in line with the overlap of these norms with the goals set by the elites at the national level in their own countries. Many member states have abstained from the development of CSDP. However, Poland became one of the biggest supporters of the CSDP

after becoming an EU member. This is because Polish foreign policy elites in Brussels recognised the benefits that Poland could gain from the CSDP (Pomorska, 2011). EU-level defence and security policy, supported by NATO and the US, contributed to Poland's security and helped modernise the Polish army, which had lagged behind European standards during the Cold War. Thus, Polish foreign policy elites triggered a transformation at the national level (Pomorska, 2011: 173).

The strategic socialisation emphasised by Checkel (2005) has been used by the foreign policy elites of the member states in many processes of the CFSP. Seeing that France's ability to continue to play an influential role in the formation of a European defence identity depended on its abandonment of anti-US positions, French foreign policy elites in Brussels persuaded Nicolas Sarkozy to help France return to NATO membership (Charillon and Wong, 2011: 22). Member states, through their national foreign policy elites, transfer their foreign policy preferences to CFSP institutions in order to realise their national preferences and interests without any change. For example, Greece has transferred its problems with Turkey to the EU level and emphasised European normative values in solving the problem. Thus, Greece has strengthened its national preferences and interests. By unconditionally lifting its veto against Turkey, Greece made the foreign policy elites at the EU level realise that Turkey's adaptation to the EU's criteria and norms is a more appropriate way of realising its national interests.

As foreign policy elites interacted and exchanged information under continuous and authorised institutional structures at the CFSP and EU level, trust was built and common perspectives emerged, leading to foreign policy cooperation in more areas under the CFSP umbrella. In this process, the internalisation of EU norms and values by foreign policy elites emerged both through strategic socialisation and the logic of conformity, and the Europeanisation of national foreign policies became possible.

2.1.2.3. The Impact of International Crises on the Europeanisation of Foreign Policy and Learning

The Europeanisation of foreign policies at the national level is not only a result of adaptation pressures or the socialisation of foreign policy elites, but also of the success or failure of CFSP in the face of international challenges. In order to increase the coherence of EU foreign policy in the face of international crises and to strengthen the 'speak with one voice', acting together against uncertainties, collecting and utilising information and building new structures, as opposed to traditional approaches such as the clash of national interests, have been the methods frequently used by member states in the CFSP process. After the Maastricht Treaty, a number of decisions were taken at both institutional and operational level in order to deepen the EU foreign policy within the CFSP and to increase its procedural coherence. The EU's actor behaviour in the international system has been effective in the continuation of the process. During the Bosnian War, the inability of the member states to organise at the EU level and to take any initiative in the face of the crisis encouraged the EU to take steps towards further institutionalisation and foreign policy cooperation in the field of foreign policy (Flers and Müller, 2012: 28).

The experiences of the member states as a result of international crises, such as the Bosnian War, led to a significant change in their beliefs and preferences. This made it possible to make some changes in the CFSP in order to ensure more coherence in foreign policy at the EU level. In the face of the failures in the Bosnian War, the enhanced effectiveness of the PABSEC to improve military crisis management envisaged in the Amsterdam Treaty has significantly changed the national beliefs, preferences and values of the member states, which had significant reservations about military cooperation. As Müller and Alecu de Flers (2012) have argued, the differentiation in the organisational structure and decision-making processes of the CFSP brought about by the Amsterdam Treaty shows that member states have been able to make institutional, administrative and procedural changes to better defend their national interests at the European level by learning from lessons learned in the face of unexpected challenges. 'The practice of 'constructive abstention' adopted in Amsterdam aims to prevent the adoption of a decision on the CFSP by one or more states that disagree or abstain' (Özdal, 2013: 142), leading to a change in the principle of unanimity, which is the basic decision-making approach of the CFSP.

The international crises that occurred in the 2000s also had a significant impact on the changes in the structure of the CFSP and the further Europeanisation of national foreign policies. Although in the Treaty of Nice the member states agreed on decisions to act jointly in many areas and to ensure 'speak with one voice', the shock waves caused by 11 September and the wars in Iraq and Afghanistan and the different attitudes of the members caused the EU's coherence in the international system to be questioned. The experiences of the member states, especially as a result of the Iraq War, led the CFSP to a radical reform process with the Lisbon Treaty. In order to make the coordination of EU foreign policy with other policy areas more coherent, it was decided to abolish the Maastricht pillar system and to appoint a 'double-hatted' High Representative of the EU for Foreign Policy and Security with significant powers in both the Council and the Commission to reconcile supranational and intergovernmental interests. Such changes in EU foreign policy have of course had a significant impact on the member states. However, the important point is why the member states felt the need for a change that would have such an impact. The answer to this question is that in order to pursue their interests more effectively, member states need to harmonise their institutions, administrative processes and procedures with the foreign policy formulated at the EU level. This was made possible by a change in the beliefs of national actors or the development of new beliefs, skills and procedures as a result of the interpretation of the experiences of the member states from the crises they faced in world politics.

Conclusion: The Future of EU Foreign Policy and the Limits of Europeanisation

During the Cold War, it was not possible for the EU, as a non-state actor, to pursue an active foreign policy in international relations due to the constraints imposed by the bipolarity of the world system (Hill and Smith, 2011). However, after the end of the Cold War, the winds of change started to blow both within the EU and in international relations. The expectation for the EU to take more responsibility in the field of foreign policy reached a very high level in the early 1990s, partly due to the new geopolitical position in Europe and partly due to the aspirations of member states and institutions (Hill, 1998: 19). Moreover, with the dissolution of the bipolar system, there was an expectation in the international community that the EU should take more responsibility in international relations and contribute to stability, prosperity and security in the world (Bretherton and Vogler, 2006: 158). This created an important opportunity structure for the EU, which Ginsberg (1999) characterised as 'neither a nation state nor a non-state actor', to be accepted as an actor in international relations (Bretherton and Vogler, 2006: 23). By initiating a more active common foreign policy process, the EU showed that it was ready to take its responsibilities after the Cold War (Tonra and Christiansen, 2004: 12).

However, the Maastricht Treaty only provided the EU foreign policy with 'presence' and 'actorness' in international relations. Member states perceived the EU as an institution that would represent them in international relations in the context of specific issues and circumstances. As a natural consequence, the EU's foreign policy capacity has lacked the integrity of traditional instruments, namely diplomacy, economy, military power, population, technology, human resources and political stability (Hill, 1998: 23). In contrast, high expectations have emerged within and outside the EU for the EU to solve problems in third countries, to provide economic assistance to these countries in the form of trade facilitation and even access to the single market, and to create a new European order or an alternative identity to the US (Hill, 1998: 23-24). The negative correlation between these high expectations and capacities - at least post-Maastricht - became evident in the first international crisis the EU faced - the Balkan Crisis. In the words of Bretherton and Vogler (2006), the 'opportunity' structure that would have emerged in the international system and strengthened the EU's actorness could not be exploited due to the member states' unwillingness to fully relinquish their sovereignty rights and their limited involvement in defence and security issues at the EU level. In fact, despite the inability to formulate a coherent common foreign policy, the expectations that the EU would play an important role in world politics and the failure to respond to these expectations have led to the questioning of the EU's presence in international relations.

In order to close or reduce the capacity-expectation gap and to maintain the EU's presence as an effective actor in international relations, member states have made some innovations in the CFSP. As mentioned above, although there have been significant developments in EU foreign policy after the Maastricht Treaty, significant problems have continued to be experienced in the EU's effectiveness in international crises. The most striking examples of this situation were the Iraq War in 2003 and the Libya crisis in 2011. Although the member states took important decisions to increase the coherence of the EU foreign policy before these crises, no coherent policies could be formulated at the EU level against the crises. This situation stemmed from the high expectations of the member states towards the EU foreign policy. For example, the launch of military initiatives at the EU level with the Treaty of Nice led to the perception of the EU as a military power. In fact, the EU was expected to intervene as a military power in the Iraq Crisis. Likewise, with the Lisbon Treaty, the EU was considered to have evolved into a more effective military power and was requested by member states such as France to use this power in the Libyan Crisis. However, the EU has never been a military power throughout its history. Although military perspectives were put on the agenda at the EU level with the Treaties of Nice and Lisbon, the member states created this force to support the EU's traditional civilian and economic power. Therefore, in the Iraq and Libya Crises, member states were torn between military and civilian power approaches, which prevented the EU from making coherent foreign policy decisions. On the contrary, it has been observed that member states have managed to take decisions on these issues by supporting economic sanctions, peacekeeping and diplomatic processes. In this context, the member states have enabled the Europeanisation of their national foreign policies through joint foreign policy decisions within the framework of economic and civilian power elements at the EU level.

The EU's capacity and coherence have been established within the framework of the instruments it has at its disposal, thus avoiding high expectations (Hill, 1998: 29). However, international expectations are still very high. For example, the US expects the EU to take more responsibility for defense and security issues - in cooperation with NATO - and thus share its own responsibility, even though this has failed before. Developing countries are demanding more financial and technical assistance from the EU; more neighboring countries want to complete the accession process. Many countries also want the EU to be seen as a balancing force vis-à-vis Russia, the US and China. In the face of these expectations, the EU's capacity under the CFSP does not seem sufficient. Although there is an atmosphere in the international environment that would enable the EU to become an effective power as an international actor, the EU's own dynamics prevent it from doing so.

With its resources, the EU has the potential to be an influential actor in international relations. However, the desire of member states to protect national sovereignty against the desire to act collectively in world politics creates a tension. This has shaped the institutional structure of EU foreign policy. First and foremost, the intergovernmental nature of EU foreign policy limits the EU's influence in international affairs. Although the principle of qualified majority voting has been extended, the unanimity of the first decision-making stage does not bring about a significant change in the EU foreign policy. The lack of a radical change in the principle of unanimity due to the increase in the number of members - considering that there are 27 member states - makes it more difficult for the EU to take decisions in the field of foreign policy. In addition, despite the establishment of the CSDP and CSDP, limited cooperation between member states on defense and security issues has led to the EU's lack of military competence in responding to international crises. Still being dependent on NATO, and therefore on the US, for defense and security, reduces the EU's effectiveness in international crises. As a result, both the favorable international environment and the reluctance of member states to formulate an effective foreign policy despite the EU's capacity and resources often prevent the EU from becoming a coherent and sustainable international actor in international relations.

Referencess

Akşit, S., Şenyuva, Ö. & Üstün, Ç. (2009). *Avrupa Birliği Ülkelerinden Türkiye'nin Üyeliğine Bakış*. Ankara: Avrupa Çalışmaları Merkezi.

-
- Aktipis, M. & Oliver, T. (2012). Europeanization and British foreign policy. İçinde, R. Wong & C. Hill (Eds.), *National and European Foreign Policy: Towards Europeanization* (ss. 72-92). Oxon: Routledge.
- Bache, I. & Jordan, A. (2008). Europeanization and Domestic Change. İçinde, I. Bache & A. Jordan (Eds.), *The Europeanization of British Politics* (ss. 3-33). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Barbé, E. (2011). Spain and Europe: Mutual reinforcement in foreign policy. İçinde, C. Hill & R. Wong (Eds.), *National and European Foreign Policy: Towards Europeanizations* (ss. 131-148), Oxon: Routledge.
- Bindi, F. (Ed.) (2010). *The foreign policy of the European Union: assessing Europe's role in the world*. Washington DC: Brookings Institution Press.
- Börzel, T. & Risse, T. (2003). Conceptualizing the domestic impact of Europe, İçinde, K. Featherstone & C. M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization* (57-80). Oxford: Oxford University Press.
- Bretherton, C. & Vogler, J. (2006). *The European Union as a Global Actor*. Oxon: Routledge.
- Cameron, F. (2012). *An introduction to European foreign policy*. Oxon: Routledge.
- Caporaso, J. A. & Jupille, J. (2001). The Europeanization of Social Policy and Domestic Political Change. İçinde, M. G. Cowles, J. A. Caporaso & T. Risse (Eds.), *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change* (ss. 21-43). Ithaca. NY: Cornell University Press.
- Charillon, F. & Wong, R. (2011). France: Europeanization by default. İçinde, R. Wong & C. Hill (Eds.), *National and European foreign policies: towards Europeanization* (ss. 19-34). London: Routledge.
- Checkel, J. T. (2005). International Institutions and Socialisation in Europe: Introduction and Framework. *International Organization*, 59(4), 801-826.
- Dover, R. (2010). From CFSP to ESDP: the EU's Foreign, Security, and Defence Policy. İçinde, Cini, Michelle & Pérez-Solórzano Borragán (Eds.), 3rd edition, *Nieves: European Union Politics* (pp. 239-257). Oxford: Oxford UP.
- Flers, N. A. & Müller, P. (2009). Applying the concept of Europeanization to the study of foreign policy: dimensions and mechanisms. Institute for European Integration Research Working Paper Serie <https://eif.univie.ac.at/downloads/workingpapers/wp2009-05.pdf>
- Francia, R. & Abellan, M. A. M. (2006). Striving for a Common Foreign Policy: A Brief History. İçinde, D. Mahncke, A. Ambos & C. Reynolds (Eds.), *European Foreign Policy: From Rhetoric to Reality* (117-164). Brüksel: P.I.E. Peter Lang S. A.
- Ginsberg, R. (2001). *The European Union in International Politics: Baptism by Fire*. Lanham. New York and Oxford: Rowman & Littlefield.
- Ginsberg, R. H. & Penksa, S. E. (2012). *The European Union in Global Security: The Politics of Impact*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ginsberg, R. H. (1999). Conceptualizing the European Union as an International Actor?, *Journal of Common Market Studies*, 37(3), 429-454.
- Gross, E. (2009). *The Europeanization of National Foreign Policy. Continuity and Change in European Crisis Management*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grugel, J. (1996). Supporting Democratisation: A European View: European Political Parties and Latin America. *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe/European Review of Latin American and Caribbean Studies*, No: 60, 87-104.
- Haukkala, H. & Ojanen, H. (2011). The Europeanization of Finnish Foreign Policy. Pendulum Swings in Slow Motion. İçinde, Wong, Reuben & Hill, Christopher (Eds.), *National and European Foreign Policy: Towards Europeanization* (ss. 149-166), Oxon: Routledge.
- Hill, C. (1998). Closing the capabilities-expectations gap?. İçinde, J. Peterson & H. Sjursen (Eds.), *A Common Foreign Policy for Europe* (ss. 18-38). London: Routledge.
- Irondelle, B. (2003). Europeanisation without the European Union? French Military Reforms 1991-96. *Journal of European Public Policy*, 10(2), 208-226.
- Juncos, A. E. & Pomorska, K. (2006). Playing the Brussels game: Strategic socialisation in the CFSP Council Working Groups. *European Integration online Papers*, 10(11), 1-17.
- Kajnič, S. (2011). Slovenia: Searching for a Foreign Policy Identity. İçinde, R. Wong & C. Hill (Eds.), *National and European Foreign Policy: Towards Europeanization* (ss. 189-209). Oxon: Routledge.
-

-
- Karaman, S. (2011). Avrupa Birliğinin Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası. İçinde, Ç. Erhan & D. Senemoğlu (Eds.), *Avrupa Birliği Politikaları* (ss. 121-170) Ankara: İmaj Yayınevi.
- Keukeleire, S. & Delreux, T. (2014). *The Foreign Policy of the European Union*. 2nd ed., Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Keukeleire, S. (2010). European Security and Defense Policy: From Taboo to a Spearhead of EU Foreign Policy?. İçinde, F. Bindi (Ed), *The Foreign Policy of the European Union Assessing Europe's Role in the World* (ss. 51-72). Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Knill, C. & Lehmkuhl, D. (2002). The National Impact of EU Regulatory Policy: Three Europeanization mechanisms. *European Journal of Political Research*, 41(2), 255-280.
- Koehler, K. (2010). European Foreign Policy After Lisbon: Strengthening the EU as an International Actor. *Caucasian Review of International Affairs*, 4(1), 57-72.
- Larsen, H. (2011). *Denmark: a committed member with opt-outs. National and European Foreign Policies: Towards Europeanisation* (ss. 93-110). Oxon: Routledge.
- Mahncke, D. (2004). The Need for a Common Foreign Policy. İçinde, D. Mahncke, A. Ambos & C. Reynolds (Eds), *European Foreign Policy: From Rhetoric to Reality* (ss. 27-42). Brüksel: P. I. E. Peter Lang S. A.
- Major, C. (2008). *Europe is what member states make of it". An assessment of the influence of nation states on the European Security and Defence Policy (Unpublished doctoral dissertation)*. University of Birmingham, UK.
- McCormick, J. (2013). *Avrupa Birliğini Anlamak*. Ankara: Bing Bang Yayınları.
- Michalski, A. (2013). Europeanization of National Foreign Policy: The Case of Denmark's and Sweden's Relations with China. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 51(5), 884-900.
- Miskimmon, A. (2007). *Germany and the common foreign and security policy of the European Union: between Europeanisation and national adaptation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Nuttall, S. J. (2000). *European foreign policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Özdağ, B. (2013). *Avrupa Birliği Siyasi Bir Cüce, Askeri Bir Solucan mı?*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Papadimitriou, D. (2002). *Negotiating the new Europe: the European Union and eastern Europe*. Farnham: Ashgate Pub Limited.
- Pernice, I. E. (2009). The Treaty of Lisbon: multilevel constitutionalism in action. *Columbia Journal of European Law*, 15(3), 349-407.
- Pomorska, K. (2008). *Poland and the Common Foreign and Security Policy of the European Union: From Adaptation to Europeanization? (Unpublished doctoral dissertation)*, Loughborough: Loughborough University.
- Smith, K. E. (2014). *European union foreign policy in a changing world*. 3rd ed., London: Polity Press.
- Smith, M. E. (2004). *Europe's foreign and security policy: the institutionalization of cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, M. E. (2004). *Europe's foreign and security policy: the institutionalization of cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, M. E. (2004a). Towards a theory of EU foreign policy-making: multi-level governance, domestic politics, and national adaptation to Europe's common foreign and security policy. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 740-758.
- Soetendorp, B. (2014). *Foreign Policy in the European Union: History, Theory & Practice*. Oxon: Routledge.
- Soutou, H. G. (2014). *Avrupa Birliği Tarihi: 1815'ten Günümüze*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Spence, A. & Spence, D. (1998). The Common Foreign and Security Policy from Maastricht to Amsterdam. İçinde, Eliassen, K. A. (Ed.). *Foreign and security policy in the European Union* (ss. 43-58). London: Sage.
- Tangör, B. (2009). *Avrupa Birliği Güvenlik ve Savunma Politikasının Gelişimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Telatar, G. (2008). Küresel Politikada AB ve ABD: Farklı Perspektifler (Mİ?). İçinde, Dönmez, R. Ö. & Telatar, G. (Eds.), *Küreselleşen Dünyada Avrupa Birliği*. (ss. 261-317). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Tonra, B. & Christiansen, T. (2004). *Rethinking European Union Foreign Policy*. Manchester: Manchester University Press.
-

-
- Tsardanidis, C. & Stavridis, S. (2005). The Europeanisation of Greek Foreign Policy: A Critical Appraisal. *Journal of European Integration*, 27(2), 217-239.
- Ülger, İ. K. (2002). *Avrupa Birliğinde Siyasal Bütünleşme Ortak Dış Politika ve Ortak Güvenlik Politikasının Oluşumu*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- White, B. (2001). *Understanding European Foreign Policy*. Houndmills, NY: Palgrave.
- Wong, R. & Hill, C. (Eds.) (2011). *National and European foreign policies: toward Europeanisation*. London: Routledge.

LNG: Europe's Energy Supply Security Amid Geopolitical Turmoil – Transforming Dependence into Resilience

LNG: Jeopolitik Kargaşanın Ortasında Avrupa'nın Enerji Arz Güvenliği – Bağımlılığı Dayanıklılığa Dönüştürmek

Abstract

The purpose of this study is to explore the transformative role of Liquefied Natural Gas (LNG) in reshaping the European Union's (EU) energy strategy following the geopolitical crisis caused by Russia's invasion of Ukraine in 2022. Historically reliant on Russian pipeline gas, the EU faced an urgent need to diversify its energy sources. LNG emerged as a critical alternative, enabling the EU to secure supplies from global markets and reduce dependency on Russian imports. This transition was supported by extensive investments in regasification infrastructure, which expanded capacity by 33% between 2021 and 2023.

The study adopts a qualitative analysis of geopolitical, economic, and environmental dimensions, drawing on data from energy organizations and policy frameworks. Results indicate that LNG has significantly enhanced Europe's energy supply security by diversifying suppliers and stabilizing natural gas supplies. However, challenges remain, including pricing volatility, infrastructure disparities, and environmental concerns such as methane emissions. The study concludes that while LNG plays a vital role in addressing short-term energy needs, its long-term compatibility with the EU's decarbonization goals requires geppolicy alignment and investments in cleaner technologies.

This analysis provides a nuanced understanding of LNG's potential as a transitional fuel, balancing energy supply security with sustainability.

Özet

Bu çalışmanın amacı, Rusya'nın 2022'de Ukrayna'yı işgal etmesinin neden olduğu jeopolitik krizin ardından Avrupa Birliği'nin (AB) enerji stratejisini yeniden şekillendirmede Sıvılaştırılmış Doğal Gaz'ın (LNG) dönüştürücü rolünü araştırmaktır. Tarihsel olarak Rus boru hattı gazına bağımlı olan AB, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için acil bir ihtiyaçla karşı karşıya kaldı. LNG, AB'nin küresel pazarlardan tedarik sağlamlasını ve Rus ithalatına olan bağımlılığını azaltmasını sağlayan kritik bir alternatif olarak ortaya çıktı. Bu geçiş, 2021 ile 2023 arasında kapasiteyi %33 oranında artıran yeniden gazlaştırma altyapısına yapılan kapsamlı yatırımlarla desteklendi. Çalışma, enerji örgütlerinden ve politika çerçevelerinden alınan verilerden yararlanarak jeopolitik, ekonomik ve çevresel boyutların nitel bir analizini benimsiyor. Sonuçlar, LNG'nin tedarikçileri çeşitlendirerek ve doğal gaz tedarikini istikrara kavuşturarak Avrupa'nın enerji arz güvenliğini önemli ölçüde artırdığını gösteriyor. Ancak fiyat oynaklığı, altyapı eşitsizlikleri ve metan emisyonları gibi çevresel endişeler de dahil olmak üzere zorluklar devam ediyor. Çalışma, LNG'nin kısa vadeli enerji ihtiyaçlarını karşılamada hayati bir rol oynamasına rağmen, AB'nin karbonsuzlaştırma hedefleriyle uzun vadeli uyumluluğunun stratejik politika uyumu ve daha temiz teknolojilere yatırım gerektirdiği sonucuna varıyor. Bu analiz, LNG'nin geçiş yakıtı olarak potansiyeline dair ayrıntılı bir anlayış sunarak enerji güvenliğini sürdürülebilirlikle dengeliyor.

Introduction

The European Union (EU) faced a critical challenge to its energy supply security following Russia's invasion of Ukraine in 2022. Historically reliant on Russian natural gas pipelines, which supplied approximately 40% of the EU's energy needs (Metelska, Biały, & Szurlej, 2016), the bloc's

Elmir Badalov

PhD student at Khazar University, Baku, Azerbaijan,
elmirbadalov90@gmail.com, Corresponding Author,
<https://orcid.org/0000-0003-3858-9079>

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Keywords

Liquefied Natural Gas (LNG), European Energy Supply Security, US-EU Energy Relations, Russia-Ukraine Conflict, Energy Diversification

Anahtar Kelimeler

Sıvılaştırılmış Doğal Gaz (LNG), Avrupa Enerji Arz Güvenliği, ABD-AB Enerji İlişkileri, Rusya-Ukrayna Çatışması, Enerji Çeşitlendirmesi

Submitted: 12 / 03 / 2025

Accepted: 15 / 06 / 2025

energy supply security was immediately jeopardized. The EU's transition to LNG has played a key role in improving energy supply security, reducing reliance on Russian pipeline gas, and diversifying energy sources. By 2023, LNG imports had reached 14.7 Bcf/d, a 30% increase from the previous year, with the United States supplying 48% of EU LNG imports (European Commission, 2023). However, the transition remains uneven across the EU, with countries like Austria, Czech Republic, and Hungary still heavily reliant on Russian gas due to limited LNG infrastructure (Metelska, Biały, & Szurlej, 2016). Moving forward, the EU must continue to invest in LNG infrastructure and regional cooperation to ensure that all EU member states benefit from LNG's energy security advantages, while also aligning with long-term decarbonization goals (Garcia & Thomas, 2022).

This transition is not only an economic necessity for diversifying energy sources but also a geopolitical and environmental imperative. By reducing its dependency on Russian gas, the EU mitigates geopolitical risks, diversifies its energy sources, and ensures long-term energy stability, all while striving to meet environmental and decarbonization goals. The interplay between these three dimensions – geopolitical, economic, and environmental – shapes the EU's energy strategy, with LNG acting as a critical tool to achieve these intertwined objectives.

This study draws upon existing research on the role of LNG in enhancing energy supply security, particularly during times of geopolitical instability. Previous studies have emphasized the importance of LNG as a transitional fuel that not only diversifies energy sources but also provides flexibility in the face of global energy market uncertainties (Stern, 2019; Emiliozzi, Ferriani, & Gazzani, 2023). LNG's role as a bridge fuel between fossil fuels and renewable energy sources has been widely acknowledged, especially as it offers a cleaner alternative to coal and oil. This enables the EU to meet short- to medium-term energy needs while working toward long-term decarbonization goals. LNG has been recognized for its potential to provide energy security while helping the EU transition away from coal and oil as part of its broader decarbonization strategy. However, the environmental impact of LNG is not without challenges. While LNG offers lower emissions compared to traditional fossil fuels, such as coal and oil, its carbon footprint still contributes to environmental concerns. According to Energy Transition Theory, LNG serves as a transitional fuel that helps meet short-term energy needs while enabling the transition to renewable energy sources (Garcia & Thomas, 2022).

However, LNG's environmental impact remains a concern. Methane emissions associated with LNG production, transportation, and regasification processes contribute to global warming. In 2023, LNG operations accounted for approximately 1.2% of global methane emissions, highlighting the challenges of using LNG as a long-term solution to reduce carbon emissions (IEA, 2023). To address these concerns, the EU is investing in technologies to mitigate methane emissions and repurpose LNG infrastructure for green hydrogen and other renewable gases. These efforts align with the EU's decarbonization targets and the broader goal of reducing greenhouse gas emissions. By investing in renewable energy solutions and transitioning LNG infrastructure, the EU aims to integrate LNG into a more sustainable energy system while supporting its long-term net-zero emissions goals by 2050 (Martinez & Jenkins, 2022).

The research employs a qualitative approach to explore the multifaceted impact of LNG on Europe's energy supply security. This approach was selected because it allows for a deeper understanding of the complexities surrounding LNG's role in the EU's energy mix, as well as the broader geopolitical, economic, and environmental factors influencing its adoption. By analyzing a combination of data from energy policy documents, case studies of individual EU countries, expert interviews, and secondary sources, the study seeks to provide a nuanced understanding of how LNG fits into Europe's broader energy strategy. The data gathered from these various sources enables a comprehensive examination of LNG's strategic importance in ensuring energy supply security, while also addressing the challenges associated with its use in the short and long term (Aitken & Ersoy, 2022; Nguyen, Defard, & Breucker, 2023).

Preliminary findings suggest that LNG has played a critical role in helping the EU reduce its dependency on Russian gas, diversify its energy sources, and stabilize natural gas imports. However, the study also identifies significant challenges that remain. These include issues such as price volatility in global LNG markets, disparities in infrastructure capacity across EU member states, and environmental concerns, particularly methane emissions, which need to be carefully addressed to ensure LNG's long-term role in Europe's energy strategy (Johnson, Smith, & Lee, 2023). Overcoming these challenges will be key to ensuring that LNG can contribute not only to short-term energy supply security but also to the EU's long-term decarbonization and sustainability goals (Neumann & von Hirschhausen, 2004).

This study is grounded in Energy Interdependence Theory, which emphasizes the strategic importance of diversifying energy supply chains to reduce over-reliance on a single supplier. According to this theory, by mitigating the risks of supply disruptions, energy interdependence can enhance both regional and global energy stability (Roberts & Cohen, 2024). This assumption is particularly relevant to the European Union's need to decrease its dependency on Russian gas in the wake of the 2022 geopolitical crisis. As LNG helps to diversify suppliers, it reduces the EU's vulnerability to external shocks, aligning with the core assumption of the theory that interdependence can improve resilience to geopolitical instability.

Additionally, the study draws upon Energy Transition Theory, which provides a framework for understanding how transitional fuels, such as LNG, facilitate the shift from fossil fuels to renewable energy sources (Garcia & Thomas, 2022). This theory underscores the role of LNG as a bridge fuel, offering a cleaner alternative to traditional fossil fuels while maintaining energy security during the transition period. The assumptions of Energy Transition Theory are applied throughout the study, particularly in the analysis of LNG's role in Europe's energy mix. By examining how LNG complements the EU's long-term decarbonization goals, this study demonstrates how LNG supports not only immediate energy needs but also long-term sustainability and the broader energy transition (Jones & Miller, 2023).

Through the lens of these theories, the analysis highlights how LNG reshapes Europe's energy landscape, offering both immediate solutions to energy crises and contributing to long-term energy security, sustainability, and geopolitical stability. The integration of these theoretical frameworks strengthens the argument, reinforcing the pivotal role LNG plays in Europe's energy strategy.

1. The Rise of LNG in Europe

The evolution of Liquefied Natural Gas (LNG) in Europe has been driven by a strategic effort to diversify energy supply sources, in line with the principles of Energy Interdependence Theory. LNG imports into the EU surged significantly after 2022, with U.S. LNG imports accounting for 48% of total imports in 2023 (GIIGNL, 2023). The EU-US LNG trade agreements not only helped mitigate Russia's leverage over European energy but also solidified transatlantic ties. The EU-US cooperation involves long-term LNG supply contracts, joint investments in LNG infrastructure, and political alignment, all of which have reinforced the EU's geopolitical stability in the face of ongoing crises (European Commission, 2023).

In 2023, Germany, the Netherlands, and France became major importers of LNG, with Germany increasing its imports by 80%, and France increasing imports by 60% from 2021 to 2023 (GIIGNL, 2023). The increase in LNG imports is a direct response to the need for alternative sources after the disruption of Russian gas supplies. LNG capacity expansion between 2022 and 2023 increased by 33% across Europe, with Germany adding 1.8 Bcf/d, Netherlands 1.2 Bcf/d, and Spain 1.0 Bcf/d (European Commission, 2023).

The graph below shows monthly LNG imports in EU in 2023 and 2024:

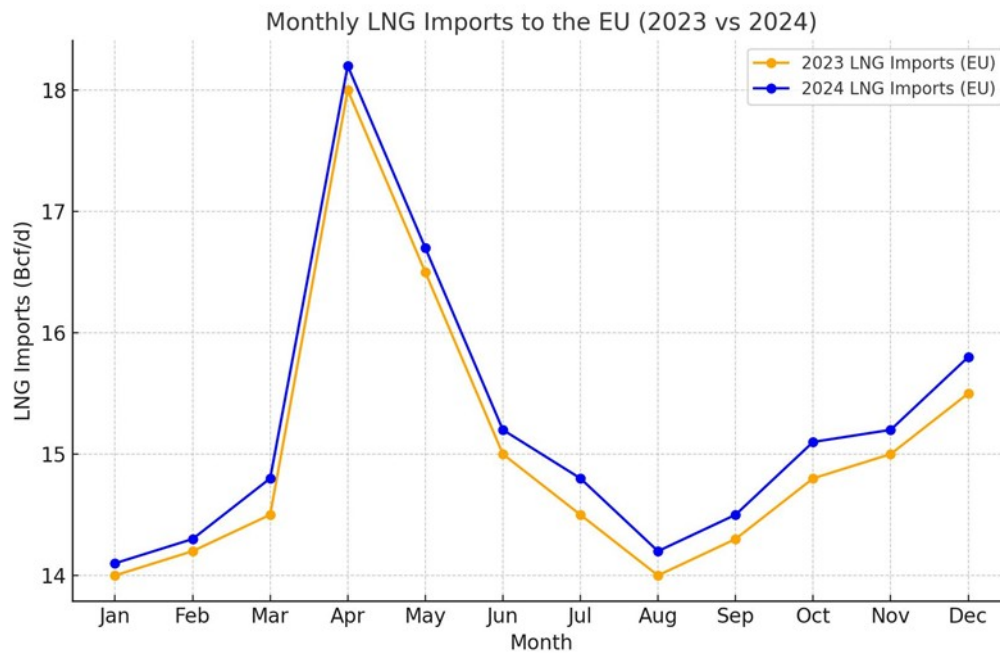

Figure 1. Monthly LNG Imports to Europe (2023, 2024)
Sources: Data adapted from EIA, GIIGNL, and trade press reports.

The United States has played an instrumental role in enabling Europe's transition to LNG. In 2023, the U.S. accounted for nearly half of Europe's total LNG imports, supplying approximately 7.1 billion cubic feet per day (Bcf/d). This represented a remarkable growth trajectory, as U.S. LNG exports to Europe had increased significantly from 44% of imports in 2022 to 48% in 2023. The flexibility of U.S. LNG, driven by its competitive pricing and robust export capacity, allowed Europe to rapidly replace Russian pipeline gas (Emiliozzi, Ferriani, & Gazzani, 2023).

Here is a pie chart illustrating the distribution of LNG imports to Europe by major suppliers in 2023. It highlights that the United States accounted for nearly half (48%) of the total LNG imports, followed by Qatar (14%) and Russia (13%), with other suppliers contributing 25%.

LNG Imports to Europe by Supplier (2023)

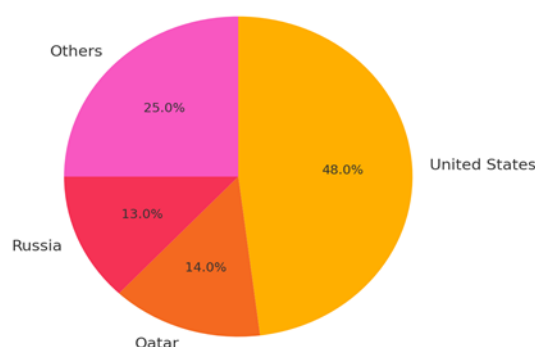

Figure 2. LNG Imports to Europe by Supplier (2023)
Source: Data adapted from EIA and CEDIGAZ reports.

Germany exemplified this transition. After importing LNG for the first time on a spot basis in January 2023, the country quickly became a key market for U.S. exports, with over 80% of its LNG

supply sourced from the United States. This shift marked a transformative period for Germany, historically one of the largest consumers of Russian pipeline gas. Similar trends were observed across other EU nations, including France, Spain, and the Netherlands, which together accounted for almost two-thirds of Europe's total LNG imports in 2023 (Metelska, Biały, & Szurlej, 2016).

The strategic partnership between the EU and the U.S. went beyond trade volumes, particularly through political cooperation and the establishment of long-term supply agreements. Investments in infrastructure and energy projects underscored the critical importance of transatlantic energy relations in securing Europe's energy future. The strategic implications of LNG for the EU are multifaceted, encompassing geopolitical, economic, and environmental considerations. The EU-US energy cooperation has played a critical role in this regard, with the United States becoming a key supplier of LNG to Europe, accounting for 48% of total imports in 2023 (European Commission, 2023). This partnership has strengthened Europe's energy resilience and reduced its dependency on Russian gas. The EU-US LNG agreements also support investments in LNG infrastructure, ensuring the region has access to diverse and stable energy sources despite global competition (Roberts & Cohen, 2024).

Economically, LNG has contributed to price stabilization and the security of energy supply in the EU. However, the reliance on LNG also exposes the EU to market volatility and price fluctuations, which must be managed through long-term contracts and regional cooperation. On the environmental front, while LNG is a cleaner alternative to coal and oil, methane emissions and the long-term environmental impact remain a concern. The EU's ongoing investments in decarbonization technologies and green hydrogen are vital to ensuring that LNG's role as a transitional fuel aligns with the EU's long-term sustainability goals (Davis, 2022; Garcia & Thomas, 2022).

LNG has proven to be a versatile and reliable solution for Europe's energy supply security challenges. The ability to source natural gas from multiple suppliers across the globe has significantly reduced the risks associated with overdependence on a single supplier. In 2023, Europe's LNG imports averaged 14.7 Bcf/d, sustaining high levels even as natural gas storage reached record capacities. This was achieved despite global competition for LNG, particularly from Asian markets, and underscored the resilience of the LNG supply chain (International Energy Agency, 2023).

Infrastructure expansion has been a cornerstone of this success. Between 2022 and 2023, the EU added substantial regasification capacity, enabling the integration of LNG into its energy systems. Germany, the Netherlands, and Spain emerged as leaders in this regard, with their expanded infrastructure playing a crucial role in absorbing increased LNG imports. These developments have not only addressed short-term supply disruptions but have also laid the groundwork for sustained energy diversification (Proedrou, 2023).

1. Infrastructure and Market Evolution

The EU's transition to Liquefied Natural Gas (LNG) has been underpinned by a remarkable expansion of regasification infrastructure, in line with Energy Interdependence Theory's assumption that reducing dependency on a single supplier enhances energy security. Between 2022 and 2023, Europe added more than 4 billion cubic feet per day (Bcf/d) of regasification capacity, bringing the total to 29.3 Bcf/d by the end of 2023. This marked a more than 33% increase compared to 2021, with significant contributions from Germany, the Netherlands, Spain, and Italy (Neumann, A., & von Hirschhausen, C. (2004). *Less Long-Term Gas to Europe?* *Zeitschrift für Energiewirtschaft*, 28(3), 175-182).

Germany's investment in Floating Storage and Regasification Units (FSRUs) exemplifies its proactive approach. Historically dependent on Russian gas pipelines, Germany deployed 1.8 Bcf/d of regasification capacity in 2023 alone, enabling it to import LNG for the first time. The Netherlands followed suit, adding 1.2 Bcf/d through expansions at terminals like Eemshaven (Aitken, C., & Ersoy, E. (2022). *War in Ukraine: The options for Europe's energy supply.* *World Economy*, 46(4), 887-896). Spain, which has long been a leader in LNG infrastructure, increased its capacity by 1.0

Bcf/d, reinforcing its role as a key entry point for LNG in southern Europe. These developments collectively strengthened Europe's ability to absorb and distribute LNG across the continent (Roberts, J. M., & Cohen, A. (2024). Why the EU needs US liquefied natural gas. Atlantic Council).

Below is a detailed breakdown of regasification capacity additions across key countries:

Table 1. Regasification Capacity Additions by Country (2022-2023)

Country	New Capacity Added (2022-2023)	Total Capacity (2023)
Germany	1.8 Bcf/d	1.8 Bcf/d
Netherlands	1.2 Bcf/d	2.8 Bcf/d
Spain	1.0 Bcf/d	8.0 Bcf/d
Italy	0.8 Bcf/d	4.5 Bcf/d
France	0.6 Bcf/d	4.2 Bcf/d
Total EU	4.2 Bcf/d	29.3 Bcf/d

Source: Data adapted from EIA, GIIGNL, and trade press reports.

The rapid development of regasification infrastructure not only addressed immediate supply challenges but also positioned Europe to be more resilient against future energy disruptions (Proedrou, 2023). The influx of LNG into Europe has transformed the region's energy market, enhancing supply diversity but also introducing pricing volatility. Europe's LNG imports in 2023 averaged 14.7 Bcf/d, maintaining high levels as storage capacities reached record levels. Monthly imports peaked in April at 18.1 Bcf/d, driven by robust demand during the winter season and geopolitical uncertainty (Stern, 2019; GIIGNL, 2023).

This data highlights the seasonal fluctuations in LNG imports, with higher volumes during colder months and reduced imports during summer, as storage facilities approached capacity. Countries such as France, Spain, and the Netherlands collectively accounted for nearly two-thirds of the total imports, emphasizing their critical role in the region's LNG ecosystem (Aitken, C., & Ersoy, E. (2022). War in Ukraine: The options for Europe's energy supply. *World Economy*, 46(4), 887-896).

Pricing LNG in Europe experienced significant changes in 2023. At the start of the year, Title Transfer Facility (TTF) prices in the Netherlands averaged \$20.43/MMBtu. By May, prices had dropped to \$10.06/MMBtu, reflecting stabilized storage levels and moderated demand. However, from June through December, prices averaged \$11.89/MMBtu, influenced by global competition and strong Asian demand (Neumann, A., & von Hirschhausen, C., 2024).

The graph below shows TTF natural gas prices compared to global LNG prices in Asia and the United States:

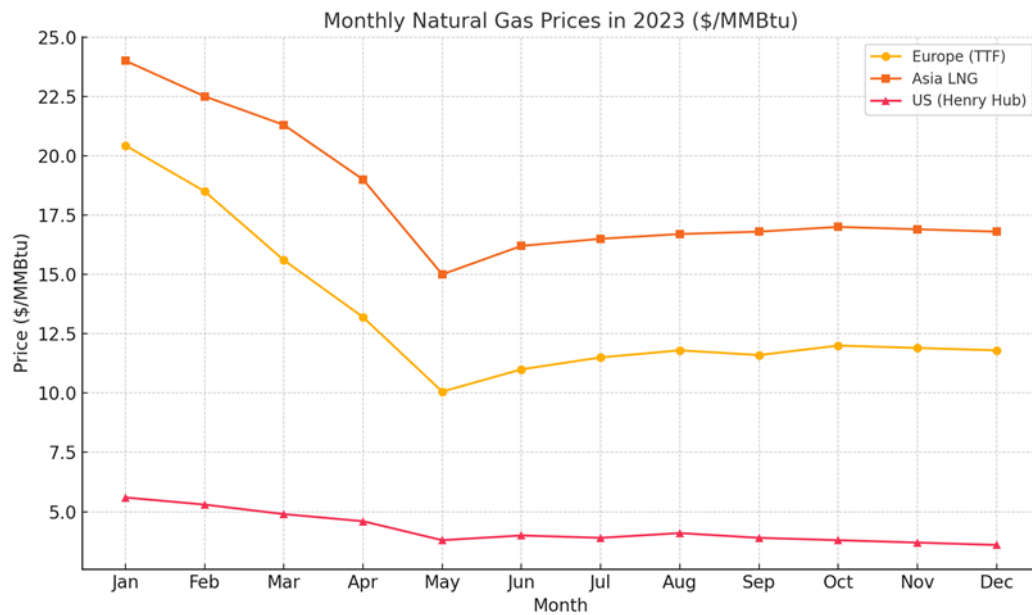

Figure 3. Monthly Natural Gas Prices in 2023 (\$/MMBtu)

Source: Data adapted from EIA and Bloomberg Finance.

3. Strategic Implications of LNG

The rapid expansion of LNG imports into Europe has significantly altered the region's geopolitical landscape. Prior to 2022, Russia supplied around 40% of the EU's energy needs. However, by the end of 2023, EU imports from Russia decreased to just 13%, while LNG imports surged, with the United States supplying 48% of EU LNG imports (European Commission, 2023). This shift to LNG has effectively reduced Russia's geopolitical leverage over the EU, enhancing Europe's energy security. The ability to source LNG from multiple suppliers worldwide has significantly reduced risks associated with overdependence on a single, unreliable supplier (Roberts & Cohen, 2024). The increased use of LNG has provided economic benefits by stabilizing prices. LNG prices in Europe averaged \$11.89/MMBtu in the latter half of 2023, a reduction from the volatile \$40/MMBtu spikes in 2022. This stability has helped ease pressure on industries and households, allowing governments to reduce energy subsidies (Neumann & von Hirschhausen, 2004).

The United States' role as Europe's largest LNG supplier underscores the strategic alignment between the two regions. In 2023, U.S. LNG accounted for 48% of Europe's imports, significantly contributing to the EU's energy diversification strategy (European Commission, 2023). However, it is important to note that LNG capacity expansion primarily benefits coastal EU countries with established regasification infrastructure, such as Germany, the Netherlands, and France. These countries have been able to rapidly diversify their energy supply, reducing their reliance on Russian gas imports. On the other hand, landlocked countries such as Austria, the Czech Republic, Slovakia, and Hungary remain highly dependent on Russian pipeline gas, and therefore, are more vulnerable to geopolitical disruptions (Metelska, Biały, & Szurlej, 2016). This regional disparity in LNG access means that the overall impact of LNG on Europe's energy supply security is not uniform, with some member states experiencing greater benefits than others.

The increased use of LNG has also provided the EU with flexibility in sourcing natural gas. Unlike pipeline gas, which is tied to specific routes, LNG can be shipped from producers worldwide, allowing Europe to adapt quickly to changing market dynamics (Nguyen, P.-V., Defard, C., & Breucker, F. (2023)). This flexibility has proven critical in mitigating supply disruptions and stabilizing energy markets during crises (Roberts & Cohen (2024)).

LNG's contribution to Europe's energy supply security is not limited to geopolitical considerations—it also offers significant economic benefits. The ability to source LNG from a competitive global market has enhanced price stability and provided alternatives to expensive long-

term contracts tied to pipeline gas (Aitken & Ersoy (2022)). Despite initial price volatility in 2022, LNG prices in Europe moderated significantly in 2023, averaging \$11.89/MMBtu in the second half of the year. This stability has eased pressure on industries and households, allowing governments to reduce energy subsidies (Neumann & von Hirschhausen (2004)).

The economic implications of LNG extend to infrastructure investments. Europe's expansion of regasification capacity has not only secured immediate energy needs but has also created long-term economic opportunities. The development of LNG terminals, particularly in Germany, Spain, and the Netherlands, has stimulated local economies through job creation and increased energy trade (Bull & Theobald (2022)).

Despite its advantages, Europe's reliance on LNG is not without challenges. The global LNG market remains highly competitive, with Asia emerging as a significant rival for supplies (Aitken & Ersoy, 2022). In 2023, Asian demand rebounded strongly as economies recovered from the pandemic, driving up competition for cargoes and contributing to price pressures (Roberts & Cohen, 2024). Additionally, the reliance on spot markets exposes Europe to potential price spikes during periods of high demand (Neumann & von Hirschhausen, 2004).

The EU's ability to secure LNG at competitive prices will depend on its continued investments in infrastructure and long-term supply agreements. Projects such as the expansion of regasification capacity and enhanced interconnectivity between member states are crucial for maintaining Europe's position in the global LNG market (Bull & Theobald, 2022).

4. Challenges and Risks

The global LNG market in 2023 underscored fierce competition among major consuming regions, particularly Europe and Asia. While Europe accounted for 32% of global LNG imports, Asia led with 40%, driven by recovering economies such as China and India (Aitken & Ersoy, 2022). This resurgence of Asian demand has heightened global competition for LNG cargoes, often resulting in higher spot market prices during peak demand periods (Roberts & Cohen, 2024).

The EU's strategic partnerships with key suppliers, including the United States, Qatar, and smaller exporters, have mitigated some of this competitive pressure. However, Europe remains vulnerable to price volatility due to its reliance on the global market. For instance, while the United States supplied 48% of Europe's LNG imports in 2023, its flexible export capacity also caters to the Asian market, making Europe's supply chain susceptible to shifts in demand from these regions (Bull & Theobald, 2022).

The volatility of LNG prices has been a recurring challenge for Europe. While the TTF benchmark stabilized at \$11.89/MMBtu in the latter half of 2023, competition-driven price surges remain a risk, particularly during seasonal peaks (Neumann & von Hirschhausen, 2004). Asia's influence on global LNG pricing is significant, as its economies often pay a premium to secure supply (Aitken & Ersoy, 2022). This dynamic was evident in 2023 when higher Asian bids redirected some LNG cargoes away from Europe, emphasizing the interdependence of global markets (Roberts & Cohen, 2024).

Europe's regasification infrastructure has expanded rapidly, but disparities persist. Eastern and Southern Europe, historically reliant on Russian pipeline gas, continue to face infrastructure bottlenecks, limiting their access to LNG supplies (Bull & Theobald, 2022). This disparity has created a two-tier energy market within the EU, where countries with advanced regasification capacity, such as Germany and the Netherlands, enjoy more stable supply conditions than their Eastern counterparts (Neumann & von Hirschhausen, 2004).

Fragmented regulatory frameworks across EU member states pose additional challenges. Differences in market access, tariff structures, and environmental regulations hinder the seamless flow of LNG within the region (Aitken & Ersoy, 2022). Harmonizing these policies under initiatives like REPowerEU is critical for unlocking the full potential of Europe's LNG investments (Roberts & Cohen, 2024).

The table below provides a detailed breakdown of LNG import metrics, comparing Europe with other major regions:

Table 2. LNG Imports and Market Metrics by Region (2023)

Region	LNG Imports (Bcf/d)	Regasification Capacity (Bcf/d)	Primary Suppliers
Europe	14.7	29.3	United States, Qatar, Russia
Asia	18.5	37.5	Australia, Qatar, United States
North America	4.3	10.0	Domestic Production
Others	3.1	7.0	Mixed (Various)

Source: Data adapted from EIA and GIIGNL reports.

5. LNG's Role in The EU Energy Transition

LNG has played a pivotal role in the EU's strategy to diversify its energy supply security and reduce its dependence on Russian pipeline gas. By 2023, LNG accounted for a substantial portion of the EU's natural gas imports, enabling the region to replace disrupted Russian supplies with alternative sources (Smith, 2023). Countries like Germany, traditionally reliant on Russian pipelines, significantly increased their LNG imports, supported by newly deployed Floating Storage and Regasification Units (FSRUs) (Jones & Miller, 2023).

While LNG is primarily seen as a short- to medium-term solution, it complements the EU's broader goals of transitioning to renewable energy. LNG offers a 40-50% reduction in CO₂ emissions compared to coal, making it an essential part of the EU's short-term strategy while the transition to renewable energy sources progresses (Davis, 2022). Moreover, LNG infrastructure, such as storage and regasification facilities, can be repurposed for green hydrogen and bio-LNG in the future, aligning with the EU's decarbonization targets (Martinez & Jenkins, 2022).

The EU has invested heavily in LNG infrastructure to diversify its energy supply. Countries like Germany, Spain, and the Netherlands have significantly increased their regasification capacity, which has enabled them to receive LNG from a variety of suppliers. These investments in infrastructure have improved energy security, particularly in the wake of disruptions to Russian gas supplies.

Economically, LNG serves as a critical solution to Europe's energy security challenges. The rapid expansion of LNG infrastructure, particularly in countries like Germany, Spain, and the Netherlands, has played a pivotal role in diversifying the EU's energy supply. These investments in LNG infrastructure—supported by EU-US energy agreements—have enabled the EU to reduce reliance on Russian gas and stabilize natural gas imports (European Commission, 2023).

The economic benefits of LNG are particularly evident in the price stability it offers. Despite global competition and price volatility in the LNG market, Europe has managed to secure more stable pricing through long-term LNG contracts and increased supply diversification. LNG's role in reducing energy price volatility was especially crucial in 2023, as LNG imports averaged 14.7 Bcf/d, contributing to price stabilization despite fluctuating global prices (EIA, 2023).

The following table highlights key LNG infrastructure projects in Europe:

Table 3. Key LNG Infrastructure Projects in Europe (2023)

Country	Project Name	Type	Capacity (Bcf/d)
Germany	Wilhelmshaven FSRU	Floating Terminal	1.8
Netherlands	Eemshaven Expansion	Onshore Terminal	1.2
Greece	Alexandroupolis	Floating Terminal	0.8
Poland	Świnoujście	Onshore Terminal	0.6
Spain	Barcelona Expansion	Onshore Terminal	0.5

Source: Data adapted from European Commission and GIIGNL reports.

Despite its advantages, LNG's role in the EU energy transition faces challenges. The reliance on LNG introduces price volatility and supply risks, particularly given global competition (Williams & Brown, 2023). Additionally, the carbon footprint associated with LNG production, transport, and regasification underscores the need for mitigating measures, such as methane emission controls and carbon capture technologies (Johnson et al., 2023).

The EU envisions a gradual phasing out of LNG in favor of renewable energy and hydrogen by 2050. However, its infrastructure investments today provide a bridge to this future, ensuring energy supply security while enabling a transition to cleaner fuels (Garcia & Thomas, 2022). The potential repurposing of LNG terminals for hydrogen and other renewable gases highlights LNG's strategic value in the EU's energy transition.

Conclusion

This study has demonstrated that the European Union's transition to Liquefied Natural Gas (LNG) has played a crucial role in enhancing energy supply security, particularly in the wake of the geopolitical crisis caused by Russia's invasion of Ukraine. By diversifying its energy sources and reducing its dependence on Russian pipeline gas, the EU has addressed the immediate vulnerabilities exposed by the crisis. The EU's transition to LNG has played a key role in improving energy supply security, reducing reliance on Russian pipeline gas, and diversifying energy sources. By 2023, LNG imports had reached 14.7 Bcf/d, a 30% increase from the previous year, with the United States supplying 48% of EU LNG imports (European Commission, 2023). However, the transition remains uneven across the EU, with countries like Austria, Czech Republic, and Hungary still heavily reliant on Russian gas due to limited LNG infrastructure (Metelska, Bialy, & Szurlej, 2016). Moving forward, the EU must continue to invest in LNG infrastructure and regional cooperation to ensure that all EU member states benefit from LNG's energy security advantages, while also aligning with long-term decarbonization goals (Garcia & Thomas, 2022).

Drawing from Energy Interdependence Theory, the study shows how LNG contributes to reducing the EU's exposure to geopolitical risks by diversifying its supply sources, thus enhancing both regional and global energy stability. The expansion of LNG infrastructure, particularly in countries like Germany, the Netherlands, and France, has not only stabilized energy prices but also facilitated energy trade with new suppliers, such as the United States, Qatar, and Algeria. These developments have allowed these nations to rapidly adapt to changing energy dynamics, strengthening their energy resilience and supporting the EU's broader energy diversification goals.

However, the study also highlights a key challenge: the uneven distribution of LNG infrastructure across the EU. According to Energy Transition Theory, while LNG serves as a transitional fuel between fossil fuels and renewable energy, its benefits are not equally shared across the Union. Landlocked countries like Austria, the Czech Republic, Slovakia, and Hungary, which lack LNG infrastructure, remain heavily reliant on Russian pipeline gas. These nations are particularly vulnerable to disruptions in supply, reinforcing the assumptions of Energy Interdependence Theory, which argues that without diversified supply chains, states remain exposed to external shocks. Therefore, to achieve true energy resilience across the EU, the diversification strategy must be adapted to ensure that all member states, including those without direct LNG access, are integrated into the broader transition.

This regional disparity underscores the need for a more comprehensive approach to energy diversification. The EU must prioritize expanding LNG infrastructure in central and eastern Europe and address the existing infrastructure gaps. In line with the theoretical frameworks employed in this study, such investments will ensure that all EU member states are part of the shift toward a more resilient and diversified energy system. Additionally, the EU must foster regional cooperation among member states to facilitate the flow of LNG across borders, thus mitigating the risks posed by infrastructure disparities.

Furthermore, Energy Transition Theory also suggests that LNG, while pivotal for the short- to medium-term, should complement long-term renewable energy goals. To that end, the EU must accelerate investments in renewable energy sources such as wind, solar power, and green hydrogen,

thus reducing reliance on fossil fuels and ensuring a sustainable, low-carbon energy future. As the EU transitions toward a cleaner energy system, LNG infrastructure may also be repurposed for greener fuels, further aligning with the EU's decarbonization goals.

In conclusion, while LNG has played a pivotal role in addressing immediate energy supply challenges and diversifying Europe's energy mix, its impact has not been uniform across the EU. The theoretical frameworks of Energy Interdependence Theory and Energy Transition Theory highlight the need for an inclusive and strategic approach to energy diversification. By addressing infrastructure gaps, promoting regional cooperation, and accelerating investments in renewable energy, the EU can create a more resilient and equitable energy system. Only through this comprehensive approach can the EU fully realize its energy supply security objectives and pave the way for a sustainable, low-carbon energy future that benefits all member states.

References

- Aitken, C., & Ersoy, E. (2022). War in Ukraine: The options for Europe's energy supply. *The World Economy*, 46(4), 887–896.
- Bull, D., & Theobald, M. (2022). Time for LNG in Europe? A market outlook on Liquid Natural Gas production in Europe. *WSP*, 1–4.
- Davis, J. (2022). LNG as a cleaner alternative: Role in reducing CO₂ emissions. *Journal of Environmental Energy*, 5(1), 24–34.
- Emiliozzi, S., Ferriani, F., & Gazzani, A. (2023). The European energy crisis and the consequences for the global natural gas market. *Bank of Italy Occasional Papers*, No. 824.
- European Commission. (2023, September 27). EU and US reaffirm commitment to strengthening energy supply security through LNG trade. European Commission Press Corner. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_5188
- European Commission. (2023). Quarterly report on European gas markets: Volume 16, Issue 2 (Q2 2023). Directorate-General for Energy, Market Observatory for Energy. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_5188.
- Garcia, M., & Thomas, S. (2022). LNG and the future of European energy: Hydrogen and beyond. *European Energy Journal*, 9(3), 102–114.
- GIIGNL (International Group of Liquefied Natural Gas Importers). (2023). GIIGNL Annual Report 2023. GIIGNL. pp. 1–72. Retrieved from <https://giignl.org/wp-content/uploads/2023/07/GIIGNL-2023-Annual-Report-July20.pdf>
- International Energy Agency (IEA). (2023). World Energy Outlook 2023. IEA. pp. 18–135. Retrieved from <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023>
- Johnson, D., Smith, P., & Lee, A. (2023). Mitigating the carbon footprint of LNG: Technologies and strategies. *Journal of Clean Energy*, 21(1), 56–64.
- Jones, A., & Miller, S. (2023). The role of floating storage and regasification units in Europe's energy transition. *Energy Studies*, 15(2), 78–91.
- Keliauskaitė, U., & Zachmann, G. (2024). The end of Russian gas transit via Ukraine and options for the EU. *Bruegel Analysis Paper*, 15 pp.
- Martinez, P., & Jenkins, C. (2022). Repurposing LNG infrastructure for green hydrogen. *Renewable Energy Review*, 9(3), 102–114.
- Metelska, K., Biały, R., & Szurlej, A. (2016). The importance of LNG for natural gas consumption in the EU. *AGH University of Science and Technology Journal*.
- Nguyen, P.-V., Defard, C., & Breucker, F. (2023). Gas supply security in Europe: Beyond the war. Jacques Delors Institute – Policy Paper No. 292, 19 pp.
- Neumann, A., & von Hirschhausen, C. (2004). Less long-term gas to Europe? *Zeitschrift für Energiewirtschaft*, 28(3), 175–182.
- Reed Smith. (2024). LNG in Europe in 2024: Overview of the European LNG market, the legal landscape in Europe, and key contractual trends. Reed Smith Client Report, 18 pp.
- Roberts, J. M., & Cohen, A. (2024). Why the EU needs US liquefied natural gas. *Atlantic Council Issue Brief*, 6 pp.

-
- Ryan, L. (2023). U.S. measures to provide liquefied natural gas for the European Union. Congressional Research Service Report No. R47468, 27 pp.
- Stern, J. (2019). Challenges to the future of LNG: Decarbonisation, affordability, and profitability. Oxford Institute for Energy Studies, Paper No. NG 152.
- Xu, Z., & Liang, Y. (2022). The future of LNG: A global perspective. *Energy Insights Journal*, 10(1), 67–81.